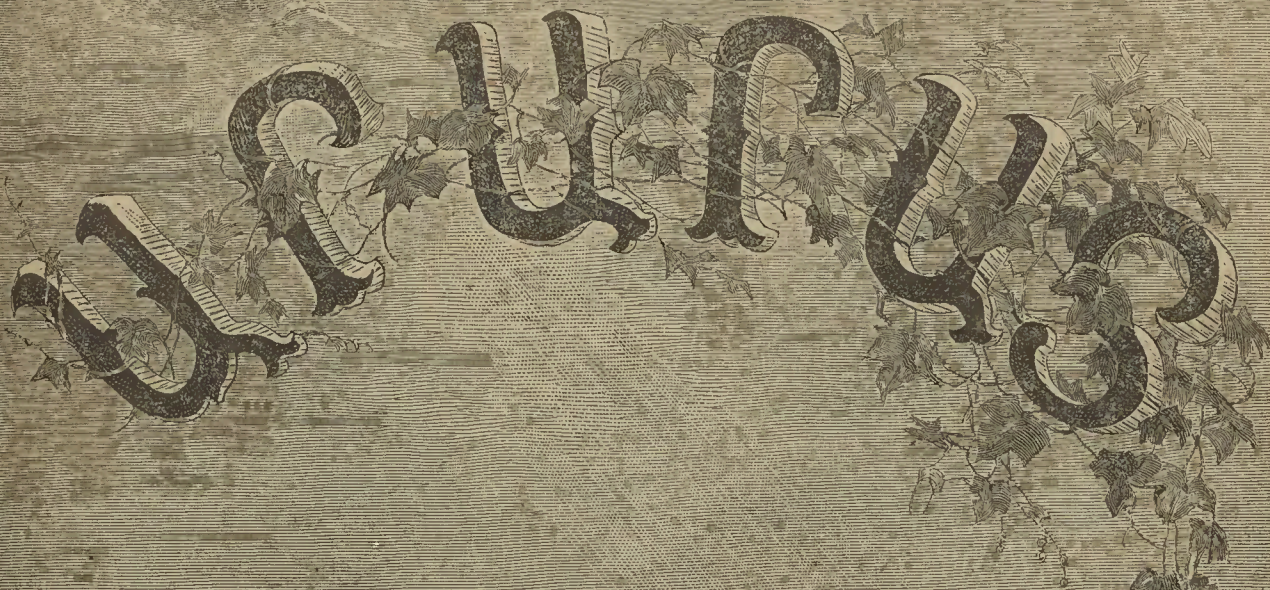

WIEN
1898

1898

ԹԻԻ Գ. Է Դ. ՄԱՐՏ Է ԱՊՐԵԼ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԵԼԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՈՅ Ս.ԷԶՄԻԱԾՆԻ

LIBRARY OF THE

SMITHSONIAN INSTITUTION

WASHINGTON, D. C.

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԺՆԻ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ
ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ — ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Թ Ե Ր Թ

ՌՅԽԶ. ԼԱ. ՏԵՐԻ

ՀԱՄԱՐ ԵՐՐՈՐԴ և ՉՈՐՐՈՐԴ

ՄԱՐՏ 4 ԱՊՐԻԼ 1898 Թ.

ՀՐԱՄԱՆԱԹ

Տ. Տ. ՄԿՐՏԶԻ Ա.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

Ա Մ Ե Ն Ա Յ Ն Հ Ա Յ Ո Ց

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՐՐ ԱԹՈՌՈՑ ՍՐԲՈՑ ԷԶՄԻԱԺՆԻ
1898

Дозволено цензурою 7 Апрѣля 1898 г. Г. Тифлисъ

ԲՐԻՍՏՈՍ ՅԱՐԵԱՒ Ի ՄԵՌԵԼՈՑ.

Ինչո՞րՍԻ մե՛ղէ ինչպէ՛ս անգոյն, այժմ
նոյն իսկ յաճախ հեղնական ու արհա-
մարհական ձայնով է հնչում այսօր այս աւետա-
բեր ողջոյնը հայ քրիստոնէի բերանում:—Քրիս-
տոս յարեա՛ւ... այդ նշանակում է, վերեւ
այս պայծառ, մաքուր և ջինջ երկնականարը,
իւր բոլոր զօրութիւններով, իւր արեւոյն
ու անհամար աստղերով՝ բաց է մեր ա-
ռաջ, և մենք բոլոր երկինքների միւս
կողմում մի պատկեր ենք տեսնում՝ մի ան-
նման, մի չքնաղ պատկեր, որ աւելի խորհրդ-
գաւոր է և հրաշալի, քան անհուն տիեզերքն
իւր բովանդակութեամբ. պատկեր մի մար-
դու, որ տասնեակ դարեր առաջ շրջում էր
մեզ պէս այս ողորմելի հողադնտի վերայ՝ նոյն
այս խախուտ մարմնի, այս դձուճ հանգե-
րանքների մէջ էր, և այժմ՝ այնտեղ վերեն
է, կենդանի այսքան ժամանակ, և կենդանի
յաւիտեան... անպատում, երանական կեն-
դանութեամբ:—Քրիստոս յարեա՛ւ... այդ նշ-
անակում է, թէ մե՛նք մարդիկս գեանին կը-
պած ճիճուններ չենք, կամ՝ զուրսը՝ քամու
և անձրևի հաճոյքով ծլող-խոտ, որ այսօր
կայ, վաղն անհետ կորչում է, թէ բաւական
է բարձրումը կանգնած այն լուսավորութիւն
պատկերի շողից մի կաթիլ մեր հոգու խորքն
ընկնի:—Եւ անսպառ կեանքի, անսահման երա-
նութեան մի յորդառատ աղբիւր կը բղկէ
այնտեղ՝ մենք կը յեղաշրջուինք, մենք կը վե-
րակենդանանանք, մենք նոր արարած կը դառ-
նանք՝ ընդունակ մինչև Արարչի յաւիտեա-
կան կայանքը սաւառնելու: Սորա յաւիտե-
ական կեանքին հաղորդակից լինելու:—Քրիս-

տոս յարեա՛ւ... այդ նշանակում է՝ արտա-
սուքի բոլոր աղբիւրները ցամաքեցան, դը-
ժոխքի դռները փակուեցան. նշանակում է՝
թող մեծատունը չպարծենայ իւր մեծութեամբ,
և ոչ գիտունը իւր գիտութեամբ կամ զօրեղը
իւր զօրութեամբ. մէ՛կն է միայն զօրեղ, և
Սորանով զօրեղ են բոլոր աղքատները, զրը-
կաւորներն ու տառապեալները. Քրիստոս զօ-
րեղ է, և Սորա հետ զօրեղ են արդարու-
թիւն, և ճշմարտութիւն և սուրբ սէր. Քը-
րիստոս զօրեղ է, և Սորա յաղթական քայ-
լերի առաջ պէտք է տեղի տան չարն ու ա-
նիրաւը, սուտն ու անպականացուն... «Ե-
տին թշնամին խափանի՝ մահ, և զամենայն
ինչ հնազանդ արար ի ներքոյ ոտից Սորա»:

Քրիստոս յարեա՛ւ... և մենք քրիս-
տոնեաներս բերնէ բերան ենք հաղորդում
այդ կենդանարար ողջոյնը, տիեզերք վերա-
նորոգող այդ մեծ համբաւը՝ իբրեւ թէ ա-
ռօրեսայ խօսակցութեան մի դատարկ արձա-
գանգը լինէր, անկարող կենդանութեան ա-
մենաթեթեւ նշոյլ անգամ մեր մէջ զարթե-
ցնելու: Ո՛հ, որչափ ողորմելի ենք մենք քրիս-
տոնեաներս, որչափ հեղնութեամբ է հնչում
այդ քրիստոնեայ անունը՝ մեր վերայ առած:
«Եթէ Քրիստոս չիցէ յարուցեալ», ասել էր
միանգամ Առաքեալը՝ «ընդունայն է քարո-
ղութիւնն մեր, ընդունայն են և հաւատքն
ձեր»—և մենք հանգիստ խղճով ու մեռելա-
յին անտարբերութեամբ թոյլ ենք տալիս, որ
ընդունայն լինի առաքելական քարոզութիւնը,
ընդունայն նաեւ աւագանի մկրտութեամբ մեր
խոստովանած հաւատքը: Ինչպէ՛ս զօրեղ էր
այդ հաւատքը մեր հայրերի կրծքում, երբ
ամայութեան և աւերակների մէջ իսկ կեանք
էր յառաջ բերում, ամեն սնտախք ու աշ-
խարհային փառք արհամարհել սովորեցնում

և միայն Նորա մօտ կեանք որոնել տալիս որ միակ կենդանին է և կենդանարար՝ Յարույեան Բրիստոս։— Եւ մենք սողորմ ենք գետնի երեսին և դէպի վեր, դէպի անմահութեան Արեւակը նայել չկարողանալով՝ ցած ենք նայում այդտեղ, ամենակուլ ոչնչութեան մռայլ գրկի մէջ կենդանութիւն որոնում— և կասկածում ենք, մեր փոքրիկ ուղեղով ժխտում ու հեղնում, թէ մի ուրիշ վսեմ կեանք կայ, մի կենդանութեան Արեւ կայ վերեւ... Բայց Բրիստոսի եկեղեցին չի կասկածում. հաւատոյ անշարժ հիման վերայ հաստատուած եկեղեցին հարկւր հազարների բերանով կանչում ու քարոզում է իսպիւռս աշխարհի՝ այսօր ինչպէս դարեր առաջ, ինչպէս յախտեան. Բրիստոս յարեալ, ալէլուիա... Բրիստոս, Բրիստոս յարեալ, ալէլուիա:

ՅԻՍՈՒՍ ՄԱՀՈՒԱՆ ՀԱՆԴԵՊ.

Բրիստոսեայ աշխարհը չունի աւելի թանկագին մի դանձ, քան եթէ Յիսուսի պատկերը այն շաբաթուայ ընթացքում երբ Նա դէմ առ դէմ կանգնած էր մահուան առաջ: Անաստման մեծ է եղել Նա ամեն ժամանակ, բայց թող ներուի ամենայն պատկառանք ասել՝ երբէք այնչափ մեծ, որչափ այս սոսկալի անձկութեան օրերում: Ամենազօրեղ և ամենաքնքոյշ, ամենաստուածային և ամենամարդկային գծերը Նորա բնութեան հըրապարակ են ելնում այստեղ, ինչպէս առաջ երբէք չէին ելեր:

Երուսաղէմ եկաւ Նա կատարելապէս համոզուած, որ պէտք է մեռնի: Մի ամբողջ տարի այդ իրողութիւնը շարունակ Նորա աչքի առաջ էր եղել, և վերջապէս վրայ հասաւ այն ինչ որ վաղուց նախատեսուած էր: Նա գիտէր, որ իւր Հօր կամքն էր այդ, և երբ ժամն եկաւ՝ վեհ հաստատամտութեամբ ուղղեց քայլերը դէպի օրհասական վայրը: Արդարեւ առանց ներքին բռնն մաքառման չեղաւ այդ, միմեանց հա-

կադիր յոյզեր՝ անձուկ և ոգևորութիւն, երկարատեւ ամենազառն թախիծ, յաղթական ցնծութիւն և ամենավսեմ խաղաղութիւն փոխփոխ յաջորդում էին Նորա հոգւոյ մէջ, ինչպէս լայնատարած ովկիանոսի զայրազին կոհակներն ու մեղմ ալիքը:

Շատերը դժուարացել են Յիսուսին այն բնական տաքնապը վերագրել, որ մարդ ունենում է մահուան առաջ, բայց անշուշտ անհիմն տեղը: Այդպիսի տաքնապը մի բոլորովին անմեղ զգացումն է, որ գուցէ և աւելի զօրեղ էր Նորայ, քան մեր մէջ. որովհետեւ Նորա մարմնական կազմուածքն անարատ էր և կատարեալ: Պէտք է չմոռանալ, թէ որչափ երիտասարդ էր Նա՝ հաղիւ երեսուն և երեք տարեկան. կեանքը բոլոր ուժով եռում էր Նորա մէջ, զործելու տենչով լի էր Նա: Սպանել այդ եռանդը, մահուան սառն գրկի մէջ թաղել կեանքի լոյսն ու ջերմութիւնը՝ պէտք է անչափ դէմ լինէր Նորա ներքին մղման: Երկուշաբթի օր պատահած մի դէպք սաստիկ յուզեց Նորա մէջ այդ կսկծալի բնազդումը: Ինչ որ, տօնի համար եկած, հեթանոսներ երկու առաքեալների միջոցաւ ցանկութիւն յայտնեցին՝ մի տեսակ ցուցիւն ունենալ Նորա հետ: Այդ ժամանակ շատ հեթանոսներ կային ընդարձակածաւալ յունախօս աշխարհի զանազան կողմերում որոնք, տիրող անաստուածութիւնից և զղուելի անբարոյականութիւնից խոյս տալով՝ իրենց մէջ բնակուած հրէաների կրօնին էին ապաստում և այդպէս ինքնավայր պաշտօնականներ դառնում: Այդ կարգին էին պատկանում երևի նաև եկողները: Բայց նոցա ինդիրը այնպիսի մաքեր յառաջ բերաւ Յիսուսի մէջ, որոնց մասին նոքա չէին երազել անգամ: Ինչպէս երևում է Նա իւր ամբողջ զործունէութեան ընթացքում միայն երկու երեք անգամ էր շփուել իւր երկրից դուրս գտնուող աշխարհի ներկայացուցիչների հետ: Նա ուղարկուած էր Իսրայէլի կորած ոչխարներին համար: Սակայն իւրաքանչիւր անգամ, երբ Նա հեթանոսների հետ գործ էր ունեցել՝ այնպիսի հաւատաւ պատրաստակամութիւն և ազնիւ վարմունք էր տեսել, որ ինքն իսկ հրէաների անհաւատութեան, կոպտութեան և

զծուծ բարքի հետ համեմատելով՝ հակադիր էր դառնում: Որչափ զօրեղ պէտք է լինէր Նորա մէջ փափաղը՝ Պաղեստինի սահմաններըն անցնել և այսպիսի պարզ ու ազնիւ բնաւորութեան տէր ազգերի այցելել: Նորա հոգու առաջ շատ անգամ պէտք է պատկերացած լինի զործունէութեան այն ասպարէզը, որ յետոյ Պօղոս անցաւ՝ երկրէ երկիր ասնելով և արեւմուտքի զլիսաւոր կենդրոններում քարոզելով փրկութեան աւետարանը: Ինչպիսի ուրախութիւն պատճառած կլինէր իրեն Յիսուսին, եթէ կարողանար այդ ասպարիզի վերայ ոտք դնել: Նորա անսահման սիրոյն և մեծ եռանդին ինչպէս համապատասխան կլինէր այդօրինակ զօրծունէութիւնը: Յիշեալ հեթանոսների այցելութիւնը այդպիսի մտածմունքների մի մեծ յորձանքով ուղղեց անշուշտ Նորա հոգին: Փոխանակ նոցա խնդիրն ուշադրութեան առնելու՝ Ինքն իւր մէջ խորասուզուեց Նա. Նորա դէմքը մոայլեց և ներքին յուզումից սարսեց ամբողջ կազմուածքը: Սակայն շուտով ժողովեց Նա իրեն և ընթացք տուաւ այն մտածմունքներին, որոնցով վերջին օրերս զօրացնում էր իւր հոգին. «Եթէ ցորենի հատը հոգի մէջ ընկնելով չմեռնի՝ ինքը միայն կմնայ. իսկ եթէ մեռնի՝ շատ արդիւնք կբերէ»: «Սա ևս, երբոր բարձրանամ երկրի վերայից, բոլորին կը ձգեմ ինձ մօտ»: Որքան սոսկալի ու ճնշող լինէր մահուան դաղափարը՝ Նորա հայեացքը դերեզմանի միւս կողմն էր թափանցում և Նա վստահ էր, որ իւր անձնագոհութեան թողած ազդեցութիւնն անչափ աւելի մեծ պէտք է լինի, քան թէ անձնապէս քարոզելը հեթանոսաց մէջ երբեւիցէ ազդել կարող էր: Յամենայն դէպս մահ էր որոշուած Նորա համար իւր չօր կողմից: Այդ էր վերջին և ամենամեծ մխիթարութիւնը, որով Նա այժմ ինչպէս և ուրիշ անգամ նման դէպքերում, սփոփում էր իւր հեղութեամբ և վստահութեամբ լի սիրտը. «Այժմ իմ հոգին վրդովուած է, և ի՛նչ ասեմ: Հայր, ազատիր ինձ այս ժամից: Սակայն դորա համար եկայ այս ժամին: Հայր, փառաւորիր քո անունը»:

Մահը մօտեցաւ Յիսուսին ամեն տեսակ սարսափների ուղեկցութեամբ: Նա պէտք

է զոհ գնար իւր հետեւողներին մէկի մատնութեան, որին Ինքն ընտրել և սիրել էր: Իւր սեփական ազգը պէտք է խլէր Նորա կեանքը, իւր սրտին ամենամօտ քաղաքում: Նա յայտնուել էր՝ իւր ժողովրդին «մինչև երկինք բարձրացնելու» համար, և սիրել նորան անձնուէր սիրով՝ ամենալուրջ և ամենասրտեռանդուն աշխատութեամբ ծանօթացած լինելով Նորա անցեալին և այն մարգոց պատմութեան, որոնք նայնպէս սիրել էին այդ ժողովուրդին. այլև ունենալով նախազգացումն այն ամէնի, ինչ որ Ինքը պէտք է յանձն առնէր Նորա համար: Եւ սակայն իւր մահը հազար անէծք պէտք է բերէր Պաղեստինի և Երուսաղէմի վերայ: Թէ ինչպէս պարզ կերպով տեսնում էր Նա դալիքը՝ ցոյց են տալիս Մատթ. Խ. զլուս բերուած մարդարէական խօսքերը, որ Նա ասաց երեքշաբթի ճաշից յետոյ իւր աշակերտներին՝ Չիթենեաց լերան կողի վերայ նստած, դատապարտեալ քաղաքը ոտքերի տակ: Իսկ թէ ինչպիսի կսկիծ էր պատճառում Նորան այս տեսքը, երեւեցել էր արդէն կիրակի օրը՝ յաղթանակի այն ժամին, երբ ողևորուած ամբօխը Նորան լեռան ի վայր տանում էր. Նա կանգ առաւ այն տեղը, ուր քաղաքը միանգամայն բացուում էր աչքի առաջ, և ողբ ու արասուքով նորա օրհասը գուշակեց: Երուսաղէմի հարսանեաց օրը պէտք է լինէր այդ օրը, երբ նորա մօտ էր դալիս Աստուծոյ Որդին՝ իւր փեսան, բայց մահուան դժգունութիւն էր պատել նորա դէմքը: Նա, որ այդ Երուսաղէմն այնպէս դգուել կկամենար, «ինչպէս հաւը իւր ձագերին թռերի տակ է ժողովում», տեսնում էր արդէն արժիւններին օղի մէջ սաւառնելիս՝ պատրաստ նորան պատառ պատառ անելու:

Այդ շաբաթ Նա երեկոները Բեթանիա էր գնում: հաւանականաբար զիշերներն անց էր կացնում մեծ մասամբ առանձնացած, զուրօք: Մենակ պատում էր Նա բլուրի գաղաթին կամ այն ձիթենեաց ծառաստաններում և պարտէզներում, որոնցով պատած էին նորա կողերը: Յաճախ երեւի իջնում էր Նա այն ճանապարհով, որով անցել էր մի քանի օր առաջ հանդիսաւոր գնացքը, և երբ այն կէտից, ուր կանգ էր առել, նայում էր

ձորն ի վայր՝ դէպի լուսնի լուսոյ մէջ նիրհոյ քաղաքը — ընդհատում էր զիշերային լուս թիւնը զառն ոգեբերով աւելի դառն, քան այն «վայ»-երը, որոնք սարսափեցրել էին ամբոխին. բայց և կրկնում էր անշուշտ սրտի խորքում այն մեծ ճշմարտութիւնները, որ արտասանել էր հեթանոսների ներկայացած միջոցին:

Սոսկալի էր Նորա միայնութիւնը: Ամբողջ աշխարհը Նորա դէմ էր. Երուսաղէմը կատաղի առեւտրութեամբ Նորա արխան էր խնդրում. գաւառացի հազարաւոր ամբոխը հիասթափուած շրջել էր երեսը Նորանից: Ոչ մէկը իւր աշակերտներէն, և ոչ իսկ Յովհաննէսը, զաղափար ունէր օրհասական դրութեան մասին կամ ընդունակ էր մասնակից լինել Նորա մատմունքներին: Ամենադառն կաթիլն էր այդ այն բաժակի մէջ, որ Նա պէտք է ըմպէր: Նա կարիք էր զգում, ինչպէս ոչ ոք զգացել է երբեք, մահից յետոյ ևս աշխարհի վերայ սաղբելու: Այն դործը, որ Նա սկսել էր, պէտք է չմեռնէր: Բոլոր աշխարհի համար էր այն և պէտք է սերունդէ սերունդ անցնէր, երկրագունտի բոլոր կողմերը թափանցէր: Բայց իւր մեկնելուց յետոյ աշակերտների ձեռին պէտք է մնար այդ դործը, որոնք այժմ այնչափ թոյլ էին, անսիրտ և ազէտ: Ընդունակ պէտք է լինէին նոքա այդ կոչումն ի գլուխ հանելու: Զէ՞ որ նոցանից մէկն արդէն մտանիչ էր դարձել: Սիթի Նորա դործը, Նորա հեռանալուց յետոյ՝ այդպէս էր երեւի շնչում. Փորձիչը — պէտք է չոչնչանար և աշխարհի վերածնութեան համար կազմած հեռաւոր ծրագրերէն յօգս ցնդէին, ինչպէս երեւակայութեան մի անհիմն կերտումը:

Եւ սակայն մենակ չէր Նա: Պարտէզի մութ ստուերների ներքոյ և Զիթենեաց լեռան բարձունքներում Նա որոնում էր այն անսպառ ազդիւրը, որ կազդուրել էր իրեն պակաս թախծալի օրերում և կազդուրել կարող էր նաև այս սոսկալի անձկութեան մէջ: Նորա Հայրն իւր հետ էր, և «աղաչանք ու պաղատանք նուէր բերելով՝ ուժգին ձայնիւ և արտասուօք... լսելի եղաւ տաղնապի միջից» (Եբր. Եծ.): Նա սփոփում էր իրեն այն մատմունքով, որ իւր Հօր կատարեալ սէրն ու

իմաստութիւնն են տնօրինել այն ամէնը, ինչ որ պէտք է հանդիպէր իրեն և որ այդպիսով իւր Հօրն էր փառաւորում և գլուխ հանում իրեն յանձնած դործը: Այդ կարող էր ցրուել ամեն երկիւղ և լեցնել Նորան անձառելի ու ամենալսեմ ուրախութեամբ:

Վերջապէս վախճանը մօտենում էր: Եկաւ հինգշաբթի երեկոն, երբ Երուսաղէմում իւրաքանչիւր տան պատէքի դառն էին ճաշակում: Նա ևս տասներկու աշակերտներով սեղան նստաւ պատէքը վայելելու: Նա գիտէր, որ այդ իւր վերջին զիշերն էր երկրի վերայ՝ հրաժեշտի հացկերոյթը իւրայինների հետ: Նորա կեանքի ամենանշանաւոր երեկոն էր այդ Նորա հոգին ծփում էր աննկարագրելի քեքշուտութեամբ և վեհութեամբ: Յիսուսի երեկոյթի սկզբում ինչ ինչ ստուերներ ընկան այդ պայծառութեան վերայ, բայց շուտով տեղի տուն, և ոտնալուսոյ, ճաշակման, հաղորդութեան խորհուրդի հաստատութեան, հրաժեշտի խօսքերի և քահանայապետական աղօթքի միջոցին հանդէս բերաւ Նա իւր բարձր էութեան բոլոր փառքը: Նոտարեւապէս անձնատուր էր եղել Նա բարեկամական զգացումներին՝ դէպի իւրայիններն ունեցած սիրուն, որ սահման չունէր, և կարծես մոռացած նոցա բոլոր թերութիւնները՝ դուրսանում էր նոցա ապագայ յաջողութիւններով, և իւր դատի յաղթանակը նախատեսելով: Ոչ մի ստուեր չէր սքողում այլևս Նորա դէպի իւր Հայրն ուղղած հոյեացքը և չէր պղտորում այն դոհունակութիւնը, որով զիտում էր իւր կատարման կէտին հասած դործը: Նարձեւ չարչարանքն արդէն անցել էր և յարութեան փառքը փայլատակում էր իւր շուրջ:

Սակայն շուտով տաղնապի ժամն ևս հասաւ: Կէս զիշերին սեղանից ելնելով՝ նոքա անցան Երուսաղէմի փողոցները, արեւելեան դռնից դուրս ելան և զիմեցին դէպի Կեղերոնի ձորի միւս կողմը, Զիթենեաց լեռան ստորոտում գտնուող մի շատ ծանօթ տեղ՝ Գեթսեմանի պարտէզը: Այդտեղ տեղի ունեցաւ այն զարհուրելի այն անմոռաց մաքառումը, Վերջին ճնշումն էր դա այն թախծալի անձկութեան, որի դէմ իրիւր վարել ամբողջ շարժումայ ընթացքում Նորա առ Հայրն

ունեցած ուրախական վստահութիւնը և ընթերթի միջոցին իւր դադաթնակէտին հասելը: Այդ վերջին ճիգն էր փորձութեան, որից Նա ազատ չէր եղել երբեք կեանքում: Բայց մենք պատկառում ենք այդ վստած լուսնի մանրամասն քննելուց: Մենք գիտենք, որ մեր լեզուն բառեր չունի նորա խորհուրդը բացատրելու համար: Եւ ինչպէս կարող ենք մենք ամենափոքր չափով իսկ զգալ և զնահատել այն, որ գլխաւոր կէտն էր այդտեղ՝ ամբողջ աշխարհի Նորա վերայ ծանրացող մեղքի ճնշումը, որ պէտք է քաւէր Նա:

Սակայն մաքառումը կատարեալ յաղթութեամբ վերջացաւ: Մինչդեռ թշուառ աշակերտները քնով էին անցրել գալիք օրհասի նախապատրաստութեան ժամը: Նա լինքը բոլորովին կազմ ու պատրաստ էր: Նա յաղթել էր փորձութեան վերջին խորտակման, անցրել մահուան դառնութիւնը, և կարող էր այժմ յառաջ քայլել բոլոր պատահարների հանդէպ՝ անվրդով խաղաղութեամբ և այնպիսի վեհ արժանաւորութեամբ, որ Նորա չարչարանքն ու խաչելութիւնը մարդկային աղբի պարծանքն է դարձնում: *

ՅԻՍՈՒՍ ՀԱՆԳՈՒՅԻՉ.

«Եկնայ առ իս, ամենայն վաստակեալք և բռնաւորք, և ևս հանգուցից զմեզ. առեմք զյոժ իմ ի մեզ և ուսարոմք յինկէն, զի հեղ եմ ևս խոնարհ արտիւ, և զգրիմ հանցիս անձանց մեռոց. զի յոժ իմ քաղցր է, և բռնե իմ փոքրոցի»:

Մատթ. ԺԼ. 29—30.

Մ

եր կեանքի զրեթէ բոլոր կարեւոր հանգամանքներում մենք եկեղեցի ենք դիմում, եկեղեցւոյ սրբազան խորհուրդներով նուիրադործում մեր արարքը. եթէ վշտի և նեղութեան մէջ ենք՝ եկեղեցւոյ բեմից ելած խօսքը մեզ մխիթարել և խրախուսել կարող է, եթէ ուրախութեան և յաջո-

ղութեան մէջ՝ ուղիղ, աստուածահաճոյ ընթացք տալ մեր զգացումներին ու մտքերին, ամբարտաւանութիւնից հեռու պահել, ամեն բարիք իբրեւ Աստուծոյ կողմից անարժանապէս ընդունած պարգև նկատելու և ամենայն երկիւղածութեամբ զոհանալու վարժեցնել: Սակայն ամեն պէպքում մենք հաւատար կերպով չենք կարիք զգում եկեղեցի դիմելու և Աստուծոյ խօսքը լսելու. շատ անգամ կբաւականանք զուցէ կեանքի սովորական կանոններով և սփոփանք ու քաջալերութիւն մեր անմիջական շրջապատի մէջ կղանենք. մի վիճակ կայ յամենայն դէպս, ուր մեր շրջապատը և նորա հետ ունեցած ոչ մի երկրաւոր կապ մեր ներքին պահանջներին բաւականութիւն տալ չէ կարող:—Երբ մի ահագին հոգս մեր սրտի վերայ ծանրանում է կամ այնպիսի դառնութիւն համակում նորան, որ մեր ձեռքից իսկ փախչել, ծովը նետուել կամ օդի մէջ կախուել կկամենայնք, որ մեր վէրքը ոչ ոքի առաջ բանալու հնարաւորութիւն չունինք՝ չենք տեսնում ոչ մի բժիշկ, որ նորա մէջ թաքնուած ցաւը հասկանար, վրան սպիղանի դնելու, կամ կտրել հանելու հնարը իմանար... տաքնալի այդ ժամին, երբ մենք վանգակի մէջ փախուած առիւծի նման զայրանում, կամ ծուղակն ընկած անզօր թռչնակի նման կծկուում ենք, վհատում և մէկը չկայ, որ մեզ ազատութիւն, հանգիստ շնորհէ, մեր հոգու վերայ ծանրացող անտանելի բեռը բառնայ՝ ս. Եկեղեցւոյ բեմի վերայից իւր մօտ է կանչում մի մեղմ հոգեպարար, երկնային ներդաշնակութեամբ հնչող ձայն, աշխարհի Փրկչի հանգուցիչ ձայնը՝ «Եկնայ առ իս, եկ և դու, եկէք ամէնքդ, որ հոգեկան ցաւերի բեռան տակ ճնշուած էք և վաստակած, եւ ձեզ կսովորեցնեմ թէ ուր պէտք է հանգիստ ու թեթեւութիւն գտնէք, ցոյց կտամ ապայթէ ինչպէս կղանէք ձեր հանգստութիւնը, կբացատրեմ նաեւ զազանիքն այն ամենաբուժ դեղի, որ ձեր ցաւերը միշտ ամբքել կարող է և թոյլ չտալ որ նոքա տեղ ու ճարակ դռնեն ձեր սրտում... «Եկնայ առ իս»...:

Այժմ ուրիշ ուր, եթէ ոչ Նորա մօտ միայն, որ անարուեստ բժիշկն է բոլոր հի-

* Թարգմ. Rev. J. Stalker, The Life of Jesus Christ գրքից. տես. Արարւմ, փետր. 1898 թ.

ւանդութեանց, բոլորի ցաւերը իւր վերայ վերցնող Աստուծոյ անարատ գաղտնիքը:—Մինչ մանուկ էինք՝ ամեն անգամ, երբ մեր մի մասը ցաւում էր, զորովագութ մեր մօր զիրկն էինք վազում, այնտեղ բժշկութիւն և սփոփանք որոնում: Երբ մեզ մի բան պակասում էր կամ մի վտանգ մեզ սպառնում, ամենակարող համարած մեր հօր թեի տակն էինք մօտում և պաշտպանութիւն գտնում: Իսկ երբ հասակ առանք՝ մօր գութն ու սէրը մեր բոլոր ցաւածներն այլ ևս չեն բուժում: Նոցա խորքը թափանցել և դարման տանել չեն կարող: Հայրը ինքը յաճախ մեր պաշտպանութեան կարօտ է: Մենք կգաննեք գուցէ կեանքի մի ընկեր, որ մեր ցաւը բաժանէ և կարեկից լինել կամենայ, բայց բաժանել՝ ո՛չ բառնալ, և ո՛ւր է այն ընկերը, որ ամեն ցաւ բաժանէ, ամեն ցաւի համար հաւասար զգացումն ունենայ, կամ ինքն ևս նման ցաւերի տէր, նոյնպէս բեռնաւոր և վաստակաբեկ չլինի՝ անընդունակ ուրիշի բեռը իւր վերայ վերցնելու: Միայն մէկը կայ, որ այդ անել կարող է, որ ընդհանուր մարդկութեան ցաւոտ վիճակի մէջ մտել է, առանց ընկճուելու յօժարութեամբ իւր վերայ առած այդ ծանր բեռան ներքոյ, և նա է, որ հրաւիրում է այժմ ամենիս, հրաւիրում է յատկապէս այն լուսններում, երբ մենք վաստակեալ ենք և ընդունաւոր, և ո՛չ մի տեղ հանգիստ չենք գտնում... Եկեք ինձ մօտ, և ես կհանգստացնեմ ձեզ, ասում է Յիսուս՝ մեր Տէրը:

Սակայն որչափ հեռու է մեզից այդ Յիսուս՝ հեռու տարածութեամբ կամ ժամանակով, Մեզ սովորեցրել էին երբեմն, որ Նա վերեւ երկնքումն է, Աստուծոյ մօտ, բարձր, շատ բարձր բոլոր աստղերից՝ անմատչելի մեր մտքի և երեւակայութեան համար: մի սուրբ անուն միայն, որ ահուգողով յիշել պէտք է, հաւատալ պէտք է թէ կայ, բայց ի՞նչ է, ի՞նչ կարող է անել մեզ՝ չպէտք է հարցնել: Յետոյ մենք լսեցինք, որ Նա աշխարհի վերայ է եղել, մեզ նման մի մարդ՝ իմաստուն մարդ, որ ուրիշ իմաստունների նման իմաստալից խօսքեր է ասել, ունեցել է հետեւողներ, ունեցել է և հակառակորդների, որոնք Նորան հալածել, չարչարել, մեռցրել

են—և Նա անցել գնացել է... Անցել գնացել... և մենք ուրեմն նոյնն ենք մնացել՝ անօգնական և երերուն, անկարող մեր ցաւերի ծանրութիւնը մի տեղ վայր գնելու և հանգիստ շունչ քաշելու... Բայց, ահա ինչ է այդ. չէ՞ Նա մեզ հետ լինել, մեզ մօտ լինել խոստացաւ մինչև աշխարհի վերջը, և մօտ է... միշտ կենդանի և ներկայ, մեր Տէրն է Նա և պահապանը, որ ամեն ժամանակ պատրաստ կանգնած է, քաշելու հանելու մեզ կորստեան անդունդից, և անդորր նաւահանգիստ հասցնելու, երբ չարաղէտ կեանքի ալիքներին կուլ գնալով՝ դէպի Նա ենք դարձնում մեր յուսալից հայեացքը և Պետրոսի հետ բացականչում. «Տէր, փրկեա՛ զիս», և միանգամայն մեր բարեկամն է Նա, մեր ամենամերձաւոր, միակ անխարդախ և բոլոր վշտերին կարեկից ընկերը, որ զթառատ սիրով և զրկաբաց մեր առաջն է ելնում, երբ մենք մերժուած ենք ամէնքից ու լքեալ, անձկալից սրտով Նորան ենք զիմում: Նորա զրկի մէջ աղի արցունքով մեր վիշտը թափել և հանգիստ ու թեթեւութիւն գտնել կամենում:

Ահա ապաշխարութեան օրեր են, երբ ս. Եկեղեցին Նորա վշտակոծ կենաց վերջին օրերի յիշատակն է զարթեցնում՝ մի յիշատակ, որի մէջ ամփոփուած է Նորա ամբողջ երկրաւոր կենաց խորհուրդը, այսպիսի օրերում աւելի ևս մօտ պէտք է լինի Նա մեր սրտերին, աւելի կենդանի կերպով պէտք է զգանք մենք Նորա մխիթարիչ և հանգուցիչ ներկայութիւնը: Բաւական է, որ մենք բոլոր հոգով խորասուզուինք Նորա երկրաւոր կեանքի սրբազան յիշատակների մէջ, քայլ առ քայլ հեռեանք Նորան՝ հեզ և խոնարհ Մարդոյ Որդուն, որ խաչն ուսին, փշեայ պսակը զլուրը դէպի Գողգոթա է բարձրանում—որպէս զի Նա վերակենդանանայ մեզ համար, մեր առաջ ելնէ, և զգանք ու ըմբռնենք մենք թէ յիրաւի Նա միայն մեր ցաւերի բեռը վերցնել և ցանկալի հանգստութիւնը մեզ պարգևել կարող է—զգանք և ըմբռնենք նաև, թէ ինչպէ՞ս պէտք է դանենք այդ հանգստութիւնը...

Ինչպէ՞ս... Ինքը Յիսուս, մեր Փրկիչը կամենում է սովորեցնել այդ, և սովորեցնում է ո՛չ խօսքերով միայն. ի՞նչ կարող են անել

խօսքերը, եթէ նոյն իսկ ամեն իմաստութիւն իրենց մէջ պարունակեն. միթէ շատ բան չաճած կլինինք, եթէ մեզ ասեն՝ այս ինչ այս ինչ մեր վարմունքը անմիտ կամ անիրաւացի էր, պէտք է չանէինք, անելուց յետոյ պէտք է պատժուինք և կամայ ակամայ կրենք մեր արածի հետեանքները. ցաւի պատճառն իմանալը մեր ցաւը չի թեթեացնում, այլ աւելի ևս սաստկացնում է, եթէ հետը մէկ տեղ դարման չէ տրուած: Եւ ԅիսուս տալիս է դարմանը՝ նախ տալիս է մի բան, ապա գործադրութիւնը սովորեցնում: «Առէք զլուծ իմ» ասում է Նա. մինչև որ Դուք այդ լուծը չկրէք, ոչինչ չէք էլ կարող սովորել, և ձեր սովորածը ոչինչ օգնէ: ոչինչ հանգըստութիւն ձեզ չի բերի: Նա տալիս է մի բան, և տուածը ըստ երևոյթին անսովորական ինչ չէ. մի ծանրութիւն, մի լուծ մեր վերայից վերցնելով Նա մեզ ուրեմն անսպասան կերպով չի թեթեացնում, այլ փոխարէնը մի նոր լուծ է դնում մեր վերայ. Նա աշխարհային հեշտութեանց ու զուարճութեանց այն գործակալներից չէ, որոնք ամեն ինչ խոտանում են, առանց որ և է բեռ դնելու. Նա դնում է մի բեռ՝ ըստ ինքեան թեթեւ, բայց մարդոց ամենամեծ մասի համար անտանելի ծանր մի բեռ, և ապա սովորեցնում, թէ ինչպէս տանենք այդ ծանրութիւնը, որպէս զի միւս բոլոր ծանրութիւններից ազատ լինինք:

Իրենից սովորել է հրաւիրում Նա մեզ, և իսկոյն բացատրում է, թէ ինչու միայն իրենից սովորել կարող ենք. «զի հեղ եմ և խոնարհ սրտի»...: Ամեն լուծ տանելու համար հեղութիւն և խոնարհութիւն պէտք է. բայց աշխարհի մէջ ծանօթ շողոմարար հեղութիւնը չէ այս, որով մարդիկ աչքերը կախու ձեռնամամաճ կանգնում են հարուստի և զօրեղի առաջ, նորան հաճոյանալ, նորա բոլոր քմահաճոյքները զուշակել և նոցա համակերպիլ աշխատում և ոչ այն ստրկական խոնարհութիւնը, որով ընկճուում է մէկը բռնութեան լուծի կամ բաղդի անազորոյն հարուածների ներքոյ. սրտի հեղութիւն և խոնարհութիւն է այս, որպիսին ինքը Փրկիչն ունէր՝ որով հնազանդ եղաւ Նա իւր չօր, մահու չափ, եւ մահու խաչի՝—և մնաց անընկճե-

լի աշխարհի առաջ: Այդ խոնարհութեամբ է, որ Նա աղքատ այրի մէջ իջաւ ու խեղճերի և տառապեալների հետ կեանք անցրեց. այդ խոնարհութեամբ դիմադրեց սատանայի բոլոր փորձութիւններին, և երբ ոգևորուած ամբոխը կամենում էր ձեռքերի վերայ բարձրացնել՝ տանել Նորան թաղաւոր նստեցնել, խոյս տուաւ դէպի ամայի լեռները և առանձնական աղօթքի մէջ անդորրութիւն որոնեց այդ սնտոի ցանկութիւններից: Նոյն հեղութեամբ էր, որ Նա ամեն կշտամբանք ու նախատինք տարաւ կոպիտ զինուորներից, բայց պատասխանի անգամ արժան չհամարեց ցոխ ու ցնորամիտ Հերովդէս թագաւորին. այդպիսի խոնարհութեամբ և հեղութեամբ թոյլ տուեց իրեն իբրեւ մի ողորմելի յանցաւորի դատել, աւաղակների հետ խաչ բարձրացաւ և դառնութեան բաժակը մինչև յատակը քամեց, իսկ երբ՝ «Ամենայն ինչ կատարեալ է» ասաց և իւր չօր ձեռքն աւանդեց հոգին, այնչափ ահաւոր էր այդ ձայնը և յաղթական, որ մօտիկ կանգնած հարիւրապետը, հպարտ հռովմայեցին՝ ստիպուած եղաւ բացականել. «Արդարեւ Աստուծոյ Որդի էր Սա»:

Ահա այս հեղութիւնն ու խոնարհութիւնն է, որ եթէ մենք խղճի մտօք ըմբռնենք և տեղ տանք նոցա մեր սրտի մէջ՝ անչափ քաղցր կլինի մեզ համար Փրկչի լուծը, բոլորովին թեթեւ մեր վերայ դրած բեռը, և մենք կհասկանանք՝ թէ ինչու այդ քաղցր լուծն ու թեթեւ բեռը մեզ աշխարհի լուծից և մեզ վերայ բարդուած ցաւերի բեռնից ազատել կարող են, անվրդով խաղաղութիւն և հանգիստ պարգեւել մեր անձին:—Այս աշխարհի վերայ անհրաժեշտ է, որ մենք մի լուծ կրենք. ոչ ոք ազատ չէ առօրեայ հոգսերի, պատահական ու տեւական, ներքին ու արտաքին նեղութիւնների բեռնից, և եթէ կան սյնապիսիները, որոնք երեւակայում են, թէ ազատ են կամ կարող է մի օր դալ, երբ աւելի բաղդաւոր պայմանների մէջ դրանութեամբ՝ ազատ կլինին—չարաչար սխալուում են և իրենք իրենց խաբում. այդ ժամանակը երբէք չի դալ և այդ բաղդաւոր պայմանները մեր երկրագունտի վերայ ոչ մի տեղ գտնել կարելի չէ: Մենք կարող ենք արեւցութեան

տալ մեզ, հեշտութեան ու զուարճութիւն-
ներէր զիրկն ընկնել ու առժամանակ մոռանալ
մեր վշտերը, բայց երբ թմրութիւնից արթնա-
նանք՝ կարթնանան և նոքա ու կրկին սաստ-
կութեամբ զուլս կրարձրացնեն: Գուցէ կը-
յաջողի մեզ այս կամ այն արտաքին հոգ-
ոյի և նեղութեան բեռը մեր վերայից ձը-
գել, բայց տեղը միշտ նորերը կգան և մի
ծանրութիւն կմնայ միշտ մեր վերայ. ոչ միայն
այն, որ ամենից անտանելին է և որ ձգելու
համար ոչ մի կրկրաւոր միջոց չունինք՝ մեր
սեփական զեղծումներէ, մեր մեղքերի օր ա-
ւուր աճող ծանրութիւնը, այլ նաեւ արտաքին,
մեզանից անկախ պատահարներից յառաջ ե-
կած կամ մեզ շրջապատողների պատճառած
մեծ ու փոքր զրկանքների ծանրութիւնը, որ
մեր մարմնական այս տկար կողմուածքի մէջ
ամեն ոք տանել ստիպուած է՝ նոյն իսկ ամե-
նապահով ու զօրեղ իշխանաւորները: Այդ
բոլոր ծանրութիւնների լուծից ազատուելու
համար մի պայման կայ միայն, ասում է
Փրկիչը. հարկաւոր է միայն, որ մենք յօժա-
րինք Յորա լուծը մեր վերայ առնել, և այն
ժամանակ ճշմարտիւ ազատ և հանգիստ կը-
լինինք՝ որովհետեւ, ասում է, իմ լուծը քաղ-
ցըր է և իմ դրած բեռը թեթեւ: Այդ էլ
լուծ է, այդտեղ և՛ ս հրատակութեամբ ու խո-
նարհութեամբ կրելու մի բան կայ. բայց այդ
կրելիքը մենք քաղցրութեամբ ու յօժարու-
թեամբ ենք կրում, ուստի և ծանրութիւն
մեր վերայ չենք զգում:

Շատերի համար դժուար է հաւատալ այս
խօսքերի ճշմարտութեան՝ հաւատալ որ այս մեծ
խոստումը իրականութիւն դարձնել կարելի է.
մարդիկ դժուարանում են առհասարակ իրենց
ունեցածը ձգել, ձգել աչքի տակ եղած շօշա-
փելի բարիքը, որ ինչքան և դառնութիւնների
հետ կապուած լինի՝ մի քաղցրութիւն այնու-
ամենայնիւ իւր մէջ պարունակում է, հրա-
ժարման բոլորին ամբողջապէս քաղցրանում
— և խոստացած աներեւոյթ բարիքների ե-
տեւից ընկնել: Սակայն մեր Փրկիչի խոստում-
ներն այնպէս չեն, որ միայն հեռու ապագա-
յում, հանդերձեալ կեանքի մէջ կարող են
իրականութիւն դառնել: Ով միանգամ զգացել
է այն քաղցրութիւնը, որ բարոյական անձնա-

ւորութիւնն է զգում, երբ դուրսը անյաջո-
ղութեանց հանդիպելով, մարդոց կողմից՝ գնա-
հատութեան և շնորհակալութեան փոխանակ,
ծաղր, նախատինք և կշտամբանք գտնելով,
համոզուած է այնուամենայնիւ, թէ իւր
պարտքը կատարեց. ով գտնուել է մի մահա-
մերձ հիւանդի մօտ, որ կեանքի մէջ ամեն
տեսակ ցաւեր ու դառնութիւններ տանելուց
յետոյ՝ անվրդով հանգստութեամբ և հրեշ-
տակային զուարթութեամբ տանում է նաեւ
վերջին ամենածանր ցաւը, «խիղճս հանգիստ
է» ասելով՝ նա պէտք է ընդունակ լինի ըմբռ-
նելու, թէ յիրաւի կայ մի միջոց, որով մենք
մեր այս թշուառ ու տաճնապալից կեանքում
ևս անգործ հանգստութիւն գտնել կարող
ենք, և ոչ մի լուծ, ոչ մի ծանրութիւն չզգալ
մեր վերայ: Այդ միջոցը այն քաղցր լուծն է, որ
ամենից առաջ ինքը մեր Փրկիչը իւր վերայ
կրելով՝ կեանքի ամեն հանգամանքներում հար-
ցնում էր նախ, թէ ի՞նչ է իւր Երկնաւոր
Հօր կամքը, և այն, այն միայն էր կատարում,
փորձութեան ամենահաւոր բոլորներում ան-
գամ՝ «բայց ոչ իմ կամք, այլ Քոյդ լիցին»
ասում էր, և յաղթանակում փորձութիւն-
ների, վշտերի ու մահուան վերայ:

Բարոյական պարտականութեանց այն քաղցր
ու սրբազան լուծն է այդ, որ եթէ մենք իբրեւ
մեր Փրկիչի ճշմարիտ հետեւողներ մեր վերայ
առնենք և այդպիսով ամեն ուրախութիւն և
նեղութիւն իբրեւ մեր Երկնաւոր Հօր կողմից
եկած նկատենք՝ Յորա սուրբ կամքին հնա-
զանդ միշտ և պատրաստ այդ բարի կամքը
կատարելու, չարի ու փորձութեան գէժ մա-
քառելու — ոչ արհաւիրք յարտաքուստ և ոչ
տաճնապալ ի ներքուստ մեզ ընկճել և մեր
խաղաղութիւնը տեւական կերպով մեզնից խլել
կարող են: Հարկաւ այդ գէպքում ևս ժա-
մեր կլինեն և օրեր, երբ արտմութիւն ու
անձկութիւն մեզ կպատեն՝ մարմնական և
հոգեկան ցաւերի ճնշումից մենք այդտեղ ևս
ընդմիշտ ազատ չենք լինի — ինքն Աստուծոյ
ամենօրհնեալ Որդին, որ իւր բարեկամ Ղա-
զարոսի մահը լսելով արտասուեց և Գեթսե-
մանի պարտիզում իւր համար պատրաստած
մահուան պատկերի առաջ, տաճնապալ էր՝
ազատ չմնաց նոցանից, սակայն կենդանի է

Նա, որ իւր քաղցր լուծով մեզ կ'կին ան-
գամ՝ զէպի ցանկալի հանգիստը վերագարձնել
կարող է՝ փոփոխել և հանգուցանել. Նորա՝ մեր
Փրկչի՝ մեր Հանգուցչի՝ զիրկը զիմենք ամեն
անգամ, երբ տագնապի և անձկութեան մէջ
ենք. եթէ ամէնքը մեզ խաբեն և լքանեն,
եթէ երկրագունդն իսկ սահի մեր ոտքի տա-
կից՝ Նա անսուտ է, Նա՝ հաստատուն, և Նա
կանչում է մեզ. «եկայք... եկայք առ իս...»

Ս. ՆԵՐՍԷՍ ԸՆՈՐՀԱԼԻ

և

ՆՈՐԱ

„ՅԻՍՈՒՍ ԱՐԴԻՆ՝ ԵՂԵՐԵԳՈՒԹԻՒՆԸ:

Ներսէս, որ Շնորհալի է կոչուել զե-
ղեցիկ խօսելուն, և Նլայեցի՝ Հռոմկայ զգեակը
աթոռանիստ ունենալուն համար, Ապիրատ
անունով հայ իշխանի կրտսեր որդին էր՝
1102 թ.-ին ծնուած: Մօր կողմից նա սե-
րունդ էր Հայոց բարձր ազնուականութեան
ամենանշանաւոր տոհմի՝ Պահլաւունեաց իշ-
խանական տան, որ իւր ծագումը հասցնում
էր մինչև Արշակունեաց հին արքայական
տունը և ս. Դրիգոր Լուսաօրոյին ևս իւր
հայրերի ցանկի մէջ հաշուում: Ներսէսի ան-
միջական նախնեաց օրով ամենից աչքի ընկ-
նող ներկայացուցիչն այդ տոհմի էր Դրիգոր
Մաքիսարոս, որ հռչակուած էր թէ՛ իբրև
պետական անձն և թէ՛ իբրև մատենագիր:
Նա մեռաւ 1058 թ.-ին, երբ Միջագետքի
կառավարչապետն էր՝ Յունաց կողմից կար-
գուած: Բացի շատ աղջիկներից նա թողեց
նաև 4 որդի, որոնցից մեծը՝ Վահրամ 1065
թ.-ին կաթողիկոսանալով՝ Դրիգոր Բ. անու-
նով ս. Լուսաօրոյի աթոռը բարձրացաւ, որի
վերայ մնաց մինչև 1105 թ.-ը՝ իւր մահը:
Սա առանձին սէր ունէր վկայարանութիւն-
ների համար, ինքը բազմաթիւ վկայարանու-
թիւններ յունարէնից և ասորերէնից հայե-
րէն է թարգմանել և առ հասարակ ամեն
կերպ նպաստել է վարուց սրբոց գրականու-
թեան ծաղկելուն իւր աթոռի շուրջը. այդ

պատճառով և Վկայասէր պատուանունն է
ստացել: Նորա քոյրերից կամ Դրիգոր Մա-
քիսարոսի աղջիկներից մէկը, որի անունը
ինչպէս և իւր ամուսնունը, պատմութեան
մէջ չէ պահուած՝ Ապիրատ իշխանի Ներսէ-
սի հօր, մայրն էր: Անձանօթ է նոյնպէս Ներ-
սէսի մօր անունը:

Ապիրատ ունէր 4 որդի՝ Բարսեղ, Շա-
հան, Դրիգոր և Ներսէս: Երկու կրտսերնե-
րը՝ Դրիգոր և Ներսէս, եկեղեցական կոչման
էին նուիրուած և դորա համապատասխան
կրթութիւն էին ստանում իրենց մեծ-մօրեղ-
բօր՝ Դրիգոր Բ. կաթողիկոսի ձեռքի տակ: Մա-
հուան անկողնում Դրիգոր Բ. յանձնեց եր-
կու մանուկների կրթութեան հոգսը, դեռ կին-
դանութեան ժամանակ իրեն յաջորդ կար-
գուած, Բարսեղին, որ նոյնպէս ազգակից էր
Պահլաւունիների իշխանական տան՝ լինելով
Վկայասիրի կրտսեր քրոջ որդին: Բարսեղը
իշխանազունների դաստիարակիչ նշանակեց
Կարմիր վանքի հռչակաւոր Սահմաննոս վար-
դապետին: Ինքը Բարսեղ կաթողիկոսը վախ-
ճանուեցաւ 1113 թ.-ին, և նորա յաջորդն ե-
ղաւ աւագագոյնը երկու եղբայրներից՝ Դրիգոր:
Նա իշխանութիւն վարեց Դրիգոր Գ. անու-
նով 1113 թ. ից մինչև 1166 թ.-ը: Կաթող-
իկոս լինելուց մի քանի տարի յետոյ Դրիգոր
իւր կրտսեր եղբայր Ներսէսին քահանայ ձեռ-
նադրեց: Չնունագրութեան տարին դժուար է
հաստատուն կերպով որոշել, բայց յամենայն
դէպս 1121 թ.-ին Ներսէս արդէն քահանայ
էր, որովհետեւ իւր առաջին բանաստեղծական
երկի մէջ, որ այդ թուականից է, նա իրեն
իբրև քահանայ է ներկայացնում: * Աւելի
դժուար է այն տարին որոշել, երբ Ներսէս
եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ: ** Հաստատ է
միայն, որ 1139 թ.-ին նա ունէր արդէն ե-
պիսկոպոսական աստիճան, որովհետեւ այդ տա-
րին նա իբրև եպիսկոպոս իւր կաթողիկոս
եղբոր շքախմբի մէջ էր՝ Անտիոքի լատինական
ժողովում: ***

* Տե՛ս Հ. Ղ. Ալիշան. — Շնորհալի և պարագայ
իւր, Վեհկիկ 1873. եր. 58

** Նոյն եր. 109.

*** Նոյն եր. 148.

Նպիսկոպոս ձեռնադրուելու օրից Ներսէս Դրիգոր Դ. ի հաւատարիմ գործակիցն էր կաթողիկոսական վարչութեան մէջ՝ միաժամանակ անդադար զրական աշխատութիւններով զբաղած։ Նորա անխնջ գործունէութիւնը մի ընդմիջում միայն ունեցաւ 1153 կամ 1154 թ.-ին, երբ նա ծանր հիւանդացաւ և ինչպէս ինքը իւր Ապիրատ եղբորօրդուն զբաղած մի նամակի մէջ ասում է, մահուան գուռն էր հասել։

1166 թ.-ին Դրիգոր կաթողիկոսը, մահուան մերձաւորութիւնը զգալով, մի ժողով գումարեց իւր կաթողիկոսանիստ Հռոմկլայում և յայտնեց այդտեղ իւր դիտաւորութիւնը՝ Ներսէսին իւր տեղ կաթողիկոս կարգել։ Ներսէս ինքն արդէն 65 տարեկան, հրաժարուեցաւ այդ բարձր կոչումն ստանձնելուց՝ ինչպէս և առաջ հակառակել էր եղբոր առանձնակի ստիպումներին։ Սակայն վերջապէս պէտք է տեղի տար նա եղբոր և ժողովուած եպիսկոպոսների խնդրանաց առաջ, և այդպէս Դրիգոր նորան կաթողիկոս ձեռնադրեց և ինքն առաջինը ժողովականների մէջ խոնարհութիւն մատուցեց նորան՝ իբրև Հայոց եկեղեցւոյ նոր հովուապետ։ 1166 թ.-ի ապրիլ 17-ին էր այդ։ Նրեք ամիս անց վախճանուեցաւ հրաժարած Դրիգոր կաթողիկոսը և Ներսէս իբրև Ներսէս Դ. կաթողիկոս, անմիջապէս եղբոր մահից յետոյ մի հիանալի ընդհանրական ուղղեց ամբողջ Հայոց եկեղեցուն, որ փառաւոր վկայութիւն է այդ մեծ մարդու ինչպէս հովուական լուսամիտ եռանդի այնպէս և խոնարհ հոգու համար։* Նորա հայրապետական գործունէութեան մէջ առանձնապէս մեծ տեղ են բռնում Ծովնաց եկեղեցւոյ հետ միութեան խնդրի առթիւ ունեցած աշխատութիւնները։¹ Ծնորհալին վախճանուեցաւ

1173 թ.-ի օգոստոս 8-ին, 71 տարեկան հասակում։

Ներսէս Դ. խիստ ընդարձակ զրական գործունէութիւն է ունեցել՝ աստուածաբանութեան ամեն տեսակ ճիւղերի, ամէնից աւելի Հայոց եկեղեցւոյ դաւանութեան և կարգերի բայց նաև փիլիսոփայութեան, մեկնաբանութեան, ճգնական կեանքի վերաբերեալ։ Մեզ հասել են նոյնպէս նորա մի քանի քարոզները։ Մեզ այստեղ զբաղեցնողը սակայն նորա բանաստեղծական գրուածներն են։ Այդպիսիներից պահուած կան բազմաթիւ փոքր կրտորների, մասամբ խրատական, մասամբ քնարական բնավորութիւն ունեցող, այլ և մի քանի նամակներ չափով զբաղ։ Ներսէս սիրում է գործ դնել այս փոքր բանաստեղծութեանց մէջ այբուբենական և նշանակաւոր սկզբնատառերի ձևեր, մանաւանդ վերջինս։ Բազմաթիւ երգերի մէջ աների սկզբնատառերը կազմում են Ներսէս անունը և յարաբերեալ խօսքեր։ Բանաստեղծի սիրած այս սովորութիւնը, որ ս. Նիքիմ ևս ունեցել է, և ինչ այբուբենական ձևին է վերաբերում՝ արդէն մի քանի սաղմոսների հեղինակներ գործ են դրել, պէտք չէ մեր այժմեան ճաշակով քննադատուի, այլ հին արեւելքի ճաշակով, այն ինչ որ մեզ համար արուեստական է, այդտեղ իբրև զուտ բանաստեղծական գեղեցկութիւն էր ընդունուում։ Ներսէս Դ.-ի բոլոր փոքր բանաստեղծութիւնները (սակայն ոչ լրիւ) հրատարակուած են միատեղ Վենետիկում 1830 թ.։

Բացի այդ փոքր տաղերից Ծնորհալին թողել է 5 մեծ բանաստեղծական երկեր։

Ա. Մի վիպասանութիւն, որ ներկայացնում է Հայաստանի պատմութիւնը մինչև իւր ժամանակը։ Այդ 1600 տող բովանդակող գրուածքը բանաստեղծի առաջին երկասիրութիւնն էր, որ նա հրատարակեց 1121 թ.-ին, 20 տարեկան հասակում։

Բ. Ողբ Նդեսիոյ։ 1144 թ.-ին քրիստոնէից Եղեսիա քաղաքը Հալէպի Էմադէդլին Զենգի Սուլթանի ձեռքով առնուեցաւ, և մի կամ երկու տարի յետոյ, 1145 կամ 1146 թ.-ին Ներսէս զրեց իւր ողբը։

Դ. Մի խրատական զրուածք հաւատոյ

* Այս հոլուական բուրքը ժամանակակից Հայոց եկեղեցւոյ մէջ չի տնայ կրթութեան և բարեի պատմութեան համար մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում, որովհետեւ Ներսէս լուրջ գրողաւորութեամբ շօշափում է զանազան դասակարգերի կեցողականութեան մանրամասնութիւնները։

¹ Բարեկի Պրոէստորը այս խնդրի վերայ նայում է հարկաւ կարողական տեսակետով, որսի նորա ասածները բաց եւթ բողբում։

բովանդակութեան վերաբերեալ՝ «Բան Հաւա-
սոյ» վերնագրով, մօտ 1500 տող:

Դ. «Ներքող ի կենսատու ս. Խաչն» մօտ
600 տող:

Ե. «Յիսուս Որդի» եղերերգութիւնը՝ որ
այդպէս է կոչուում սովորաբար՝ սոյն երկու
բառերով սկսուելուն համար: Իւր այս գլխա-
ւոր երկասիրութիւնը Ներսէս գրել է՝ ինչպէս
ինքը վերջաբանի մէջ յայտնում է՝ 1152
թ.-ին, ուրեմն 50 կամ 51 տարեկան հա-
սակում: * Հայոց մէջ «Յիսուս Որդի» բա-
նաստեղծութիւնը իսկզբանէ անտի ամենամեծ
հեղինակութիւն է վայելել: ** Այդպիսի գնա-
հատութեան կենդանի ապացոյց են հայերէն
բնադրի բազմաթիւ հրատարակութիւնները:
Այդ զրուածքը տպագրուել է 1565, 1643
և 1660 թ.-ներին Վենետիկում: սոյն 1660
թ.-ին Ամստերդամում 1702-ին Մարսէյում
1724 և 1746 թ.-ներին Կ. Պոլսում 1785-ին
Պետերբուրգում, 1792-ին Մադրասում
1830-ին կրկին Վենետիկում (յիշեալ ընդ-
հանուր դործոց ժողովածուի մէջ): Հայերի
կարծիքին համապատասխան են մի քանի եւ-
րոպացի հայագէտների կարծիքները: Այդպէս
Նեւմանն անուանում է Յիսուս Որդի բանաս-
տեղծութիւնը օրինակելի իւր տեսակի մէջ,
և նորանից շատ առաջ Ֆրանսիացի հայագէտ
Յակոբ Վիոլէտար (1656—1743), իւր 1713
թ.-ին հրատարակած լատին—հայերէն բառ-
ղբի մէջ, մինչև իսկ իբրև մի «ճշմարտապէս
աստուածային գիրք» է հռչակում այն:

Ես հարկաւ այդ կարծիքին համաձայնել
չեմ կարող, որովհետև նոյն բանաստեղծու-
թիւնը անուրանալի պակասութիւններ ևս
ունի, արեւմտեան մարդու զգացման նա շատ
յեղ արուեստական է զայիս. այլ և երկրորդ
երգի մէջ պակաս է նիւթի կանոնաւոր դա-
սաւորութիւն: Ապա պէտք է հաշուի առնել,

* Կարելի է սակայն ենթադրել, որ եւս վերջերս
կարուղիկոս լինելուց յետոյ, այդ բանաստեղծութիւնը քե-
րև փոփոխութիւններով երկրորդ անգամ հրատարակել է
որովհետև վերջարանի 69 և 70 տողերի համար 2 ստ-
րեր ընթերցումներ կան, որոնցից մեկը բանաստեղծի նա-
ղեմ իբրև կարուղիկոս ներկայացնել է հարկադրում:

** Այլիւս Միլոնի «Գրասիս Կորուսեալի» կոլլիկն է
դնում այն:

որ այս դործի գեղեցկութիւնը առաւելապէս
այն ճարտարութեան վերայ է հիմնուած, ու-
րով գիտէ Ներսէս հայոց լեզուն դործածել.
նորա բանաստեղծութեան մէջ հայերէնը իրօք
ներգաշնակ հնչումն է ընդունում: Ներկայ
եղերերգութիւնը բնական և ուղիղ կերպով
գնահատելու համար անհրաժեշտ է այդ պատ-
ճառաւ բնագրի լեզուին ծանօթ լինել: Հենց
որ այդ ճարտար դործը մի օտար լեզուով
թարգմանուում է, մանաւանդ մեր ժամանա-
կակից եւրոպական մի լեզուով, որ կտրուկ և
ճիշդ արտայայտութեան, ինչպէս և ձևերի
հարստութեան կողմից, հայերէն գրաբարի
հետ երբեք մրցել չի կարող՝ բնագրի թարմ
գունաւորութիւնը կորչում է: Սակայն օտար
զգեստի մէջ ևս, ուր միայն բովանդակութիւ-
նը կշռադատել կարելի է, հայ եպիսկոպոսի
ս. Դրբով ներշնչուած եղերերգութիւնը իբրև
մի իսկական և ճշմարիտ բանաստեղծի դործ
է ներկայանում: Ինքնուրոյն է ամբողջի դե-
կավարող դադափարը, զարմանալի բանաստեղ-
ծի ընդունակութիւնը՝ միշտ նորանոր դար-
ձուածներով միեւնոյն հիմնական միտքը ար-
տայայտել, ապաշխարութեան դադափարը՝ ա-
ռանց կրկնութիւնների մէջ մտնելու, իսկ
լեզուն, թէև երբեմնակի արեւելեան ճապաղ
ձև է ընդունում՝ յիշեցնում է այնուամե-
նայնիւ շատ տեղեր, իւր համարձակ և զօ-
րեղ պատկերացումներով՝ Հին Կտակարանի
մարգարէների արտայայտութեան եղանակը:

Բանաստեղծի ըմբռնմամբ այս երկասի-
րութիւնը Հին և Նոր կտակարանի սրբազան
պատմութեան գլխաւոր դէպքերը շօշափող,
չափի վերածած մի ապաշխարութեան աղօթք
է, որ խօսուող քրիստոնէութեան անունով
արտասանում է: Թէ այդ պէտք է լինի զը-
րուածքի առաջնորդող դադափարը՝ հետևում
է անկյայտնի կերպով վերջաբանից, որի մէջ
Ներսէս իւր բանաստեղծութիւնը «բան աղօ-
թից» է անուանում, որ նա ընդհանրու-
թեան անունով արտաբերել է՝ «ընդհանրու-
թեան խօսքը և դործը իւր անձի վերայ փո-
խադրելով» և «խօսքն անմիջապէս դէպի Աս-
տուած ուղղելով»: Բոլոր քրիստոնէութեան
անունից ուրեմն բանաստեղծը խոստովանեց
է դնում «Զրիստոսի» Հօր Միածին Որդու,

Աշխարհի Փրկչի առաջ: Իւր խոստովանութեան շարայարութիւնն առնում է նա Հին և Նոր Կտակարանի սուրբ պատմութիւնից առաջին երգի մէջ նա ընթերցողի առջևից անց է կացնում Հին ու խաի բոլոր այն ներկայացուցիչներին որոնք բարի կամ չար գործերով աչքի են ընկել և մէջընդմէջ համեմատում է իւր սեփական հոգու վիճակը այդ անձնաւորութեանց ունեցածի հետ: Նրկրորդ երգի մէջ բանաստեղծը աւետարաններում պատմած ծիրով հրաշքները և աւելի Յիսուսի քարոզութեանց յաակապէս առաջնորդի մէջ եղած բարոյական խրատները իւր վրայ է դարձնում կրկին քրիստոնէական զգալիութեան և իւր սեփական վարքի մէջ եղած մեծ հակադրութիւնը ողբալու համար: Նրորդ երգի մէջ, որի հատուած առ հատուած դասուորութեան համար բանաստեղծը ինչպէս յայտնի երևում է, ամենամեծ խնամքն է դործ դրել՝ նկարագրում է կարգով Փրկչի չարչարանքը, յարութիւնը և համբարձումը, ս. Հոգւոյ դալուստը, այդ խորհուրդներից իւրաքանչիւրի իւր առանձնայատուկ կողմերով քրիստոնէից մեղքերի հետ ունեցած առընչութիւնն է պարզաբանում ապաստուի բարեխօսութեանն է ապաւինում թուելով նոցա դաս առ դաս: Աւելի կանգ է առնում Ներսէս այն հակադրութիւնը նկարագրելիս, որ նահատակների, ձգնաւորների և ինչ, չարչարանաց ու աղաշխարութեան զործերի՝ և խօսողի սեփական մեղսամած ու հեշտ կեանքի մէջ կայ: Ապա խօսքը դալիս է վերջին դատաստանին՝ որի պերճ գծադրութիւնը մի արդարեւ սքանչելի պատկեր է ընծայում: մի առ մի յառաջ են բերուած այստեղ դատաստանի յառաջընթաց երեւոյթները, Դատաւորի յայտնուիլը, չարերի մերժումն ըստ իւրաքանչիւր կարգի բարիների երանութեան հասնելը՝ կրկին համաձայն իրենց աստիճանների, և վերջապէս բանաստեղծի աղաչանքը՝ դատաստանի միջոցին աշակոյզման դասուն արժանանալ: Այդ աղաչանքը Ներսէս անում է իւր, իւրայինների, բարեկամների և թշնամիների ի վերջոյ այն բարեպաշտ ընթերցողների անուանից, որոնք իւր գրուածքը կկարդան: Վերջաբանի մէջ նա բացատրում

է իւր բանաստեղծութեան միտքն ու նպատակը և աշխատում է այն թիւրիմացութիւնների առաջն առնել, որ իւր շարադրած աղօթքը արտաքին ձեով պատճառել կարող էր:

Թէ արդեօք ամբողջ գրուածքը երկերգերի բաժանելը բանաստեղծից իրենից է սկիզբ առնում՝ կասկածելի է, որովհետեւ բոլոր ձեռագիրների մէջ այդ բաժանումը չէ պահպանուած: Յամենայն դէպս եղերերգութեան ծրագրին համապատասխան է այն և հիմնուած նորա բովանդակութեան վերայ:

Չափի նկատմամբ այս երկասիրութիւնը բաղկացած է 4000 տողից, որոնցից իւրաքանչիւրը 8 վանդ ունի և չորրորդ կամ հինգերորդ վանդից յետոյ մի հատած: Հատածի կարևորութիւնը ամենայն խստութեամբ պահպանուում է, և ոչ մի տողի մէջ պակաս չէ այն: Հին հայկական բանաստեղծութիւնը վանդերի քանակութիւնը փոփոխել չգիտէ, իսկ չափը սկզբից մինչև վերջ իւրում է: Տեաեանք հին հայկական շեշտադրութեան, որով բառերի ամենամեծ մասը վերջին վանդի վերայ շեշտ ունի ...:

Ներսէս ինքը կամեցել է երկու տողը իբրեւ մի բանաստեղծական տող հաշուել, այդ երևում է վերջաբանից, ուր նա 2000 տող է թուում: Մեր եղերերգութիւնը արտաքին կաղմակերպութեամբ մի անօրինակ կողմ ևս ունի, բոլոր 4000 տողերն այստեղ վերջանում են նոյն «ին» յանգով: Միայն վերջաբանի մէջ յանգը փոխուում է. 48 տող «ան» յանգով են վերջանում, ապա կրկին 48 տող «այ» յանգով և վերջապէս 64 տող «ի» վերջապանով: Յանգաւորութեան այսպիսի միակերպութիւն հայերէն գրաբարի մէջ կարելի է լինում՝ զլիւաւորապէս յիշած շեշտադրութեան պատճառով. ուրիշ ամեն մի լեզուի համար, ուր շեշտը փոխուում է, բացարձակապէս անընդունելի է այն:

Անա այսպիսի ներածութիւնից յետոյ յայտնի հայագէտ ուսուցչապետ Պ. Փետտէր

1 Կարճ և երկար, կարճ և երկար, — (Թիւնս—Որդի):

Tübinger quartalschrift թերթի ներկայ թուականի Բ. համարում յառաջ է բերում Շնորհալու «Յիսուս Որդի երկասիրութեան առաջին անգամ փոխադրութիւնը մի օտար՝ գերմաներէն լեզուով, ո՛չ ամբողջական թարգմանութիւն, այլ կարեւորագոյն հատուածները միայն» մէջ ընդ մէջ մնացածի համառօտ ըովանդակութիւնը պատմելով: Մի տարի առաջ Պատուարժան ուսուցչապետը մեզ նամակով խոստացել էր մի աշխատութիւն ուղարկել Ա. Բ. համար նոյն այդ երկասիրութեան մասին. այժմ կողմնակի կերպով կատարում է իւր խոստումը՝ շտապելով ուղարկել յիշեալ յօդուածը, դեռ ամբողջ թերթը լոյս չտեսած: Մենք անտեղի չհամարեցինք ամբողջ ներածութիւնը հայերէն փոխադրել. մտածելով որ Շնորհալի մեծ հայրապետի կեանքն ու գործերը շատ աւելի մօտ ծանօթ չեն լինի մեր ընթերցողներին, քան օտար գերմանացիներին:

Աւելորդ չենք համարում յիշել այստեղ նաեւ, որ ինչպէս Յարգելի ուսուցչապետը մասնաւոր նամակով յայտնում է՝ լոյս է տեսել արդէն Պրոֆ. Հիւքշմաննի Հայոց լեզուի քերականութեան Բ. մասը — «մի հիմնալի գործ» որով հայերը պարծենալ կարող են. որովհետեւ այնպէս հիմնաւոր կերպով, ինչպէս այստեղ Հիւքշմանն հայերէնն է ուսումնասիրել՝ դեռ ոչ մի արեւելեան լեզու, ո՛չ իսկ սանսկրիտը, ուսումնասիրուած չէ:

ԵՐԳԵՑՈՂՈՒԹԻՒՆՔ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻ

ՓՈԽԱԳՐԵԱԼ Ի ԽԱՂՍ ԵՐԲՈՊԱԿԱՆՍ ԵՒ ՆԵՐԳԱՇՆԱԿԵԱԼ Ի ՁԵՌՆ ԻՆԿՄԱԼԵԱՆ. ՏՊԱԳՐԵԱԼ ԱՐԳԵԱՄԲԳ Պ. ԳՐ. ՄԵՂՈՒԻՆԵԱՆ. ԼԵՅՊՑԻԳ—ԲՐԵՅՏԿՈՊԵ ԵՒ ՀԼԻՏԵԼ, ՎԻԵՆՆԱ—ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ. 1896:

Ներածութիւն. — Բառակցութիւն. — Փոխադրութիւն եւ փոխադրութիւն: — Տաղաչափութիւն եւ շեշտադրութիւն: — Հայկառութիւն եւ ճարտարութիւն: — Դասաւորութիւն եւ կապակցութիւն: — Պակասող եւ սպազնորութիւն: — Եզրակացութիւն:

Վերջապէս լոյս տեսաւ Յարգելի երաժիշտ պ. Մակար Եկմալեանի այս մեծածաւալ գործը, ներդաշնակած է երեք տեսակ. ա. Եռաձայն, Բ. Գա-

ռաձայն և Գ. Քառաձայն. ա. և Բ. արական, իսկ Գ. խառն խմբի համար:

Յառաջաբանում կարգում ենք. «Թէեւ գիտէինք, որ բազմաձայն երաժշտութիւնը հակառակ չէ՝ մեր եկեղեցու ոգուն, այլ նորա կատարելութիւնն ու լրումն է և մեր նախնիքն էլ իւրաքանչիւր դարու գեղարուեստի զարգացման համեմատ յօրինեցին մեր եկեղեցական երգերը, — բայց մենք ներդաշնակելիս շատ զգուշացանք և երկիւղածութեամբ վերաբերեցանք. որովհետեւ անշուշտ պէտք էր անայլալակ փոխադրել (բացի «Հայր մեր»-ից՝ եր. 74. և 210 և «Գոհանամք»-ից՝ եր. 168) որոնք տպագրած մատենի մէջ չկան. առաջինը կազմեցինք հայրապետական մաղթանք «Հայր մեր»-ի համաձայն, որպէս երգում են Ս. Եղմիածնում իսկ երկրորդը հին եղանակի համեմատ) մայր եղանակները, որպէս տպած են Ս. Եղմիածնում, եւրոպական չափերի և խաղերի իսկ ներդաշնակութիւնն այնպէս յօրինել, որ մեր եկեղեցական երգեցողութեանց ոգուն համաձայն պարզ վայելուչ լինի. Ուստի խորհեցինք ելնէջից դուրս կիսաձայներ գործածելուց (chromatisme) և եղանակի զարուարիւնից (modulation), այլ ջանացինք մնալ եղանակի նոյն ելնէջի մէջ (diatonisme) և ներդաշնակութիւնն էլ կարելի եղածի չափ պարզ յօրինել, որովհետեւ այսպէս է պահանջում պատիկ-արարացի երաժշտիկան ոգին, որի մի մասն է եւ մերը:

Ծրագրին համաձայն ենք, բացի ընդգծածներէս:

Մեր եկեղեցական եղանակները ո՛չ մէկն էլ ելնէջ չունեն, այլ կազմած են ֆառնակների դուրսեւոր: Բացառելով:

Յայտնի է, որ բոլոր ազգերն էլ նախ երգեցին, ապա նուագեցին. առաջ երգեցողութիւնը, յետոյ նուագածութիւնն առաջ եկաւ. առաջ կարողացան ձայնաստիճանը որոշել, զանազանել, ապա նուագարանի վերայ հաստատեցին. Յայտնի է նոյնպէս, որ Յունաց սկզբնական նուագարանը քառալար քնարն էր (Lira). Լարում էին աստիճանաբար և այսպէս. Ա և Բ Լարի ձայնամիջոցն էր կէս, Բ—Գ և Գ—Դ—Ինը մի մի ամբողջ ձայն. ուրեմն

Ա $\frac{1}{2}$ Բ 1 Գ 1 Դ. այս ձայների յաջորդութիւնը նոքա ֆառաբար (թերթաբար) էին կոչում. Ա հա այս գործիքի վերայ էր նուագում Որփեսոսը և որպէս մեր նախնիքն էլ գրում են. «Մինչև ի քարանց անգամ զգալ զխրախտադմունս ձայնից ամենայն կենդանեաց»: Ժամանակի ընթացքում աւելացաւ մի երկրորդ քառալար, բայց այնպէս, որ առաջին վերջին Լարը՝ Դ-ն միանգամայն իրրել Ա Լար էր երկրորդի համար. ուրեմն այսպէս. Ա $\frac{1}{2}$ Բ 1 Գ 1 Դ = Ա $\frac{1}{2}$ Բ 1 Գ 1 Դ, որ հաւասար է եօթն ձայնից բաղկացած մի երգի, ուստի գործիքն էլ եօթնալար էր կոչուում. Այս եօթնեակն ութնեակի վերածելու

Համար ո՛չ թէ վերից, այլ վարիցն էին մի լար պնդում. որովհետև, եթէ վերիցն աւելացնէին, պէտք է յաջորդէր երեք ամբողջ ձայնամիջոց՝ եռնայն (Tritonus), որն իբրև ո՛չ եղանակաւոր և քառալարի դրութեան հակառակ խիստ արգելուում էր. Սխալ

$$U \frac{1}{2} \text{ Բ } 1 \text{ Գ } 1 \text{ Դ } = U \frac{1}{2} \text{ Բ } 1 \text{ Գ } 1 \text{ Դ } + U. \text{ Բ } 1 \text{ Գ } 1$$

Դ 1 Ա-ն արդէն եռնայն է. Ուղիղ. $U + U \frac{1}{2}$ Բ 1 Գ 1 Դ = $U \frac{1}{2}$ Բ 1 Գ 1 Դ. Այս ութնեակը համապատասխանում է եւրոպական իջնող Moll կամ Mineur-ին, որ կոչուում է նոյնպէս բնական կամ արեւելեան Mineur. Ամէն անգամ, երբ այս ութնեակին քառալար ենք ուզում աւելացնել, պէտք է վարուել այս կանոնով. Իւրաքանչիւր նախորդ քառալարի վերջին լարը պէտք է միւսնոյն ժամանակ յետնորդի հիմնաձայնը լինի. Ուրեմն կստանանք ո՛չ թէ ելեւէջ արդի մոքով, այլ քառեակների մի շղթայ.

Քառեակների դրութեամբ են յօրինուած և մեր թէ՛ ժողովրդական, թէ՛ եկեղեցական եղանակները, որոնք քոյր եղբայր են և նոյն կազմութիւնն ունին. Քառեակների դրութեան չենթարկուողներն օտարամուտ են. (Քառեակների դրութիւնն առաջին անգամ մենք ենք նկատել մեր եկեղեցական և ժողովրդական երաժշտութեան մէջ. մանրամասնութիւնը մտադիր ենք մի առանձին ուսումնասիրութեամբ հրատարակել):

Ուրեմն պարզ է մեր եղանակների կազմութեան դադոնիքը. այսպէս զուր ջանք կլինէր, եթէ եւրոպական Majeur, Mineur կամ Dur, Moll ձևերին համապատասխանող ելեւէջներ որոնէինք մեր երաժշտութեան մէջն էլ. չենք գտնի, որովհետև չկան. Այս սխալ հասկացողութիւնը մի կեղծ երաժշտական դրութիւն ստեղծեց մեր երգեցողութեան մէջ. Բարեկրօն Տէր Եղիշկ քահանայ Երզնկեան մեր արեւելեան պարզ եթնեակը տալիս ու վերայ արաւ, կարծելով, թէ եւրոպականի համաձայն է մերն էլ. Մեր եթնեակը բաղկացած է երկու Dur քառեակից՝ $U \frac{1}{2} \text{ Բ } 1 \text{ Գ } 1 \frac{1}{2} \text{ Դ } = U \frac{1}{2} \text{ Բ } 1 \text{ Գ } 1 \frac{1}{2} \text{ Դ }.$ որ ձայնանիշներով այսպէս է պատկերանում

$$\text{— } 1 \text{ — } 1 \text{ — } 1 \frac{1}{2} \text{ — } 1 \text{ — } 1 \text{ — } 1 \frac{1}{2} \text{ — } :$$

Քառեակների դրութիւնն ըմբռնելուց յետոյ, յայտնի բան է, առանց Modulation-ի՝ եղանակի դարձուցութեան, եկեղեցական երաժշտութիւնն չունինք.

Թո՛ղ ներուի այստեղ և եթ շեշտել, որ մեր երաժշտութիւնն էլ, իւր ամբողջ ազգային ոգւովն ու ոճով նոյնքան արեւելեան է, որքան պարսիկ-արաբացին. բայց ո՛չ պարսիկ-արաբականը մերն է և ո՛չ էլ մերը նորա մի մասն է. այլ խնդիր է, թէ նոյն աղբիւրութեանն է եթարկուել. Ճիշդ այնպէս,

որպէս մեր լեզուն Հինդ-եւրոպականի մի ճիւղն է, այսպէս են և պարսկերէնը, քրդերէնը, գերմաներէնը և այլն, բայց մեր լեզուն ո՛չ գերմաներէն, ո՛չ քրդերէն և ո՛չ էլ պարսկերէն է. Մեր և միւս արեւելեան եղանակների զանազանութիւնն այն է, որ նոքա քառեակի տարածութիւնը մեծացնում ու փոքրացնում են. մենք առնում ենք մի պարզ քառեակ և նորա պարունակած ձայնամիջոցներն ենք փոխում կիսաձայնական դրութեամբ, պարսիկ, տաճիկ և արաբ երաժշտութեան մէջ գործածում են նոյն իսկ անգործնական ու անմիտ $\frac{1}{5}$ $\frac{1}{4}$ ձայներ անգամ. 2-փական դրութիւնն էլ այլ է մերի մէջ.

Պ. Մ. Եկմալեանի համար զխաւոր ուղեցոյց է եղել պատարադի արարողութեան առաջին տպագրութիւնը (1874), օգտուել է նոյնպէս երկրորդից (1878).

Մեր եկեղեցական երգեցողութեան մէջ խիստ փոփոխման է ենթարկուել մանաւանդ պատարադի արարողութիւնը.

Փոխադրութիւն: Խաղերը կամ նոյնութեամբ պէտք է փոխադրել (բացի տպագրական սխալները), կամ բարեփոխութիւնը, տրամաբանական օրէնքով, ամէն եղանակի, երգի մէջ պէտք է կատարուի: Բարեփոխել նշանակում է՝ աւելորդ գեղգեղանքների խաղեր, դարձուածներ ևլն, որոնք հակառակ են մեր աղգային և եկեղեցական երաժշտութեան ոգուն, պէտք է զտուին, մաքրուին. չպէտք է դաշնակը խանգարել, այլ պարզել. ո՛չ թէ նոր եղանակ ստեղծել, այլ եղանակը կանոնաւորել իւր ոգու համաձայն. չպէտք է խանգարել չափակցութիւնն անհիմն կերպով, առանց հերքելու նորա սխալ կազմութիւնը: Երկու տեսակ է փոխադրութիւնը՝ ձայնական և ամանակի. 1) Ձայնական փոխադրութիւն և բարեփոխութիւն. էջ 57. տող 2. հատած 1. եղանակը բարձրացել է մինչև ութնեակն այսպէս.

$$\begin{array}{c} c \quad de \quad f \quad ed \\ 4/4 \text{ — } \text{գա—} \end{array} \text{ Լոց ևլն. աւելի լաւ կլինէր, եթէ բարձրանար ո՛չ թէ գա, այլ՝ լոց վանկի վերայ. ինչպէս օր. շատ ճիշդ և ուղիղ է կազմած էջ 61. տող 2.}$$

$$\begin{array}{c} c \quad de \quad f \quad ed \\ 5 \text{ և } 6. \quad 4/4 \text{ — } \text{զա—} \end{array} \text{ էջ 63. տող 1.}$$

հատած 3 և 4. $4/4$ հեղձմամբ. նոյն օրէնքը պէտք է պահուէր ամէն տեղ էլ. Համաձայն է բարեփոխութիւնը եղանակի դաշնակին և եկեղեցական երաժշտական ոգուն. ահա քառեակների շղթան $c' d' e' f' g' a' b' c'' d'' (e'' f'' g'' a'')$. փակագծի մէջ առանձնեք չկան մայր եղանակում. իսկ այս աշխատութեան մէջ մինչև f'' է բարձրանում, բայց ո՛չ e'' -ով, այլ e'' -ով. ուստի դաշնակը եւրոպական F Dur-ի գոյն է ստանում. բայց սա քառեակների դրութեան համաձայն չէ, որովհետև եռնայնի (Tritonus) սխալ

յաջորդութիւնն է առաջ դալիս, որ արդեւումս է. սանդիպիսի սխալ է, որպէս մէկն այժմ եւրոպական g Moll-ի մէջ ais դնէ b-ի փոխարէն: Մենք հասկանում ենք պ. երաժշտի միտքը. այսինքն շարունակ մի և նոյն քառեակի վերայ պտոյտ եկող եղանակը դանդաղութիւնից հանէ և ոգի տայ. շատ լաւ, բայց չէ՞ որ Հայի երաժշտական ոգուն համաձայն պէտք է լինի:

«Առ քեզ Աստուած». էջ 53. եղանակն ամբողջապէս շրջած է ոգին պահելով. այս բարեփոխութիւնը բոլորովին անհիմն է. Ս. Էջմիածնի երկու տպագրութեան մէջն էլ եղանակը շատ ուղիղ և կանոնաւոր է. բնագրի մէջ այսպէս է. Առ քեզ

a b des c | փոխած է. $\frac{1}{4}$ Առ քեզ Աստուած: Մեզ այնպէս է թուում, թէ Պ. երաժշտն այս փոփոխութիւն արել է, մտածելով, որ Առ սոնեղ բայի հրամայականն է. բայց «Առ»-ը պարզ նախդիր է. (այս ենթագրութիւնն արինք, որովհետեւ երաժշտական տաղաչափութեան մէջն էլ մեծ շեշտ է տուած՝ $\frac{1}{4}$ -ի առաջին ուժեղ շեշտը): Սարկաւազն ասում է. «Ահիւ կացցո՛ւք, երկիւղիւ կացցո՛ւք—և նայեցարո՛ւք զգուշութեամբ»: (Ահով, երկիւղով կենանք—և զգուշութեամբ նայենք). զպիճներն էլ պատասխանում են. «Առ քեզ, Աստուած». (Իհպի քեզ, Աստուած):

«Աչքն ծով». էջ 233 և համապատասխան տեղերում բնագրի մէջ g, as է. փոխադրած է ges, a:

«Այսօր մեռեալք» էջ 240. «կենդանեաց» բառի ետք վանկը բնագրում c—des—c—b է. փոխադրած է. b—c—b—as:

«Այսօր հարսն լուսոյ». էջ 251. տող 1 հատած 3 և 4. ges-ը պէտք է g լինի:

«Գովնա՛, Երուսաղէմ» էջ 254—256 վերջաւորութեանց մէջ եղանակը մի քիչ պարզած և համառօտած է բաւական յաջող կերպով:

«Սորհուրդ խորին». էջ 1—7. բնագրի մէջ իւրաքանչիւր տունը վերջանում է a-ով. բարձրացրած է ձ-ի, որ եղանակը ձանձրալի է դարձնում:

Կան մի շարք մանր փոփոխութիւններ, որոնց մեծ մասը երաժշտական օրէնքների հիման վերայ է կատարած, թէև կան և այնպիսիները, որոնք տպագրական սխալներ են, բայց չեն ուղղուած, մանաւանդ կիսաձայների մէջ:

2) Ամանակի փոփոխութիւն. Եղանակի տեղութեան փոփոխութիւնը տաղաչափական օրէնքներին համաձայն պէտք է անել, կամ շեղումներն ընդհանուր օրէնքին ենթարկել: Մեր դիտողութիւնները պատարադի երգեցողութեան հետ կապ ունեցող շարականներին են վերաբերում, որովհետեւ պատարադի արարողութեան տաղաչափութիւնն աւելի է խանգարուել (բացի ոտանաւոր հատուածներից):

«Սորհուրդ խորին» էջ 1—7. հետեւեալ

բառերի ամանակն արագացրած է. զվե՛րին, արա(րաճք), ո՛ր հե(ղեր), ի՞նչ սուրբ, սը՛րբու(թիւն), հա՛ստա(տեա), և՞ ըզ(գայարանս), ախ(րապէս), սի՛րովդ, ե՛րկնա(ւոր), զե՛կե(ղեցի), քո՞ ան(շարժ), ի՞նչ խա(ղաղութեան):

«Հայր մեր». էջ 143—145. հա՛նա(պաղորդ). և՛ն. $\frac{1}{4}$ ամանակի փոխարէն $\frac{1}{8}$ է տուած, ուստի դաշնակը կաղում է. Եթէ փոփոխութեան կարիք կայ, համապատասխան տեղերում պէտք է լինի՝ համաչափութեան համեմատութիւնը պահելու համար. ինչո՞ւ նոյնպիսի փոփոխութիւն չէ կատարած միւս «խորհուրդ խորին»-ի մէջ օր. էջ 97—100. չէ՞ որ սա էլ նոյնն է, միայն ամանակն ամբողջ երգի մէջ համաչափ կերպով ծանրացած է:

«Յայտ յարկ». էջ 8—14. այս և բոլոր ծանր երգերի մէջ իւրաքանչիւր $\frac{1}{4}$ -ին տուած է $\frac{2}{4}$ տեղութիւն, երգեցմունքն առաւել պարզելու նպատակով, որ շատ լաւ է. ըստ այսմ փոխած են և մնացեալները, բացի $\frac{1}{32}$ և $\frac{1}{64}$ -ից, որոնք մնացել են նոյն արագութեան վերայ. այսպէս է վարուել յարգելի երաժշտը, որ ծանր երգերի տեղութիւնը (որ ինչքան էլ չափերով սահմանած լինի) այնուամենայնիւ երգում են ըստ հաճոյս) իրական արագութեան մօտեցնէ: Այս փոփոխութիւնն օրինաւոր է, բայց ոչ ամէն տեղ: Մի քանի տեղ էլ $\frac{1}{32}$ և $\frac{1}{64}$ բարդ ամանակով բաղադրած բաղկումներ կան (quintole, sextole), որոնք բնագրի մէջ չկան:

Մի շարք անկանոն շնչառութեան նշաններ կան, որոնք բառի կամ նոյն իսկ վանկի ամբողջութիւնն են ընդհատում, որ երաժշտական չէ. օրինակ. տեա—ոը—($\frac{1}{32}$ շունչ)—ն. այսինքն երգելով stes հասնինք ու կէս վանկը, այստեղ մի $\frac{1}{32}$ շունչ առնենք, հանգստանանք, տպա շարունակենք և տա—ոը՝ վանկի միւս կէսը, որ վանկ չէ, ձայնաւոր չունի. ինչպէ՞ս երգենք:

Այսպէս են և հետեւեալները, պա — $\frac{1}{32}$ —տա—րա—գիս. սրա—հը— $\frac{1}{32}$ —ս. կի— $\frac{1}{32}$ —նա—մո—նաց և՛ն. Կան և ծանրացրած ամանակները. «Ամէն» և ընդ հոգւոյդ քում». էջ 70—73, «Տէր, ողորմեա՛»-ների մէջ «Տէր»-երին տուած է աւելի երկար տեղութիւն, քան բնագրումն է. կարճն աւելի յարմարաւոր էր պաղատանք և շեշտ արտայայտելու համար, քան երկարը, որ կախ է ընկնում. «Հայր մեր». էջ 74 և 210. յառաջարանում յիշուում է, որ սա հայրապետական մաղթանքիցն է փոխ առած. երկուսն էլ ունինք մեր աչքի առաջ, բայց նմանութիւն նշմարել չկարողացանք. մի երկու հատածի մէջ, կարծես թէ, հեռաւոր նրմանութիւն է հնչում, բայց շատ անկատելի է. Ընդհակառակը, մեծ զանաղանութիւն կայ. «Հայրապետական»-ը կաղմուած է քառեակների զու-

Թեամբ, որ արեւելեան է, իսկ այս եւրոպական F
dur կամ majeur ելեւելի գրութեամբ:

«Միայն սուրբ», էջ 77—78. այս եղանակը Ս. Էջմիածնի պատարագի արարողութեան միջինը է: Իսկ առաջ աւելի մօտիկ է մեր եկեղեցական երաժշտութեան ոգուն ու ռճին, քան Ս. Էջմիածնում տպագրածը, որ տաճկական Փոստելիք եղանակի ազդեցութեան տակ ց-ն gis-ի է փոխել:

«Օրհնեալ է Աստուած, Քրիստոս պատարա-
գեալ», էջ 87—96. խր սարքով այլ տեղից է ա-
ռած. յառաջաբանում յիշուում է, թէ տպա-
գրի մէջ պակաս էր տպ. ընդհակառակն՝ տպագրի մէջ
կայ (տես Բ. տպ. 45—46 Ս. էջմ.) և եկեղեցական
ոճով յօրինած Դիւ եղանակ է. այն ինչ, առաջինը
եւրոպական dur ելեւէջն ունի և անհամաձայն քա-
ռեալների գրութեան:

Հին «Գոհանամք»-ը, էջ 168—174, այս եղա-
նակը հիանալի դաշնակ ունի (թէ և բաւական զօրեղ
էլ պարսկականի աղդեցութիւն) և արեւելեան, քա-
ռեակներէի դրութեամբ յօրինած. սկսում է «Սուրբ
սուրբ»-ի ոճով ու թնեակ բարձր. ահա այս ոճն ու
ոգին ունենալու էին «Հայր մեր», «Քրիստոս պա-
տարագեալ» սարքովը և «Սուրբ սուրբ»-ի բարձրա-
ցած մասերը:

«Յորժամ մտցես»։ Էջ 232—233. այս չկայ
միայն ս. Էջմիածնում տպած պատարագի արարո-
ղութեան մէջ և իսկ եկեղեցական է։

Տաղալստիւոյիւն։ Շարականի երգեցողութեանց տողերի և հատուածների վերջաւորութեան ժամանակ երկուր կամ զոյգ ամանակ ունեցող վանկերին հետեւում են ընդհանրապէս կոծատները՝ (կենտ) մինչև վերջը, կամ կրկին մի զոյգ ամանակ ունեցող վանկի հանդիպելը, «Բարեխօսութեամբն այս օրէնքով է գնում մինչև վերջը. «Բարեխօսութեամբ մօր քո եւ կուսի | ընկալ զաղաչանս քոց պարօտեմք»։ Եւ ընդ «Եւ ետուն վիճածիւն, աղբիւր յորդանանս, պարունակ ծաղկեալ, այգի վայելուի» . . . «Խորհուրդ մեծ եւ սխալելի ուր յայտ մար յայտնեալ. հոյիւք երգեն ընդ հրեշտակս, սուս մեղսս աշխարհի» . . . «Քննութիւնք հրեշտակաց օրհնեն զեդ» . . . «Զայնիւն աւետարանի հրեշտակ» . . . «Տէր որ ի մեզ յերևն աղբերացոցեր զգուր ի վիմէն» . . . Եւն, Եւս ընդհանուր օրէնքին համաձայն է գրեթէ շարականների 4/5 մասը, Պատարագի բարորոշութեան մէջն էլ ենք նկատում այս կանոնը, բայց շատ փոփոխած և պլալած. օր. «Եւն եւ ընդ հոգւոյդ քուսմ եւ ես խաղաղութեան ըզսկ աղախեցուք, Եւնեայն սրբովք գորս յիշատակեալ եւս առաւելապէս ըզսկ աղախեցուք»։ Եւսոյ խառն է։

Շնչարարարիւն: Երաժշտութիւնն էլ ինչպէս
բանաստեղծութիւնն ունի սաղաշարփական օրէրքննի-
այսինքն՝ իրաքանչիւր երգ շնչտերի դրութեան
համաձայն պէտք է բաժանել հատածներու, Երա-

Ժըշտական երկու զլխաւոր հատած կայ՝ Մեծասար և Ստեղն. մնացեալները սոցանից կամ բազադրութիւն են: Մեծասար $\frac{2}{4}$ է մի երաժշտական հատած, եթէ պարունակում է զոյգ ամանակ, ուր շեշտուում է առաջինը, երկրորդն անշեշտ է անցնում: Ստեղն $\frac{5}{4}$ է, եթէ բովանդակում է երեք ամանակ (կոճատ), ուր շեշտուում է կրկին առաջինը, բայց վերջին երկուսն անշեշտ են մնում: Մեծասարի ածանցումն են $\frac{4}{4}$, $\frac{4}{2}$, $\frac{8}{4}$, $\frac{2}{2}$, $\frac{2}{8}$, $\frac{1}{8}$, և չն, ուր օր $\frac{1}{4} = \frac{2}{4} + \frac{2}{4}$: շեշտուում է որպէս Մեծասարը ($\frac{2}{4}$), այն զանազանութեամբ, որ առաջին $\frac{2}{4}$ -ի շեշտն աւելի զօրեղ է, քան երկրորդինը և չն, Ստեղնի ածանցումն են $\frac{5}{8}$, $\frac{6}{8}$, $\frac{9}{8}$, $\frac{12}{8}$, $\frac{6}{4}$, $\frac{9}{4}$, և չն, ուր օր $\frac{9}{8} = \frac{5}{8} + \frac{5}{8} + \frac{5}{8}$ առաջին $\frac{5}{8}$ -ը զօրեղ շեշտ ունի, երկրորդը՝ զրեթէ առաջինի կիսի չափ, և երրորդն աւելի պակաս և չն, Բարդութիւններն են $\frac{5}{4}$, $\frac{7}{4}$, $\frac{5}{8}$, $\frac{7}{8}$ և չն. ուր օր $\frac{5}{4} = \frac{2}{4} + \frac{3}{4}$ -ին կամ $\frac{5}{4} + \frac{2}{4}$ -ին և շեշտուում է պարզերի շեշտադրութեան օրէնքով: Մեր եկեղեցական զուռնակների մէջ կան թէ՛ Մեծասար և թէ՛ Ստեղն և թէ՛ ածանց ու բարդ հատածներ, Հատածների կազմութիւնը պարզելուց յետոյ, մնում է, որ նոցա նշանակութիւնը բացատրենք՝ մեր միտքն ամբողջացնելու համար:

Երաժշտութիւնն և լեզուի շեշտադրութեան
օրէնքները սերտ կապ ունին. երկուսի շեշտերն
անբաժան ընթանալով մի անքակտելի ներդաշնա-
կութիւն պէտք է ներկայացնեն. հակառակ դէպ-
քում լեզուի և եղանակի դաշնակը հիմնի վեր խան-
գարուում է. որովհետեւ ուր լեզուն է շեշտուում
երաժշտութիւնն անշեշտ է և ընդհակառակը՝ այս-
պէս քաջ է գայիս եղանակը:

Մեր լեզուի մէջ շեշտուում են բառերի վերջին վանկերը միայն, բացի կոչականներից. հրգիցողութեան մէջ ներքևի է բաղմամբանկ բառերին կրկու շեշտ տալ և իմէ հնարաւոր է, բառի արմատը շեշտել, որպէս արել են և մեր նախնի բանաստեղծ-երգիչ-երաժիշտ հայերը, Ուրեմն նախ պէտք է երգի խօսքերը լեզուական չափի վերածել, ապա հատածների բաժանել, որպէս զի լեզուի և հղանակի շեշտերն իրար համադրեն: Այս ձևով նարկում այս օրէնքն ամէն տեղ պահուած չէ, և այն 'չ միայն արձակ' այլ և չափածոյ գրութեանքներ մէջն անգամ, «Քրիստոս ի մէջ մեր յոյտնեցաւ» էջ 52.

4/4 «Զրիստոս ի մէջ | մե՛ր յայտնե՛ցա՛ւ |
 Ո՛ր էնն Ա՛ստուած | ա՛տ բազմե՛ցաւ, | [խա-
 ղաղո՛ւթեան | ձա՛յն հընճե՛ցաւ, | սուրբ ող-
 ջո՛ւնիս | հրա՛ման տը՛ւտ, | Ե՛կեղե՛ցիս | մի՛
 անձն ե՛ղև, | հա՛մբոյրը՛ս յօդ | Լը՛րման տը՛-
 ւաւ, | Թը՛շնամո՛ւթիւ | նը՛ն հեռա՛ցաւ, |
 սէ՛րն յընդհա՛նու | ըը՛ս սըփռե՛ցաւ, | Ա՛րդ

լինէր. բայց այստեղ երկուսն են և նոյն ձայնից, և մի «Գոլեմ» երգչուհի է. Ա2, որ եռաձայն է. Սորա ներգաշնակութիւնը շատ սիրուն և կոկիկ է. միայն աւելորդ էր *fis*-ով դարձուածք անելը (*modulation*), քանի որ եղանակի մէջ չէ՛ ցոյց տուած. ուստի «Յարեաւ Քրիստոս» բառերի ներգաշնակութիւնը մտքին համաձայն չէ. խօսքերն աւետում են Փրկչի յալութիւնը, իսկ ներգաշնակութիւնը տխրում ու տխրեցնում է իւր *mineur* ու *moll* բնաւորութեամբ այդ մեծազօր աւետիքը. ի հարկ է շատ սիրուն կերպով *majeur* կամ *dur* կարելի էր անել. Հատածները բաւական ճիշդ են բաժանած. միայն «հոգ | 3/4-ւորն սըր | բոյ այժմ և | միշտ և լին. 3/4-ը պէտք է լինի ճիշդ այնտեղ, ուր զետեղել ենք. այստեղ «և յաւիտեանս» բառից յետոյ է. իսկ «և հոգւոյն սըրբոյ» այժմ և միշտ և լին 4/4-ի է վերածած, ուստի սխալ շեշտ է առաջ եկել.

Եռաձայն պատարագը դրած է արական խմբի համար. էջ 1—98. Դարձուածքները (*modulation*) պէտք է կատարուին, բայց եղանակի կիսաձայններիցն օգտուելով. ոչ թէ օտար կիսաձայններով.

«Խորհուրդ խորին» էջ 1—7. եղանակը բաղկացած է երկու *moll* քառեակից՝ *a, h, c', d' e' (f' g')* որոնք ընդմիջուում են *g, a, b, c, dur* քառեակով. ուրեմն պէտք էր ներգաշնակել ըստ այնմ. Եկեղեցական երգեցողութեան մէջ լաւ չեն հնչում այնպիսի ձայնական յաջորդութիւնները, ուր մանաւանդ *Bass*-ը (բամբ) իրար յաջորդող և նոյն ուղղութեամբ՝ ելնելով կամ իջնելով, ոտակներն է աւելում, մերթ ներգաշնակութեան անդամներով, մերթ քառեակներով կամ հնգեակներով. օր. այս տեղ կան այսպիսի ելք և էջք. *g—e—H. H—e—g. g—d—H. H—e—g—d—H*, որոնք սահուն չեն կկեղեցական երգեցողութեան համար. «Բարեխօսութեամբ». էջ 14—17. կարիք չկար *fis* և *gis*-ի. Բամբ ձայնը (*Bass*), որ մայր եղանակի հիմքն ու սիւնն է, պէտք է նոյնչափ սահուն և նոյնպիսի աստիճանական ձուլուող ելք և էջք ունենայ, որպէս մայր եղանակը. բայց այստեղ նկատում ենք այսպիսի անյարմարութիւններ. *A—c—de—H. g—gis (chromatisme)* որ մեր եղանակների օգուն բոլորովին հակառակ է, որպէս և (այստեղ) *fis—gis*. Ընդ հակառակըն արեւելեանը *i—gis*-է, որ ունի իւր կազմութեան որոշ հիմքը. բայց այս չպէտք է գործածել այս եղանակի մէջ. այստեղ ենք հանդիպում երկու քառեակի թուիչքին նոյն ուղղութեամբ, *A—d—g*. որին անմիջապէս յաջորդում է ներգաշնակութեան անդամների թուիչքը՝ *g—e—H*. էջ 18—20. միւս «բարեխօսութեամբ»-ը, եթէ գրուէր նախընթացի ձայնաստիճանով, միօրինակութիւնը պահելու համար, աւելի լաւ կլինէր. Մեր Գ4 եղանակը ոչ թէ *moll*, այլ *dur* դաշնակ ունի, հենց այս պատճառով էլ վառ ձայն է կոչուում և վերջանում է քառ-

եակի երկրորդ աստիճանի վերայ. ըստ այնմ էլ պէտք էր ներգաշնակել երգը.

էջ 21—97. դաշնակը շատ անպաճոյճ և սիրուն է կազմած.

Արական քառաձայն խմբի համար, էջ 97—176. շատ գեղեցիկ է կազմած առաջնի ոճով. «Հայր մեր»-ը, էջ 143—145, մինչև «Թող մեզ»-ը եւրոպական *fis moll*-ին է նմանում, իսկ յետոյ՝ *cis moll*-ին, կիսվար երկեակներով. առաջինը ներգաշնակած է *A* և երկրորդը *E dur*-ով, որոնք *fis* և *cis moll*-երի համապատասխան, վերին զուգընթաց եռեակներն են. երկու մասն էլ լաւ են կազմած և գեղեցիկ են հնչում. բայց աւելի լաւ կլինէր, եթէ երկրորդ մասը ներգաշնակուէր *cis moll*-ով, փոխանակ *E dur*-ի, որովհետեւ խօսքերի իմաստը խնդրուածք է, որն և *moll* դաշնակով շատ աւելի տպաւորիչ կլինէր.

Քառաձայն պատարագ՝ խառն խմբի համար, էջ 180—229. կազմած է առաջինների ոճով. ներգաշնակութիւնը, պարզութեամբ հանգերձ, չքեղ է հնչում.

Դասաւորութիւն և կապակցութիւն. Դասաւորութիւնը շատ ճիշդ և յարմար է. բայց կապակցութիւնը տեղ տեղ կազում է, զոր օրինակ էջ 100. ծանօթութիւն է գրած. «(Չարչարանաց և լին տես յեր. 2.)». բաց ենք անում և տեսնում, որ շարունակութիւնը նախընթացին անհամաձայն է ձայնաստիճանով. էջ 100 եղանակը վերջանում է *h moll*. էջ 2.—*D dur*. եղանակի շարունակութիւնը, մայր եղանակում պէտք է *e* լինէր, յանկարծ իջնում է մի աստիճան ցած *d* ի, կապը կտրուում և եղանակի դաշնակը խանգարուում է. կամ ենթադրենք (յաճախակի պատահում է ճիշդ այսպէս), որ թափօրը վերջացաւ «տեղի բերկրանաց» բառերով, էջ 100. և այլևս ոչ թէ «Չարչարանօք»-ը, այլ «Այսօր ժողովեալ»-ն են շարունակում (էջ 100), որ *a* ձայնաստիճանով է գրած (աւելի լաւ կլինէր եթէ երկար *moll* դաշնակից յետոյ *C dur*-ով ներգաշնակուէր. մանաւանդ այս եղանակն էլ՝ Գ2-ը, որովհետեւ *dur* է, այդ յարմարութիւնը չէ զլանում, որով մի անպատեհի՝ զօրեղ տպաւորութիւն կանէր) մինչև այժմ հնչող *cis*-ը յանկարծ *e*-ի է իջնում մայր եղանակում, որ անկապ և աններդաշնակ է. բացի գործնից *H—f* և *A—e* զուգընթացաբար կցելիս սխալ հնգեակներ են գոյանում.

Պատարագի արարողութեան իւրաքանչիւր մասն սկսում է մի այլ տեսակ «Խորհուրդ խորին»-ով. բոլորի դաշնակն էլ նոյնն է. զանազանութիւնն այն է, որ մէկը պարզ, միւսը մի քիչ զարգարուն և երրորդն աւելի շքեղ է. Առաջինը (էջ 1) գրած է *g* ձայնաստիճանով, երկրորդը՝ (էջ 97) *d* և երրորդը՝ (էջ 177) *c*. նոյն դաշնակ ունեցող երգերը նոյն ձայնաստիճանով էլ պէտք է գրել, որ

երգեցողութեան ամբողջութիւնն ու կապը չընդհատուի:

Պակասող: Պատարագի արարողութեան վերաբերեալ մի քանի կտոր բաց է թողած. մի քանի մեղեդի, Աւագ Հինգշաբթի-ի սրբասացութիւնը, Ծննդեան և Զատիկի թափարի «Աւետիս»-ները, բոլոր տաղերը և մի քանի մանր բան:

Երկար (•) նշանը պէտք է այնպէս դնել, որ նա ազդէ իւրաքանչիւր հնգային գծին հաւասարապէս. այս ձեռնարկում մի քանի կերպ է կիրարկուած՝ մի տեղ դրած է, միւսում ոչ, երբեմն միայն առաջին հնգային գծի վերայ, ուրեմն ենթագրելի է, որ ազդում է և երկրորդին, երբեմն՝ երկուսի վերան էլ, և մերթ ոչ մէկի վերայ. նոյնը նկատում ենք դանշակի (Pianoforte) մէջ, ուր, մինչև անգամ, հակադիր պատկեր է ներկայացնում մի և նոյն հատածի մի և նոյն կտորի ձայնական բաժնին, որին միացած է սերտ կապով:

Տպագրութիւն: Բնտիր թուղթ, մաքուր տիպ և յարմար դիրք ունի: Մի քանի տպագրական սխալ նկատեցինք. «Գոհանամք» էջ 160, դաշնակի բաժնում, հատած 1. ա. հնգային գիծ. վերջին ձ խաղն ունի $\frac{1}{4}$ ամանակ, պէտք է $\frac{1}{8}$ լինի:

Պակասում են հետևեալ թուահամարները.

էջ 21.	4	համարը չկայ.
» 54.	18	» » .
» 105.	8	» » .
» 117—122. 13, 14, 15	»	» » .
» 145.	29	» » . և էն:

Մի քանի թուահամարներ կան, որոնց կցած են A, B, C տառերը, բայց չկան պարզ ձևերը՝ առանց տառերի. մենք այս բացատրում ենք այսպէս. երևի յարգելի երաժիշտն ունեցել է յիշեալ կըտորներից մի քանի տեսակ ներդաշնակած, կամ մի քանի եղանակ, բայց ինչ ինչ պատճառներով տպագրութեան չէ յանձնել, իսկ համարները թողել է անփոփոխ օր. էջ 156 և 158 կրկնուել է 340-էն երկու անգամ և չկան 34, 34A և 34B թուահամարները և սոցա համապատասխանող կտորները. և էն:

Եզրակացութիւն: Յարգելի երաժիշտ Պ. Մակար Եկմալեանը մեր երգեցողութեան ամայի անդաստանի մէջ ներդաշնակութեան անդրանիկ բուրաստանը տնկեց, Սրտանց ուրախ ենք, որ Հայերս այժմ՝ կարող ենք պարծել, թէ մենք էլ յետ չենք մնացել վսեմ գեղարուեստի և կատարելագոյն երաժշտութեան զարգացումից, Գէպի կատարելութիւն ձգտելով՝ մենք կուղէինք մի այսպիսի ծրագրով մշակած և կազմած, գեղարուեստական միութիւն ներկայացընող, պատարագ:

- ա. Խորշել օտար և աւելորդ գեղգեղանքներից,
բ. նոյն եղանակի զանազան երգուածքներից պատշաճաւորն ընտրել:

գ. Եղանակների տաղաչափութիւնն ու ներդաշնակութիւնը, ըստ կարելւոյն, երգերի խօսքերի իմաստին համաձայնեցնել, պահելով միանգամայն Հայոց եկեղեցական երաժշտութեան ոճն ու ոգին և, մի այսպիսի սրբազան աւանդին վայել՝ պարտ ու պատշաճ ակնածութիւնն ու հաւատարմութիւնը:

և գ. Եղանակն ու տաղաչափութիւնն ուղղելիս առաջնորդ ունենալ ձեռագիր պատարագամատոյցները և հին խաղերը, որոնք անշուշտ աւելի խօսուէն են՝ մեռած լինելով, քան մեր արդի կենդանի մեռած ձայնանիշները:

Կոմիտաս Վարդապետ.

Քնդիմ.

ԱՂՈՒԱՆԸԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ.

Beiträge zur Albanischen Geschichte վերնագրով մի ուսումնասիրութիւն է լոյս ընծայել Ալուանից պատմութեան մասին պ. Յակովբ Մանանդեանը անցեալ տարի, որ ներկայացուցած է Ենայի համալսարանի իմաստասիրական ձիւղին զոկտորութեան աստիճան ստանալու համար:

Այս գրքոյկը կազմուած է հետևեալ մասերից. «հետախուզութիւն Ու տիացի Մովսէս» պատմադրի մասին, որ մեզանում աւելի յայտնի է Մ. Կաղանկատուացի անունով (էջ 3—22), որին կցուած է մի զուտ Ալուանից կեղեցու պատմութեան (էջ 23—31): Ապա մի յաւելուած (էջ 31—48), որ Կաղանկատուացու պատմութեան հետևեալ զլու խնրի Գերմաներին թարգմանութիւն է. Ա. 1. Բ. 2. 10 և 11:

Այստեղ առանձնապէս հետաքրքրական է Կաղանկատուացու որ դարու պատմադիր լինելու խնդիրը, որ իսկապէս կազմում է այս ուսումնասիրութեան հիմքը, և որ նորա պատմութեան լոյս տեսնելու օրից (Մ. Ըմինի հրատարակութիւնը Մոսկու այում և Կ. Վ. Շահնաղարեանինը Պարիսում 1860) գիտնականների քննութեան առարկայ է դարձել:

Պ. Ման. այս խնդրով զրադուողների մասին տեղեկութիւններ հաղորդելով յիշում է, որ Կ. Վ. Շահնաղարեան և Գարեգին Զարբա-

նախնային¹⁾ Կաղանկատու աղուն Է. դարու պատմագիր են համարում՝ հիմնուելով Բ. 14 և 28 զրուխներում իբրև ականատեսի նկարագրած պատմութեան վերայ:

Փրանսացի Էոփէն Բօրէն, որին և հետևում է դերմանացի Նոյմանը, համարում են Ը. դարու, իսկ Բրոսսէն և Պատկանեանը Ժ. դարու: Առաջինը Գ. զրքում յիշուած Ռուզիկներին ձեռքով Պարսաւի առումը և Աղուանից կաթուղիկոսների ցանկը (որ ըստ Բօրէի ընդմիջարկութիւն է) հիմնուեց առնելով իսկ Պատկանեանը, թէ և բերում է փաստեր, որոնցով համաձայն է Շահնազարեանին և Զարբանաւեանին, բայց արամագիր է Ժ. դարու համարել. «մենք Է. դարու մատենագիր կհամարեմք», եթէ հայոց մատենագրներից որեւիցէ մէկը Աղուանից պատմութեան միայն երկու զիրք վերադրէր, որովհետեւ երրորդ զիրքն անտարակոյս Ժ. դարու գործ է:

Պ. Ման. վերջիններիս կարծիքին համաձայնում է իւր հետազոտութեամբ, որ և աշխատել է նոր փաստերով վաւերացնել: Է. դարու պատմագիր համարողների փաստերը ջրում է այն հիմամբ, որ 1) Մ. Կ. ոչ թէ ինքն է ականատես, այլ իւր աղբիւրները, որ նա չէ մշակում և իւր այդ աղբիւր կողմող մատենագրների անմիջական դատողութիւններն արտադրում է (տ. էջ 12). յիշուած են կուրօրէն ուրիշներից քաղելու 2 օրինակ:

2) Այնուհետեւ Մ. Կ. բ. զրքի 17-րդ զրուխ հետազոտելով Բնդդի և Ղատամի մասին պատմածից՝ «ի ստոյգ եւ ի լուծն պատմագրաց այսպէս ծաննաք» խօսքերից հեռացնում է, որ վերև պատմածները այդ անցքերին ժամանակակից աղբիւրներից է քաղել ինքը Մ. Կ. և տարօրինակ է, ասում է պ. Ման., ժամանակակից պատմագրի բերնում վերոյիշեալ խօսքը. և

3) Աւելի տարօրինակ է և պատմականօրէն անհարկին է, յաւելացնում է պ. Ման., որ Միհրանից, Նոսրով Փարուէզի ազգականից, սկսեալ մինչև Զուանշիր իշխանը միջանի

տանեակ տարիներում 6 սերունդ իշխում են:

4) Այս են ապացուցանում, ըստ պ. Ման., և Բ. զրքի 29 և 33 զրուխների հակասութիւններն՝ ասենք թէ տարբերութիւնները:

5) Մ. Կ. յիշում է հայոց Եղիա կաթուղիկոսին, որ Ը. դարում էր, ուրեմն Է. դարու հեղինակ չէ կարող լինել:

6) Պ. Ման. Գ. 23 էջ 271 խօսքերից հեռացնում է այսքերեք զրքերի միմեանց հետ ունեցած կապը:

7) Վերջապէս 944-ին Ռուզներին Պարտաւին տիրելու պատմութիւնը Մովսէսինը համարելով, հեռացնում է որ Մ. Կ. քաղել է Նոսրենացուց, Պետրոս Սիւնեցուց, Վերոյից և ուրիշներից:—

Առաջին կէտի վերաբերմամբ գոնեա Վեհիկի տեսչեան պատմութեան մէջ աւ. դէմքով խօսելը շատ բնական է և յատուկ տեսիլներին. իսկ «ես վիրոյ» խօսքերը չեն կապուած նախընթաց խօսքերի հետ և կարծես բան է պահաս, այնպէս որ այստեղ կամ փոփոխուած, եղծուած է, յաւելուած է, կամ բան է պակաս: Թէ որչափ մեր այս երկու ենթադրութիւնները հաւանական են Մ. Կաղանկատուացու վերաբերութեամբ, բաւական է կարգաւ արժ. Նաչիկ վ. ի Մ. Կ. Աղուանից պատմութեան բնագրի վերայ եղած փոփոխութիւնները¹⁾, և «Մ. Կ. Աղ. պատմութեան երկաթագիր օրինակից մի պակաս հատուած²⁾» յօդուածները մեր ասածի հաւանականութեան համոզուելու համար: Հայոց Եղիա կաթուղիկոսի յիշատակութեան (5 կէտ) զաւրվ՝ կասնք որ եթէ Մովսէս Վիրոյի Նաղիրների բանակ զնալու ժամանակ 18 տարեկան լինէր, և 703 թուականի կաթուղիկոս Եղիային յիշում է, պէտք է 93—95 տարեկան եղած լինէր. և միթէ այս առասպելական տարիք է, այն էլ հնում:

Երկրորդ. 590—637 թուականը ուրեմն

1) Արարս 1897-ի փետ. էջ 67—70.

2) Արարս 1897-ի ապրիլ էջ 161—163: Ինչպէս երևում է պ. Մանուկեանցի չե կարողացել օգտուել Արարսի այս համարներից, երեսի իւր գրոյցի մեջ փոքր շոյս տեսնելու պատճառով:

1) Գ. 2. Դիսաւորապէս ոմից չե հետեւեցնում, այլ եւ վասն զի «իբրեւ տկանս եւս կոչսմե... իսկ իւր պատմութիւնն դարեցեացած է 683—685, ինչպէս կոչսմեոյ պատմածն և ոմեմ (Մանեանց. էջ 423. հետ. էջ 431):

47 տարում վեց սերունդ է իշխել՝ անկարելի չէ և ոչ իսկ պատմաբանօրէն: Այսպէս միջին թուով ամէն մէկը իշխում է 7 տարի 10 ամիս՝ այն ինչ բաւական է աչքէ անցնել հռովմայեցւոյ պատմութեան Կոմմոնուսից մինչև Աւրիլիանոս (180—270) յաջորդող կայսրների անուանց ցանկը՝ որոնք միջին թուով շատ աւելի քիչ են թագաւորումս կամ աչքի առաջ բերենք Արչակունի Հայաստանի բաժանումից մինչև անկումը համարեա թէ նոյնչափ ժամանակում՝ նոյնչափ իշխողներ կան, ինչպէս Միհրանի ցեղն է Աղուանքում:

Երրորդ. 2է կարելի ուրանալ որ Բ. դրք. քի 29 և 33 զլուսները խառնաշփոթ են. եթէ ընդունենք անգամ որ այս զլուսները մասունքների տարբեր զիտի մասին են՝ անհաւանական չէ որ մեծ և սրբութեան հռչակ վայելող անձինքների մասին դեռ իրենց կենդանութեան ժամանակ իրական հիմունքի վերայ տարբեր աւանդութիւններ են դրանում: Բացի այն ընդհանուր կէտերից, որ կան երկու զլուսների մէջ, ամենից մեծ ապացոյց են վերնագիրները, ուր մնաց որ իմ. գլխի «զշմարտախօս դրուագս բանից սակաւ ինչ նուազ դոխ» բացատրւում է ԼԳ. զլխի վերնագրով «յաւագս... վիպասանութիւն զրուցատրաւար» որ մենք այսպէս ենք հասկանում թէ քիչ զըտնելով «շմարտախօս դրուագս բանից» յաւելացնում ենք այդ մասին, անշուշտ ժողովրդի մէջ խօսուած, զրոյցներ ասածներն էլ որ աւելի ընդարձակ է քան առաջինն, ինչպէս ընթերցողն ինքն կարող է տեսնել: Բայց այսպէս թէ այնպէս մի թէ ժամանակակից մի պատմագիր կարող է իւր ժամանակի բոլոր անցքերն իմանալ այնպէս հանդամանօրէն, որ վստահ գրի առնել, առանց ստուգելու մօտաւոր անձնաւորութիւններից և աղբիւրներից. արդեօք մեր ժամանակին մի ժամանակագիր նոյնպէս չէր վարուել: Բիշ են պատահում նոյն իսկ մեր օրերում տարբեր աւանդութիւններ զանազան պատմական անցքերի մասին և ամենեւին զարմանալի չէ որ մի անոճ պատմագիր, մանաւանդ թէ ժամանակագիր, տարբեր աղբիւրներից, թղթերից, դոկումենտներից օգտուելով կուրօրէն արտադրէ նոյն գէպքի զանազան աւանդութիւններ:

Եթէ իրօք այդ միեւնոյն «գիւտ մասանցն» է: Այսպիսով ուրեմն պիշ-դ կէտին զաւով՝ կարող ենք ասել, որ այս խօսքերը մի կուրօրէն արտադրող ժամանակագրի բերնում, ժամանակակից աղբիւրին ևս կարող են վերաբերել:

Կասկած չկայ որ Մ. Կ. օգտուել է Խորենացուց¹⁾ կարծում ենք և Սեբէոսից, ըստ ամենայն հաւանականութեան (Բնդոյի և Վատամի և Հերակլի ու Խոսրովի մասին). այդ ուրիշ աղբիւրները ակնարկում է ինքը հեղինակը, ինչպէս պ. Ման. զիտել է. յաւելացնենք որ այս բանը պարզ երևում է պատմագրի մի քանի զլուսների վերնագրից (ա. Բ. 52. Գ. 19). ուրեմն ասենք թէ օգտուած լինի և Վերոյից և Պետրոս Սիւնեցուց, բայց դրա դեռ ապացոյց չեն, որ Մ. Կ. Ժ. դարու պատմագիր է: Իսկ պ. Ման. ի զխառն հիմունքը Բ. դրքի Ա. զլխի վերնագրից՝ «պատմութիւն ի դէպ գրոցս» (տաւել լաւ, եթէ ամբողջ զրքի վերնագիրն է) մենք չենք հասկանում „Die Geschichte nach den unter meiner Hand befindlichen Schriften“ այսինքն թէ՛ Պատմութիւն մեր ձեռքի տակ գտնուած գրուածքներից, այլ ընդ հակառակը՝ Պատմութիւն որ իղէպ է, յարմար, պատշաճ է մեր այս զրքին. մանաւանդ որ յաջորդ տողերով բացատրում է պատճառը. «գտանին զրոյցք աբեկից կողմանց, որք ոչ են անկեալ ի գիրս հնադիր պատմագրաց, որս պատշաճ վարկաբ մակագրել ի տառս տաղաչափութեան մերում». այսինքն զրոյցներն ա չէ տեսել հին պատմագրներում, ուրեմն առաւել ևս չէր կարողացել իւր ձեռքի տակ ունեցած պատմագրներում բայց այստեղ յառաջ է բերում Աղուանքում կամ Պարսկաստանում Անդոկ Սիւնու և նորա Բաբիկ որդու մասին եղած մի գրոյց, մի պատմութիւն, որ մեր պատմագրներից ոչ մէկում էլ չկայ: Միւս կողմից ինչն էր ստիպում այդպէս ընդհանուր կերպով խօսելու, իբրև թէ իւր ձեռքի տակ գտնուած զրքերից է օգտուում, այն ինչ կան զլուսներ ևս ուր վերնագրով Մ. Կ. յայտնում է իւր աղբիւրներ:

1) Խորենացուն յիշում է Մ. Կ. Ս. 8: Խորենացուց և Բ. 3. է. իսկ վերջին տողերը Խորենացու մասին քառացի փառամբ են. կան ևս այլ գրոյթներ:

ընթաց Բ. 52, Գ. 19, կամ իբրև ականատես է վկայում Բ. 51:

Ի վերջոյ պէտք է խոստովանել որ զ. և է. կէտերը պ. Մանանդեանցի զօրեղարոյն փաստերն են. մէկով աղացուցում է երեք զրքի կապն ու միութիւնը, միւսով ժամանակը, և ապա Մխիթար Այրիվանեցու երկու յիշատակութիւնները Մ. Կ-ցու Ազուանից կաթողիկոսների ժամանակագրական ցանկի հետ համեմատելով որոշում է մեր պատմագրի ժամանակը՝ 980—1000 թուականը:

Մի բան այստեղ միայն մոռանում է պ. Մանանդեանը, թէ ինչպէս մի այդպիսի կուրորէն արտագրող ժամանակագիր վերջացնում է իւր պատմութիւնը մի ամփոփմամբ, որ մի նօրինակ բան է մեր պատմագրների մէջ և որ աւելի հասուն պատմագրի յատուկ կլինի:

Այսպէս կամ այնպէս չենք կարող բացել ի բաց մերժել մեր առջև դրուած իրողութիւնը, բայց միւս կողմից յառաջ է դալիս Անանիա Մոկացու թուղթը¹⁾ որի կապը Մ. Կաղանկատուացու հետ գիտար է ժըխտել: Ո՞վ պէտք է լինի հապա այդ Ազուանից պատմագիրը, որի մասին Մոկացին ակնարկում է:

Մեր մտադրութիւնը չէր բնաւ նուազեցնել պ. Մանանդեանի աշխատասիրութեան արժանիքը. մենք ուզեցինք ցոյց տալ որ այս խնդրին խելագէտ գեռ. չէ վերջացած և ինչպէս ասում են գեռ. շատ ջուր կվերցնէ, իսկ աղբիւրների ու ձեռագրների մի պարզ ամբողջական ուսումնասիրութիւն, որ մենք կարող ենք սպասել պ. Մանանդեանից, գուցէ կարող էր այս խնդիրը զրական կերպով որոշել: *

Ս. Կ.

1. *Արարս*. 1896. յունուար 25—26. փետրուար 67—71. մարտ 125—128. ապրիլ 176—179 Խաչի վ. յոգուածը եւ դպիր Գալուս Տ. Մկրչեանիկը, *Արարս*. 1897 փետրուար 91—96 եւ մարտ 129—144:

* Սոյն գրութի մասին մի նպատակով ինքնաշարժութիւն է գրել Գրաթ. Կասեկերուշ *Theol. Litteraturzeitung* հանդիսի մէջ, № 2, 1898: Խմբ.

ԴԱԻԻԹ ԲԱՂԻՉԵՑԻ

Մեր անցեալով զբաղուող հայ և օտարազգի բանասէրները՝ զրեթէ բացառապէս, տենդային եռանդով աշխատում են լուսարանել մեր հնագոյն մատենագրութեան բազմապիսի երեւոյթները: Կարող ենք ասել, որ արդէն Ե. դարու պատմագիրները զանազան ժամանակներում տարբեր աստիճանի քննադատների մի լէգիոն են հանդէս բերել: Այնքան ճոխ է օրինակ Խորենացուն ընծայուած քննադատական մատենագրութիւնը, որ հետզհետէ նրա ուսումնասիրութիւնը առանձին մասնագիտութիւն է դառնում: Մինչ այսպէս մեր ոսկեդարեան դրականութիւնը գէպի ինքն է ձգում Հայի անցեալով հետաքրքրուողներին, մեր միջնադարեան մատենագիրները մնում են զրեթէ բոլորովին անուշադիր: Մասամբ գուցէ այդ է պատճառը, որ վերջին դարերում ծաղկող պատմագիրներից շատերի անունն անգամ անյայտ է մեզ: Այսպէս օրինակի համար Սիմէօն Բախուանցու, Մինասեցի Թովմա վարդապետի, Յովհան քահանայ Արծիշեցու, Դաւիթ Բաղիշեցու, Յովհաննէս կրօնաւորի, Գրիգոր վարդապետ Կամախեցու, Բարսեղ վարդապետ Վարդեցու, Շուղանցի Բարդղիմէոս վարդապետի, Վարդան վարդապետ Բաղիշեցու և այլոց, մեծ մասամբ անուններն իսկ անյայտ են¹⁾: Գրիգոր Ժերեկեցի «Յիշատակարան Ազեաից, պատմական երկը նորերումս լոյս ընծայեց մեծարդոյ պ. Գ. Խալաթեանց: ²

Այս բոլոր տարեգիրները ի հարկէ շատ կողմերից հետաքրքրական են. բայց աւելի կարևոր են հետեւեալ 3 պատճառներով. նախ՝

1. Սիմէոն Բախուանցին գրել է ՊԵԱ—ՊԵ (1392—1401) 9 տարուայ ժամանակակից պատմութիւն. Մ. Թովմա վարդապետը 1419—1452, 33 տարուայ պատմութիւն. Յովհաննէս կրօնաւորը 11 տարուայ 1440—1451. Յովհաննէս Բախուանցի Երմիշեցի 16 ամաց տարեգրութիւն 1531—1547. Գրիգոր վարդապետ Կամախեցին 1559—1594. Խաչիկ: Այս բոլոր պատմագիրների ծաղկման ժամանակի եւ յովանդակութեան մասին մեր պատմաբան «ձեռագրերի ցուցակի» մէջ կիսով մի ընդարձակորեն:

2. Վարդապետ. 1897. սպ. ու. Էջմիածնի. արս. «Արարսից»:

նրանց քաղաքացիական ստատուսը մեզ միջոց են տալիս մեր տարածված պատմիչների համեմատութեան և վերստուգութեան. Բ. նորա ներկայացնում են մեր պատմութեան նշանաւոր շրջանները աւանդութիւններով զարդարուած, որով հնարաւորութիւն ենք ստանում գրանց յօրինման ժամանակը և երբեմն իսկ շարժառիթը գտնելու, և վերջապէս նորա իրենց ժամանակի լեզուի և պատմութեան համար անգնահատելի աղբիւրներ են:

Մենք ձեռնարկում ենք «Դաւիթ Բաղիշեցու» հրատարակութեան, որից արդէն մի քանի աննշան հատուածներ հրատարակել է մեծարդիւն Հ. Դ. Վ. Փիլղալէմեան:¹

Ձեռագիրը գտնուում է Բարեշնորհ Խաչիկ վարդապետի հարուստ ժողովածուի մէջ, որի ցուցակը յոյս ունինք Սեանի ժողովածուին կից հրատարակել:²

¹ Տե՛ս, Նոստր Հայոց. հաւաքեալ և ի յոյս ածեալ մեռած Դ. վարդապետի Տոսքեցոյ. Կ. պոլիս 1888. այ. Նշան Կ. Պերպերեան. հշ. 86, 122—3, 148, 209: Այլի ընկնող սարքերոյքիւններ կնշանակոյն հրատարակութեան ժամանակ: «Յուցակիս» մեջ կիսուեմ առն վարդապետի գտած մեռագիրների և գրաւոր անձիս աշխատութեանց մասին:

2. Աւելորդ չեմ համարում այստեղ նշանակել արժ. Հօր ժողովածուների միայն վերնագիրները. I. ժողովածու կնկարակց կարողիկոսացն Հայոց. II. ժողովածու հրովարտակց, կարուածագրոց վանուցն պարսկահայոց (ս. Բադեախ, Նախալկայի և այլն, ի հայ և ի պարսիկ լեզու). III. ժողովածու կնկարակց, վաւերագրոց. Կարողիկոսաց և մեհրապոյսացն Աղուանից. IV. ժողովածու այլ և այլ կարուածագրոց, պաշտմանագրոց և այլն, վերաբերեցոց քեմն Արցախայ. V. ժողովածու հրովարտակց և կարուածագրոց վանօրից նահանգին Արցախայ. VI. ժողովածու յիշատակարանաց, նկարոց և օտարեզու մագաղաքեայ գրութեանց. VII. ժողովածու մագաղաքեայ պակպակակց: Այլ և I. պատմական կնկարակց հրամանագրոց և այլ կարեւոր քրոց վերաբերեցոց քեմն Արցախայ. ընդ ախն ցուցակ 2 նշանագրաց այլ և այլ տեղեաց. II. պատմական հրովարտակց, հրամանագրոց և կարուածագրոց և այլն, վերաբերեցոց քեմն Արցախայ (ի պարսիկ լեզու). III. պատմական հրովարտակց և այլն. վերաբերեցոց քեմն Արցախայ (ի ռուսարաւ): Բացի տեղից Հայր սուրբ ունի նաեւ նախապատմական ժամանակի քանկագին յիշատակներ: Այս ամբողջ պատկանելի ժողովածուն Բարեշնորհ Հայր առանձին պահարաններով պատրաստուեմ է ընծայելու Մայր Աթոռի մատենադարանին և քանդաւանին «ցուցակիս» հրատարակութեան յետոյ:

Ձեռագիրիս արտաքին նկարագրութիւնը հեռեկանին է նիւթ.— հաստ թուղթ.— հանգամանք.— վառ չէ, տեղ տեղ խոնաւութիւնից եղծուած և ընդհանրապէս կեղտոտ. դատարկ.— 1-ա, 33-բ—34-ա, մեծութիւն.— 21, 2×6, 3×1, 5, գրութիւն.— երկսիւն 10, 5, ×5, 5. թուղթը—68. տողք. 29—30. գիր 2 անոակ բոլորգիր. վերնագիրը կարմիր թանաքով սկզբնատառք.— թռչնագիր. կիսախորանք, 2-բ. սե թանաքով. Տեղեկութիւն.— թերի վերջից և միջից: (Ժամանակի մասին թէ՛ և իօպ չկայ, բայց դժուար թէ ԺԼ. դարից այս կողմը լինի. գրիչը ըստ Առաքել վարդապետի իբր թէ Արիստակէս ոմն Լ.): Բովանդակութիւն. 1-ա ծննդաբանութիւն Ագաւից սկսած մինչև Արայ գեղեցիկ. 2-ա. Դաւթի բանասիրի Բաղիշեցոյ ծաղկաքաղ արարեալ ի բազում պատմագրաց զազն յարեթի և սուղ ինչ ըզսեմայ և զքամայ ըստոյգ գտակաւ բազում աշխատութեամբ ընտրելով զլաւն և զպիտանին անսխալապէս շնորհօք քրիստոսի աստուծոյ մերոյ: 24-բ. Արդ կամիմ համառօտաբար բացայայտել զթագաւորս պարսից, որ Սասանեան կոչի մինչև ցայժէ. 25-բ. այլ մէք դարձցուք յառաջին ուստի թողաք ի հայոց բան. 31-բ. յայսմ վայրի եղև թագաւորութիւն ցեղիցն Ռուբինեանց, որ յարծրունեաց և հայկազանց խառնեալք խնամութեամբ, որոց նախ թագաւորեաց լեոն (թերի. երես 33-բ—34-ա). 34-բ. «Համառօտ պատմութիւն ազգացն Տաճկաց.» 41-բ. Այսուհետև կամիմ բացայայտ առնել զկարգ սրբազան Կաթողիկոսաց. 45-ա. Արդ կամիմ ծաղկաքաղ առնել յարեհամէ մինչև քրիստոսի ծնունդն և անտի կարգաւ մինչև ի կոստանդինոս և ի նմանէ մինչև ի թվ. չ.» (թերի. 1 թուղթ հաղիւ պակաս):

Մեր ձեռագրի նոր ժամանակների մի արտագրութիւնը նոյնպէս մեր առաջն է: Արտագրողն է Առաքել վարդապետ Կոստանեան ծոզեցի:¹ արտագրութիւնը սկսում է 34-բ-ից

1. Այս քաղմաշխատ վարդապետի 2 մեծ պատմական երկաւորութիւնները, ինչպիս ցայնի և «Բաղիւի Դարարայի» գրի համար տեղում վիճարանութիւններից՝ առնել ի Բաթմին և ի կարողացել վերադարձնել իւր փորձաւաս

(տես վերև): Հ. գրիչը կցում է իւր ծանօթութիւնները իսկական պատմութեան՝ ձեռագրաց յիշատակարաններից օգտուելով, որոնցից մի մասը առաջ կրերենք հրատարակութեան ընթացքում:

Այս ձեռագրի մի այլ օրինակն էս կայ Լիմ անապատում, որի համար ահա թէ ինչ է տեսում հ. Ղ. վ. Փիրդալէմեանցը. «Ունի սոյն Դաւիթ վարդապետ մի պատմադրութիւն, սկզբնաւորեալ յիշխանութենէ տէրութեան Ռուբինեաց մինչև ի ժամանակս իւր, որոյ բնագիրն կայ ի Լիմ անապատն»¹ Մեր ձեռագիրը հերքելով այդ ընդգծած սխալ տեղեկութիւնը, կարօտում է Լիմ անապատի ձեռագրին, Ռուբինեանց պատմութեան 2 էջ պակասը և վերջից Յունաց պատմութեան թերին լրացնելու համար:

Այժմ տեսնեք թէ ո՞վ է Դաւիթ «Բանասէր» Բաղիշեցին՝ մեր զրքի հեղինակը: Բաղիշեցի կոչումը պարզ ցոյց է տալիս, որ նա ծնուել է Բաղէշում, և իւր տեղով այնտեղ է անցկացրել իւր մանկութիւնն ու երիտասարդութիւնը. «սնեալ ի մանկութենէ առ ոտս երջանիկ և երիցս երանեալ հօրս մերոյ Մեսրոպ վարդապետի՝ անյաղթ փիլիսոփայի և քաջ քարտուղարի» որը Փիլիպպոս Նաթողիկոսից ձեռնադրուած և կարգուած էր վանահայր Դոմոց վանքի և «հոգեօր վերատեսուչ» Բաղէշ քաղաքի և շրջակայ երկիրներին: Սրա մօտ է կրթութիւն մեր բանասէր Դաւիթը և պատրաստուում հոգեօր կոչման համար. Ռ.Ղ. թուին (1641) իւր «փիլիսոփայ» ուսուցչից ստանում է քահանայական աստիճան, 1647-ին՝ «գաւազան իշխանութեան» և

1651-ին կարգուում է Բաղիշի 4 վանքերից մէկին՝ Խնդրակատար ս. Աստուածածնի վանահայր, որն և նորոգում է.¹ 1673-ին իւր վարդապետ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի և աշակերտ Աւետիք վարդապետի հետ ուխտի է գնում Լիմ անապատ և այնտեղ Որդոցն Որոտման տօնի օրը վախճանուում է. հենց Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի ասելով այնտեղ ևս թաղուում է: Նրա դամբանաքարը կրում է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Կանգնեցաւ ս. խաչս բարեխօս առ Աստուած Բաղիշեցի Դաւիթ վարդապետին և ամենայն աշխատողացն, յիշեցէք ի Քրիստոս. թվ. ՌՃԽԲ.»²

«Բանասէր» համեստ կոչումը իրեն վերընծայող Դաւիթ վարդապետը՝ ներքին շինարարական և ցրականական աշխատանքներից զատ, ջերմ մասնակցութիւն է ունեցել նաև իւր ժամանակում յարուցուած եկեղեցական — վարչական խնդիրներին: Նա այն մեծ դպրոցի հետևողներից է, որի հիմքը դրել է Մովսէս կաթ. Տաթևացին (Սիւնեցին) և շարունակել ու ծաղկեցրել Փիլիպպոս կաթողիկոսը: Ահա առաջին հայրապետական զահ բարձրանալը որպիսի գոհութեամբ է յիշում մեր պատմիչը. «Աւրհնեալ է Աստուած որ . . . յարոյց մեզ եղջիւր փրկութեան զհամանման նախամարգարէին զՄովսէս Տաթևացին».³ Նորա ուսուցիչ Մեսրոպ եպիսկոպոսը Փիլիպպոս կաթողիկոսի ձեռնասուէր լինելով բնականաբար նոյն հոգով ևս պիտի դաստիարակէր իւր սանիկին: Այդ մենք տեսնում ենք պատմադրի խօսքերից և զործերից: Մեր հեղինակը զայրոյթ է յայտնում այն չորս կաթողիկոսների դէմ, որոնք ճգնում էին հայրապետական զահը կաշառաբեկութեամբ միմեանց ձեռքից խլելու (Աւետիս, Մելիքսեթ, և Դաւիթ և միւսն անյիշելի)⁴, և ցանկանում է Մ. Աթոռը և նորա առաքելական զահակային արժանաւոր բարձրութեան վրայ տեսնել: Ահա թէ մի քանի բառերով ինչպիսի իրական պատկեր է տալիս ս. Էջմիածնի

մտնուան պատմադր (որից ևս օգտուել է «Սամաւի մեղի-բարբառները» գրեյիս): Խաչիկ վարդապետի ժողովածուն մեզ կան Բաժժիի, գնդապետ Յ. Դ. Լազարեանի, Մ. վարդապետի, իւր Առաքել վարդապետի նամակները, որոնցից իմանում ենք որ այդ շատ հետաքրքրական պատմագրական ժողովածուն մնացել է Բաժժու ժառանգների մեղքով: Ժամանակակիցները միմեանց մեղքից են խլել այդ աշխատութիւնը, և մեզ այժմ ցանկալի է իմանալ, թե այդ մեղագիրը կույ չէ զբնացել ժամանակի անհետացնող հոսանքին: Տոգ գիտող զրահարում է Դարաքաղի Դիգակ գաւառում. Առաքել վարդապետը Գտոյ վանքի վանահայր է եղել:

1. Նոստր Հայոց. հ. 2. 86 ծան. 2.

1. Ձեռագիր. Դաւիթ Բաղիշեցի. 44-ա.

2. Տես. Նոս. Հայոց. 86, ծ. 2.

3. Ձեռագիր. Դ. Բաղիշեցի, 40-ր.

4. Ձեռ. 39-ր.

և միւս վանքերի այն ժամանակուայ դրու-
թեան. «Սուրբ աթոռն խորխալեալ և խորթ-
նացեալ ի բարեգարգութենէ և զոմս խաշանց
եղեալ, զի եթէ մայրն բազմորդի և աթոռն
Քրիստոսադիր այսպէս կայր . . որչափ ևս ա-
ռաւել ծնեալքն ի նմանէ, նսեմացեալ կային
ի սգի . . »: Նա ջերմ պաշտպան է ս. ԼՅմիած-
նի Մայր Աթոռի շահերին, և ահա թէ ի՞նչ-
պէս է խօսում նորա դահակալի՝ Փիլիպպոս
կաթուղիկոսի հայրապետութեան առաջին տա-
րին երեւցող հակառակորդների դէմ. «Զի
կամին զհոռոմաց տունն անջատել ի գրկաց
մօրն լուսոյ, անջատեցան և ինքեանք ի փա-
ռաց լուսոյ նորա, զի ոմանք յանկարծամահ
եղին, ոմանց՝ լեզուքն տրորեցաւ, ոմանք
ի հաւատոց ընդ մէջ կոտորեցան և մեք աղա-
թեցաք ի նոցանէ ».² այս պատմական փաս-
տին կցում է իւր սպառնալից որոշումը. «և
եթէ ոք այսուհետեւ քրիստոսադիր աթոռին
հակառակի՝ զպատիժն Կորնայ և Դատանա
կրեսցէ. զի սայ է Մայր մեր ամենեցուն ».³
Աւելի մեծ ոգևորութեամբ նկարագրում է իւր
և Մեսրոպ եպիսկոպոսի Աղթամարի կաթու-
ղիկոսաց շահասիրական ձգտումները դէմ մը-
ղած կախիլ, որով և բացատրուում է նորա
Մայր Աթոռին ցոյց տուած նախանձախնդրու-
թիւնը:

Կղզիաբնակ կաթուղիկոսին յաջողում է
կաշառքով հրովարտակ ստանալ այս իմաստով
թէ՝ վան և Բաղէշ քաղաքները Աղթամարի
դահակալի իշխանութեան պէտք է ենթար-
կուին. այդ թղթով ասում է մեր պատմա-
դիրը «գոռհ տուեալ արբանեակք չարին . .
եկին ի Բաղէշ քաղաք, իրր այսուհետեւ մի ոք
իշխեսցէ զանուն ԼՅմիածնայ տալ, այլ զԱղ-
թամարայ. Եւ զայն տեսեալ մեծ վարդապե-
տին Մեսրոպայ հանդերձ միօք զմահ յանձն
առեալ և մի՛ տեսանել զարհամարհանս Մօրն
լուսոյ, և ոչ թողաք յեկեղեցի և գնացեալ
իջևանեցան ի խանութ և ի խաներ».⁴ ապա
Աւտող խանի օգնութեամբ վանտում են նոցա
քաղաքից: Երկու տարուայ ընթացքում Մար-
տիրոս Փշրուկ կաթուղիկոսը վարդապետնե-
րով, ժողովրդականներով և տէրութեան ներ-

կայացուցչով 7 անգամ փորձ է անում հպա-
տակեցնելու արի հովիւներին, ամէն տեսակ
միջոցների դիմելով, բայց նորա բոլոր ջանքերը
խորտակւում են նոցա հաստատականութեան
առաջ, և ի վերջոյ մայրաքաղաքից հասած
հրամանը կրկին նոցա հաստատում է ս. ԼՅ-
միածնի հովանաւորութեան տակ. «Այլ թա-
փեցաք յընչից և աղքատացաք, կանչում է
խեղճ պատմիչը, զի գնաց աւելի քան զՍ զու-
րուշ սաղ գրամ».⁵

Դաւիթ Բաղիշեցու պատմական երկը կա-
րկի է երկու որոշ մասի բաժանել, անցեալ
պատմութիւն և ժամանակակից պատմութիւն:
Ա. մասը կազմելիս օգտուել է Մ. Խորենա-
ցոյց, Փաւստոսից, Զենոբ Դլակից, Յովհան-
նէս կաթուղիկոսից, Թումա Արծրունուց, Սա-
մուէլ Անեցուց, Յայսմաուրբից և, աւելի նոր
ժամանակի պատմութեան համար՝ Թովմա
Մեծոփեցոյց, այնպէս որ հեղինակի «Ճաղ-
կաքաղ արարեալ ի բազում պատմադրոց»
խօսքը շատ իրաւացի է: Պատմադիրս յակա-
նէ անուանէ յիշում է, Մովսէս Խորենացուն,
Փաւստոսին իբր աղբիւր:⁶ Իւր ժամանակի
պատմութիւնը 6—7 թ. աեղ է բռնում ձե-
ռագրիս մէջ, որն և ներկայանում է իբր
փոքրադիր հանրապատկեր (պանորամա) իւր
ժամանակի քաղաքական և կրօնական կեանքի:

Իբրև տարեգիր Դաւիթ Բաղիշեցին ու-
նի շատ գովելի յատկութիւններ: Ամէնից ա-
ռաջ նա լակոնական ոճի սիրահար է. քիչ
նախադասութիւններ կամ բառեր կարելի
է գտնել, որ առանց պատմական կամ նկա-
րագրական կապը քանդելու ջնջել կարելի լի-
նի: Մեր պատմագրի լեզուական առանձնա-
յատկութիւններից մէկն էլ այն է, որ քա-
ղաւածոյ մասերում իսկական աղբիւրների ու-
ձերը օղակ օղակ ցոյց է տալիս, իսկ ինքնու-
րոյն մասում իւր ժամանակի դրաբարն է
հնչում: Բ. բաղմապիսի պատմական տեղե-
կութիւնները մեր «բանասէրը» զիտէ այնպէս
հաշտեցնել և զուգորդել, այնպէս «զլուծն և
զպիտանին անսխալապէս» ընտրել, որ նոյնպէս
հազուադիւր է, մանաւանդ մեր միջնադարեան

1. 2եռ. ոմանի. 2. 2եռ. 42 ա. 3. հոյն. 42-ր.

1. 2եռ. Դ. Բ. 44-ր, 45-ա.

2. հոյն. 19-ր.

տարեգիրների համար: Նա անկեղծ պատմա-
գիր է, ուր իւր տարբեր աղբիւրները չեն
միաբանում՝ պարզ ասում է:՝ Մեր պատ-
մագրի համար մեծ նշանակութիւն ունի
ստոյգ ժամանակագրութիւնը. «Այսուհետեւ
կամիմ թվականաւն գումենայն բան. զի Վարդա-
նէ հետէ շփոթեալ տեսանեմք զիշխանութիւն
հայաստանեայց . . . այլ մնք թվականաւն զկար-
գլն ցուցցուք.». նա ընդունում է ժամանա-
կը իբրեւ հիմք պատմական իրողութեանց,
չեշտելով քաղաքական դէպքերի խառնակու-
թեան վրայ: Նշանաւոր անձանց և դէպքերի
մասին եղած գրաւոր և բերանացի աւանդու-
թիւնները նոյնպէս նիւթ են տալիս մեր պատ-
մագրին: Մեր հեղինակի ամենամեծ սխալը,
ոչ միայն տարբեր աղբիւրի, այլ նաև նոյն աղ-
բի եկեղեցական և քաղաքական պատմութիւ-
նը անջատելն է, որը և պատճառ է դառնում
նոյն դէպքերի երկիցս և երբեմն երկիցս յի-
շատակութեան:

Կիլիկեցի.

ՕՐԹՈՂՈՔՈՒ ԵՎԵՂԵՅԻ.

Անցեալ փետրուար ամսին, մի շաբաթուայ ըն-
թացքում, Օրթոդոքս եկեղեցին կորցրեց իւր բար-
ձր հոգևորականութեան երկու առաջին կարգի
ներկայացուցիչներին. փետր. 5-ին վանճանուեցաւ
Բէլգրադի արքեպիսկոպոս և Սերբիոյ միտրոպոլիտ
Միխայիլ, իսկ փետր. 13-ին Մոսկվայի միտրոպո-
լիտ Սերգի:

Սերբական եկեղեցւոյ առաջին անկախ հո-
վաւպետ Միխայիլ միտրոպոլիտը ծնուած է 1826
թ. ին: Սկզբնական և միջնակարգ կրթութիւնը իւր
հայրենիքում ստանալուց յետոյ նա 1847 թ. ին
Կիեւ է եկել, ուր նախ կրկին հոգևոր դպրոց է մը-
տել, ապա ճեմարան, և աւարտել է այստեղ 1853
թ. ին մագիստրոսի աստիճանով: Ռուսաստան գալուց
յետոյ, ինչպէս ինքը սովորութիւն է ունեցել վեր-
ջերը յաճախ յիշել՝ նա արձանագրել է իւր յու-
շատեորի մէջ. «Մի մոռանար երբէք, և ոչ մի վայր-
կեան, թէ ինչի համար ես հայրենիքդ թողել ու
այստեղ եկել, Իմացած եղիր, որ նորա համար չես
այստեղ, որպէս զի օգտուիս կեանքի զուարճութիւն-

ներից, այլ որպէս զի զիշեր ցերեկ աշխատես և ձեռք
բերես որչափ կարելի է շատ գիտութիւն, որին
այնչափ շատ պէտք ունի քո հայրենիքը . . . Աշխա-
տիր, որ դու ևս մի ժամանակ որչափ իցէ օգտակար
լինիս քո թանկագին և սիրելի աղբիւն, Այդ սկըղ-
ւունքին և հետեւ է նա իւր ամբողջ կեանքում:—
Ուսումն աւարտելուց յետոյ նոյն 1853 թ. ին նա
կուսակցութեան քահանայութեան աստիճան է ստացել
Կիեւում և յաջորդ տարին հայրենիք վերադառ-
նալով Բէլգրադի հոգևոր դպրանոցի ուսուցչապետ
կարգուել. լայց երկար չէ մնացել այդ պաշտօնի
մէջ, այլ մի քանի ամիս յետոյ վարդապետութեան
աստիճան և եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ըն-
դունելով՝ նշանակուել է Շաբացի եպիսկոպոս: 1859
թ. ին նա միաձայն ընտրութեամբ Բէլգրադի միտ-
րոպոլիտական աթոռն է բարձրացել, որի վերայ և
մնացել է մինչև կեանքի վերջը, մի քանի տարինե-
րի ընդմիջումով միայն (1881--1889) Միխայիլ միտրո-
պոլիտը Ռուսաստանի հաւատարիմ բարեկամն է եղել
միշտ, մանաւանդ վերջին ուսում—թուրքական պատե-
լալ մի ժամանակ կարեւոր դեր է խաղացել՝ քրիս-
տոնէից ազատութեան համար արշաւող ուսու զօր-
քերին նպաստներ հասցնելով և քաջալերելով. ուս-
տի և 1881 թ. ին, երբ Սերբիայում իշխանութեան
ղեկը աւստրիացի կուսակցութեան ձեռքն էր և
միտրոպոլիտը ընդդիմացաւ նորա, հոգևոր աստիճան-
ներ ընդունողների վերայ դրած, ծանր հարկերի օրէն-
քը գործադրելուն՝ Միլան իշխանի հրովարտակով
աթոռից զրկուեցաւ և 2 տարի առանձնական կեանք
վարելուց յետոյ ստիպուած եղաւ մինչև իսկ հայ-
րենիքից հեռանալ՝ ուստ գնալ նախ ս. երկիր և
ապա Ռուսաստանում բնակութիւն հաստատել.
մինչև որ 1889 թ. ին, երբ Միլան հրաժարուեցաւ
գահից ի նպաստ իւր Աղէքսանդր օրդու, Միխայիլ,
սերբ ժողովուրդի պահանջմամբ, հրաւիրուեցաւ
կրկին միտրոպոլիտական աթոռի վերայ բազմելու.
Նորա առաջին գործն եղաւ այդտեղ պատանի Ա-
ղէքսանդրին թագաւոր օծել, ինչպէս 1882 թ. ին
նորա հօրը Սերբիոյ առաջին թագաւորին էր օծել:
Նա ինքը, եռանդուն ջանքեր գործ գնելով՝ 1879
թ. ին իւր աթոռը հանեց Տիեզ. պատրիարքի իշխանու-
թիւնից և եղաւ Բէլգրադի առաջին անկախ միտ-
րոպոլիտը: Անգաղար աշխատելով իւր հօտի բարո-
րութեան համար՝ առանձին ջանք է գործ դրել նա
մանաւանդ հոգևորականութեան կրթական աստի-
ճանը բարձրացնելու. ուստի բազմաթիւ երիտա-
սարգներ է ուղարկել Ռուսաստանի երբեմն և Յու-
նաստանի հոգևոր ճեմարանները կամ համալսա-
րանները՝ բարձր. կրթութիւն ստանալու նպատակով
և ամեն կերպ հոգ է տարել սեփական հոգևոր կըր-
թարանների բարեկարգութեան մասին: Ի միջի այ-
լոց նա թողել է 50-ի չափ զանազան կարգի և բու-
վանդակութեան գրուածներ, լացի լրագրական յո-

1. Տէս. 2եւ. 19 ք. Գեղի մահուան մասին խո-
րեւացու և Փաւստոսի տաճը, և այլ օրեր՝ տնտրոյ
«ամսնիք»—յստով:

գուածներին և հովուական թղթերին, Թէ որչափ հեղինակութիւն է վայելել հանգուցեալը ոչ միայն իւր ժողովուրդի կամ առհասարակ Օրթոդոքս եկեղեցւոյ մէջ, այլ նաեւ դուրսը, երեւում է այն օրինակից, որ նա նախագահ է ընտրուել 1862 թ.ին Փարիզում Աֆրիկայի ստրուկների ազատութեան համար կազմած ընկերութեան:—Նոր միտրոպոլիտ է ընտրուած և հաստատուած Նիշի եպիսկոպոս Իննսկնետի, որ Նոյնպէս Ռուսաստանում է բարձր կրթութիւն ստացել և Միխայիլի մտերիմն է եղել ու գաղափարակիցը:

Սերգէյ միտրոպոլիտը ծնուած է 1820 թ.-ին և բարձր կրթութիւն ստացել էր Մոսկուայի հոգեւոր ճեմարանում, ուր և, աւարտելով 1840 թ.-ին, Նոյն տարին կուսակից քահանայ էր ձեռնադրուել և մաղիստրոսի աստիճան ձեռք բերել: Այնուհետեւ նա ամբողջ քսան տարի ծառայել էր Նոյն հոգեւոր ճեմարանում՝ ուսուցչակտի տեսչի օգնականի և տեսչի պաշտօններով: Իսկ 1850 թ.-ից Վերսի վարդապետական աստիճան ընդունելով, միաժամանակ տեղական վանքերի կառավարիչ ևս եղել էր: 1860 թ.-ին նա Կուրսկի թեմի համար եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ և հետզհետեւ երկու եպիսկոպոսական, երկու արքեպիսկոպոսական թեմեր կառավարելուց յետոյ, 1893 թ.-ին ընտրուեցաւ Մոսկուայի միտրոպոլիտ: Հանգուցեալը յայտնի էր իր բնական մարդ, իւր եկեղեցւոյ բոլոր կարգերի նախանձախնդիր պաշտպան, հին ուղղութեան հետեւող և մերժող եւրոպական բոլոր նորմուծութիւնների աստուածաբանական գիտութեան մէջ՝ հակառակ այն ամէնի, ինչ որ դուրս է օրթոդոքս եկեղեցւոյ շրջանակից: Երբ նա միտրոպոլիտական աթոռ բարձրացաւ, Մոսկուայի սուրբօրհնայները (հին ծէսերի պաշտպան հերձուածողները) կամեցան նորա օրհնութիւնն առնել, բայց յանգիմանութեամբ մերժուեցան, նա վախճանուեցաւ Պետերբուրգում, ուր զնացել էր ս. սինոդի նիստերին մասնակցելու համար: Իսկ մարմինը Մոսկուա տարուեցաւ և փետր. 16-ին թաղուեցաւ Տիրուհիցկո—Սերգիեվի վանքում: Հանգուցեալը մի շարք աստուածաբանական գրուածքներ է երկասիրել իւր ճեմարանական գործունէութեան միջոցին: Իսկ եպիսկոպոսանալուց յետոյ հրատարակել է իւր քարոզները:

Բարձրագոյն հրամանով Մոսկուայի միտրոպոլիտ նշանակուած է Արաստանի եկղարխ Ն. Բ. Սրբազնութիւն Ալադիմիր արքեպիսկոպոսը: Իսկ Նորա փոխարէն Արաստանի եկղարխ ս. Սինոդի անդամակցութեան պատուով՝ Խոլմի և Արաշավայի արքեպիսկոպոս Ն. Բ. Սրբազնութիւն Ֆլավիան:

— Церковный Вѣстникъ № 3 «Հայրենական եկեղեցին անցեալ տարուայ ընթացքում» վերնագրով մի յօդուածից քաղում ենք հետեւեալ տեղեկութիւնները:—Ռուսական թեմակի թիւն է ըն-

գամէնը 65 (մին Ամերիկայում), որ և անցեալ տարի անփոփոխ է մնացել: Դորա փոխարէն արագութեամբ աճում է վանքերի թիւը, որ 760-ի էր համեմատ, և աւելացան վրան կրկին 12 վանքեր՝ կրօնաւորների և կոյսերի, դոցա հետ մի նոր վանք Կովկասում՝ Կուրսկի վիճակում: Այդ վանքերից մի մասը միսսիոնարական նպատակների է ծառայում: աշխատում են օգտակար դարձնել նոցա առհասարակ բարեգործական նպատակների համար: առ այժմ 134 հիւանդանոցներ և 84 անկեղանոցներ կան այդ վանքերին կից: Իսկ անցեալ տարի յուլիս 2-ին հրատարակած օրէնքով աւելի որոշուում է նոցա վերայ դրուած պարտաւորութիւնը խնամք տանելու անչափահաս յանցաւորների մասին: Սինոդական դրամների կից և մօից ընդհանուր հաշիւը 1897 թ.-ի համար ներկայացնում է 7.959,017 ռուբլի պատկանելի մի գումարւորից հոգեւոր—կրթական հաստատութիւնների համար ծախսուել է 3,150,766 ռ. (28,050 ռ. աւելի 1896 թ. նախահաշուից), իսկ աշակերտական պահպանութեան համար 1,361,981 ռ. (173,656 ռ. աւելի նախընթաց թ.-ի նախահաշուից): Առանձին հոգ է տարուել կառավարութեան կողմից եկեղեցական—ծըխական դպրոցների պահպանութեան և նոցա գործունէութիւնը ընդարձակելու մասին: այդ նպատակով ի լրացումն ս. Սինոդի կողմից եղած ծախսերի, պետութեան կողմից տրուած է մէկ ու կէս միլիոն ռուբլի, այլև 4,800 ռ. յատկապէս Արաստանի եկղարխութեան մէջ ծխական և գրել կարդալու դպրոցներ պահպանելու նպատակով: Կազանում (22 յուլիս—6 օգ.) տեղի ունեցած միսսիոնարների ժողովը առանձին նշանակութիւն է տուել ժողովրդական դպրոցների գործունէութեան միւս գործի համար:

— Առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Ռուսաց եկեղեցւոյ օրաւոր աճող յոռաշընթացութիւնը և եռանդը միսսիոնարական գործում: Թէև ուսու եկեղ. շրջաններում գանգատուում են, որ դեռ հարկաւոր չափով միջոցներ գործ չեն գրուում բուն երկրի մէջ ապրող այլակրօններին քրիստոնէութիւն քարոզելու և աղանդաւորներին դարձնելու համար: բայց քիչ չէ նաեւ այն, ինչ որ վերջին ժամանակ եղել է: Այլակրօնների լեզուին ու բարբերին ծանօթ միսսիոնարների թիւը գնալով բազմաւնում է, բազմանում են նաեւ նոցա լեզուներով տպուած գրքերը, շատ գաւառներում տեղական լեզուով ժամակարգութիւն է լինում ևլն: Ուշադրութեան է արժանանալու Կարսի բերդի քահանայ Զիպիկի առաջարկութիւնը՝ միսսիոնարական ընկերութիւն հաստատել Կարսի նահանգի համար, ուր բազմաթիւ աղանդաւորներ են բնակեցրած: Բեազանի նահանգում հազարաւոր մահմետականների կան դեռ սկսուած է արդէն հակամահ-

մետական միասինն կազմակերպութիւն: Տփլիսում հաստատուում է Թմակաւ հոգեւոր—կրթական կոլաւորութիւն: Խօսքի և դրի միջոցաւ աղանդների դէմ մաքառելու համար:—Յատկապէս Անկրայայի տեղերի համար մեծ հոգս է պատճառում այնտեղ իշխող Լաւայական կրօնը, որ իւր տաճարների և ծէսերի արտաքին շքովն ու փառահեղութեամբ բոլորովին նսեմացնում է քրիստոնէական եկեղեցիները: Այդ դասակարգում տաճարներից մէկն օր. իւր արեւելեան ճաշակի համեմատ շքեղ զարդարանքներով մէկտեղ կէս միլիոնի արժողութիւն ունի: Մինչդեռ անցեալ դարում միայն 150 լամաներ էին հաշուում: այսօր նոցա թիւը 15—18 հազար է: և դոցա դէմ գործում են միայն 18 միասիններ: Առաջարկուում է՝ ի նկատի ունենալով մանաւանդ նոցա բարոյական թէ տնտեսական տեսակէտից, շրջապատողների կենքի վերայ ունեցած քայքայող ազդեցութիւնը, աւելի եռանդուն միջոցներ ձեռք առնել նոցա գործունէութեան դէմ:

Աւելի աչքի է ընկնում ռուսական միասինն յաջող ընթացքը հետու արեւելքում: Ճապոնիայում ձեռք բերած արդիւնքները յայտնի են արդէն. 20,000 ճապոնացիներ այսօր Օրթոդոքս եկեղեցուն են պատկանում: և կրկին մի նոր միասինար է ուղարկուած այնտեղ՝ Նիկոլայ Նշանաւոր եպիսկոպոսին աջակցելու համար իւր քարոզչական գործունէութեան մէջ:—Նոր միասինն է կազմակերպուում այժմ Վորէյայի համար, դէպի ուր ճանապարհ ընկաւ նորերս Ամիրոսիյ վարդապետը մի քանի օգնականներով: Նորա գործունէութիւնը պէտք է սկսուի Սէուլ մայրաքաղաքում եկեղեցի և միասինարների բնակարան կառուցանելով: Վորէյայի 13 միլիոն հիթանոս, մեծ մասամբ բուդդայական, բնակիչներից միայն 30,000 քրիստոնէութիւն են ընդունել լատին միասինարների միջոցաւ, որոնք ոտք են դրել այդտեղ անցեալ դարի վերջերին: Այնտեղ գործում են այժմ նաև ամերիկական միասինարներ:—Չինաստանում Ռուսաց առաջին եկեղեցին կառուցուել է ուղիղ 200 տարի սորանից առաջ, և թէպէտ Օրթոդոքս քրիստոնեաների թիւը հազարից շատ անց չէ այնտեղ, որոնք սակայն 5 եկեղեցիներ ունին բայց վերջերս Ռուսաստանի հետ սկսուած սերտ յարաբերութեան շնորհիւ երեւի միասինն համար ևս ընդարձակ ասպարէզ կբացուի:—Պակաս աչքի չէ ընկնում Օրթոդոքս եկեղեցւոյ զօրանալը և ընդարձակուիլը Ամերիկայում: Երկու տարուց ի վեր հրատարակուում էր արդէն այնտեղ „Православно—Американскій Вѣстник“ թերթը, անցեալ տարուայ վերջին սկսեց հրատարակուիլ Свѣтъ անունով մի թերթ աւստրիական մալարոսների լեզուաւ: որոնք մեծ քանակութեամբ Ամերիկայ են դադարում և շատերը թողնում են ունիան (միութիւնը կաթոլիկ եկեղեցւոյ հետ) և Օրթոդոքս եկեղեցւոյ ծոցն են վերադառնում: Հարաւային Ամերիկայում Արգինտինայի Բուէնոս—այրէս մայրաքաղաքի մէջ մի նոր տաճար պէտք է կառուցուի: որի համար նորին Վայսերական Մեծութիւնը նուիրել է 5000 բուրլի: Մի քանի ամիս առաջ Չիլաքոյում օրհնուեցաւ նորակառոյց եպիսկոպոսական մայր եկեղեցին:—Վերջապէս անանկալ կերպով ընդարձակ ասպարէզ է բացուում Ռուսաց եկեղեցւոյ համար պարսկա—տաճկական սահմանի երկու կողմն ապրող ասորի—նեստորական համայնքի մէջ, որի կողմից մի պատգամաւորութիւն է հասել Պետերբուրգ, զլուս ունենալով Մար—Խոնա արքեպիսկոպոսին՝ յայտնելու համար, որ 60000 նեստորականներ կամենում են Ռուսաց եկեղեցւոյ ծոցը մտնել:

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ:

Քաղաքակիրթ աշխարհում հրապարակի վերայ առաջնակարգ դեր խաղացող և սպառազայի համար ունենալիք հետեւանքներով ամենամեծ ուշադրութեան արժանի երեւոյթներից մէկն է անշուշտ Վաթիկի եկեղեցւոյ, աւելի ուղիղ՝ պապականութեան վարած դոյութեան կուրը: «Անդրալեոնական վտանգի էութիւնը» վերնագրի ներքոյ մի ընդարձակ յօդուած կայ Christliche Welt թերթի մէջ (4, 5 և 6 հ.), ուր աշխատած է պարզել ներկայ դարում պապական իշխանութեան զօրանալու պատճառները և քաղաքակրթութեան այն նշանիս ճշմարիտ քրիստոնէութեան համար այդտեղից յառաջ եկած վտանգները: Առանձին կարեւորութիւն է տրուում այս նկատմամբ Յիսուսեան կարգից ելած Վոմա Հէօնսթրէօխի կարծիքներին: Վերջինս կամենում է ապացուցանել, որ անդրալեոնականութիւնը և կաթոլիկ քրիստոնէութիւնը տարբեր բաներ են. անդրալեոնականութիւնը իւր տեսակի քաղաքական մի կազմակերպութիւն է, որ կրօնական քօղի ներքոյ աշխարհային իշխանութեան է ձգտում՝ ձգտում է կաթոլիկութեան կրօնական պետի պապի՝ համար քաղաքական աշխարհում արքայից արքայի զիրք ձեռք բերել: Այս պատճառաւ պապականութեան դէմ կռուելու գլխաւոր միջոց նա համարում է այն, որ եւրոպական պետութիւնները չվերաբերուին դէպի պապը իբրեւ մի քաղաքական միապետ: քաղաքական ներկայացուցիչներ չպահեն նորա մօտ չճանաչեն նորա տուած շքանշանները, պատուոյ տիտղոսները, պաշտօնական զգեստները և ընդ վարուին մի խօսքով իբրեւ մի զուտ կրօնական պետի հետ և միայն այդ տեսակէտից ամեն յարգանք ցոյց տան նորան:—Թէ որչափ դժուար իրագործելի են այսպիսի ծրագիրներ, յայտնի է նորանից, որ Բիսմարկի նման երկաթէ մարզը և ամենակարող քաղաքագէտը

Ճիւղեցաւ նոցա առաջ: Պապականութեան իսկական
ոյժը ոչ թէ Վատիկանում և նորա շուրջ կազմա-
կերպուած ճարտար քաղաքականութեան կամ այդ
քաղաքականութիւնը գործադրող կրօնաւորների
բանակի մէջ է, այլ այն միլիոնաւոր քրիստոնեւոր
ժողովրդի մէջ, որ անպայման հնազանդութեամբ
խոնարհում է պապական աթոռի առաջ: Այն
օրունից, երբ պապի անսխալականութիւնը հրա-
տարակուծ է, կաթողիկոսի համար ճշմարտութիւնն
այն է՝ ճշմարիտ կրօն այն, ինչ որ պապը քարո-
զում է. ս. Գրքը, եկեղեցւոյ պատմութիւն, հայ-
րերի գրուածքներ իրաւունք չունի նա այլապէս
մեկնելու, քան ինչպէս մեկնուում և նախագծու-
ում է պապական աթոռի բարձունքից: Բնական է
ուրեմն, որ երբ նոյն տեղից յայտարարուում է,
թէ պապը պէտք է տէր և իշխան լինի բոլոր երկրի
վերայ, բոլորին օրէնք տալ, թագաւորներին և
իշխանաւորներին հրամայէ, գիտութիւն և կրթու-
թիւն իւր ցանկացած սահմանների մէջ դնէ՝ միլիո-
նաւոր ամբողջ իրրեւ պատգամ կընդունէ այդ սկզբ-
բունքները, իրրեւ կրօնական հաւատալիք, և ամեն
եռանդ գործ կդնէ նոցա իրականացման նպատակու
համար:

Թէ ինչպէս յիրաւի հասարակ ամբողջ կրօ-
նական քրիստոնեւորութեամբ է վերաբերուում դէպի
պապական աթոռը, պապի անձնաւորութեան մէջ
կարելի է ասել աստուածային զօրութիւն մարմնա-
ցած տեսնում, ուստի և կուտքի պէս պաշտում
նորան՝ երեսց կրկին վերջին յորեւեանների (60-ա-
մեայ քահանայութեան և 20-ամեայ պապութեան)
առթիւ կատարուած հանդէսներին: Փետր. 13-ին
պապը հանդիսաւոր պատարագ պիտի մատուցանէր
ս. Պետրոսի մայր տաճարում. իտալիայի զանա-
զան կողմերից 20,000 ուխտաւոր էր ժողովուել
այդ պատարագին ներկայ լինելու համար. եկեղեցի
մտնել ցանկացողների բազմութիւնն այնչափ մեծ
էր, որ բոլորին ներս թողնել կարելի չէր ի հարկ
է. միայն 60,000 հոգի տոմսակ ունեցողներին էին
ներս թողնում. իսկ հսկայական տաճարը այդպիսի
բազմութեան համար ամենին նեղուածք չի լի-
նում: Երբ պապը սպիտակ, փառահեղ հանգերձնե-
րի մէջ պատգարակով եկեղեցի բերուեցաւ, մանա-
ւանդ երբ պատարագը վերջացնելուց յետոյ դուրս
տարուեցաւ՝ ամբողջի ողբերգութեան այլևս չափ ու
սահման չկար:

Հասարակ ամբողջ հաւատացած է, որ
«Վատիկանի բանտարկեալը» աստուածային փառքի
արժանի լինելով հանգերձ, չոր յարդի վերայ է
քնում: Բայց ոչ միայն հասարակ ժողովրդի, այլ
նաեւ միջին ու բարձր դասակարգերի մէջ նման հա-
ւատ և համապատասխան համոզումներ սնուցանե-
լու համար անթիւ գործակալներ ունի Հռոմը:
Գերմանիայի Մայնց քաղաքում վերջերս տեղի

ունեցած մի ժողովի մէջ օր. Բրենտանօ անունով
մի աղետական յայտնի իրաւաբան հանդիսաւոր
ճառ խօսեց, որի նպատակն էր ապացուցանել, թէ
տիեզերական պատմութիւնը պապականութեան
պատմութիւն է, թէ եւրոպական բոլոր ազգերը
Հռոմից են լոյս ստացել, թէ նաեւ այժմ բոլոր
քաղաքակրթութեան կենդրոն և յենարան Հռոմն
է:

Հռոմի գործակալների մէջ առաջին տեղը բռնո-
ւ են հարկաւ և նորա քաղաքականութիւնը ղեկավա-
րում Յիսուսեան կարգի կրօնաւորները, որոնց թիւն
այսօր 14,250-ի է հասնում: Գոցանից 6,000 հ.
նայրեր, 4,415 սքոլաստիկոսներ և 3,835 աշխարհա-
կան անդամներ են: Ամբողջ աշխարհը նոքա բաժա-
նել են 22 դաւառների. ամենից շատ գործողներ
(թէեւ դաղտնի) ունեցող դաւառը Գերմանիան է,
որովհետեւ մրցումն այդտեղ ամենից սաստիկն է.
մինչդեռ օր. Մեքսիկայում, ուր ամենաքրիստոնեւոր
կաթողիկոսութիւն է իշխում, նոցա թիւը շատ քիչ
է: Թէ ինչպէս գիտեն նոքա աշխարհի մէջ իշխող
բոլոր զօրութիւնները իրենց նպատակներին ծառա-
յեցնել, բաւական կլինի գործ դրած միջոցներից
մէկը միայն յիշել՝ շատերը յայտնի են, ներկա-
յումն Իտալիայի մի ծայրից մինչև միւս ծայր ամեն
տեղ Յիսուսեան կարգի ինայողական արկղներ կան,
որոնք գրեթէ տէրութեան վճարած տոկոսի կրկ-
նապատկն են վճարում: Ինչ կարծիք, որ այդպի-
սով նա ահագին քանակութեամբ իրենից կախումն
ունեցող պարտապաններ և պարտատէրներ է ձեռք
բերել և հետզհետէ յառաջ գնալով՝ կարող կլինի
մի օր երկրի Ֆինանսական զրութեան վերայ իշխել.
Իսկ մեր օրերում Ֆինանսների վերայ իշխել—երկրի
վերայ իշխել է նշանակում՝ մանաւանդ Իտալիոյ
պէս մի անակ երկրի մէջ:

Եւրոպական պետութիւնները ոչ միայն տրա-
մադրութիւն չեն ցոյց տալիս լուրջ ուշադրութեան
առնելու պապականութեան այս օր աուր զօրացող
իշխանասիրական քաղաքականութիւնը, այլ ընդհա-
կառաւն աշխատում են ամեն կերպ յարմարուիլ
նորան՝ պապական զօրութիւնը կողմնակի նպատակ-
ների համար գործ գնելու դիտաւորութեամբ: Այդ-
պէս վարուեցաւ օր. Գերմանիան վերջին ժամանակ
Վայսեր ծննդեան տարեգարձի առթիւ տեղի ունեցած
մի ցոյցի նկատմամբ, որ մեծ յուզումն յառաջ
բերեց բողոքականների մէջ, Հռոմում անդալեւո-
նական գերմանացիները հրաժարուեցան մասնակցել
Գերմ. դաղութի ի պատիւ Վայսեր կազմած հանդի-
սաւոր հացկերոյթին, որովհետեւ այնտեղ ճառեր
պէտք է խօսէին և Վայսեր հետ պէտք է խմուէր
նորա դաշնակից, բայց պապի թշնամի համարուող
Իտալիոյ Հռոմիւրտ թագաւորի կենացը, նոքա ա-
ռանձին ճաշկերոյթ կազմեցին, որին նախագահում
էր Վայսեր ներկայացուցիչը Վատիկանում (Բիւլով

—դաւանութեամբ բողոքական) և խմեց պապի ու Վաթսեր կենացը միատեղ՝ մինչև իսկ պապի անունը առաջ յիշելով և թագաւորի անունը զանցառութեան տալով։ Նորա ներկայութեամբ ճաշի միջոցին երգուեցաւ նաև պապին նուիրած մի բողոքական հակաբողոքական երգ։ Այդ բանի համար Աւետարանական միութեան (Evangelischer Bund) կենդանական գիւղանք մի բողոք ուղղեց պէս. կանցլերին և յանդիմանական պատասխան ստացաւ, որի մէջ ասած էր, թէ Վատիկանի ներկայացուցչի վարմունքն օրինաւոր է ըստ ամենայնի և թէ Վաթսը իւր գծով հակաթիւնն է յայտնում բողոքողներին։—Վաթսը կենցաղ յոյս ունին, որ Վիշէլմ կայսրը իւր առաջիկայ աշխան դէպի Երուսաղէմ կատարելիք ճանապարհորդութեան միջոցին, տաճկաց սուլթանի հետ ունեցած բարեկամութեան շնորհիւ՝ կկարողանայ տաճիկներին առնել այն տունը, որ Քրիստոսի վերջին ընթերցաց վերնատունն է համարուում, և իրենց վերադարձնել՝ մի մեծ շնորհ արած լինելով այդպէս պապին։ Սակայն քանի որ նոյն այդ տունը տաճիկների համար սրբութիւն է իրրեւ Գաւթի մարգարէի գերեզմանի տեղ՝ բնական է որ կայսեր բարեկամութեամբ ետ առնել այն նոյնչափ հեշտ է, որչափ հեշտ կլինէր հրէաների փողով տաճարի տեղը գնել։

Պակաս զօրեղ չէ պապական ազդեցութիւնը Ֆրանսիական քաղաքականութեան վերայ, մանաւանդ զօրքի մէջ։ Վերջերս այնչափ մեծ ազմունկի պատճառ եղող Գրէյֆուսի դատի առթիւ այդ ազդեցութիւնը ակնյայտին կերպով երևաց, և նորա դէմ շատ բողոքողներ եղան։ Բայց աւելի զօրեղ է և օտարադաւանների համար վտանգաւոր պապը Աւրստրիայում։ մօտ օրերս Հռոմում բացուել է մի նոր ուղտական կողակիս՝ Աւստրիայի հպատակ, կաթոլիկ եկեղեցւոյ հետ միացած, ութնէնէրի կամ փոքր ուղտակների համար հովիւներ պատրաստելու նպատակաւ։ Վոլլեգիայի վարիչները Յիսուսեաններն են հարկաւ։

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԻ ԲԱՆԻ ԽՕՍԻՐ

ՄԵՐ ԵՐԿՈՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՂՈՒՆԵՐԻ

ՄԵՐ ԶԵՏՄԱՆ ՄԱՍԻՆ.

Յոյս ունիք «Արարատ» ի ընթերցողները շահագրգռութեամբ կարդացին պ. Արեղեանի

լուրջ յօդուածը սոյն նիւթի մասին։ Խնդիրը ինչպէս որ նա հաւանեցուցիչ պատճառարանութեամբ լուսարանեց, կենսական է, մեր բարձր հոգեւոր զարգացման խնդիր է, ուստի և կարօտ է բազմակողմանի քննութեան, որպէս զի այդ մասին բարի ցանկութիւնները լոկ ցանկութիւն չմնան, այլ միահամուռ դործակցելու խթան և սատարիչ գտնան, և այնու կարեւոր դործի բարդաւածութիւնն ու յաջողութիւնը ըստ արժանւոյն իրականանայ։

Այս խնդիրը հարկաւ տակաւին շատ ջուր կը վերցնէ, շատ թեր ու դէմ կարծիքներ կը յարուցանէ, մանաւանդ որ մի կողմից արդէն լավում է, թէ անկարելի է բնութեան հոսանքի հակառակ ընթանալ, իսկ միւս կողմից՝ թէ կուրութիւն է բնութեան հոսանքը չը տեսնել և չճանաչել, որպէս զի ըստ այնմ ընթանանք։ Այս հակառակ առարկութիւնների մէջ ինքնին երևում է միացման հանգոյցը, որով խնդրի լուծումը աւելի պարզուած պիտի համարենք։ Առաջիկայ տողերով մենք պէտք է փորձենք ցոյց տալ թէ պ. Արեղեանի քննադատութիւնը շատ ու քիչ թիւրիմացութիւնների տեղիք է տալիս, և որչափ որ նորա առաջ բերած սկզբունքներն ու հիմունքները անտարակոյս բանաւոր են, նոցանից դուրս բերած եզրակացութիւնները ընդունելի չեն կարող լինել։

Պ. Արեղեանը քննելով՝ արեւմտեան դրական լեզուին յատուկ եղած, մի քանի քերականական հանդամանքների պատմական յեղաշրջութիւնները, յայտնի է կացուցանում, որ այն ամէնը միշտ մի որոշ ուղղութեամբ է ընթացել, այսինքն՝ նպաստել է արեւելեան լեզուի մերձեցման (իւր քննութեանց լաւագոյն մասը այս կէտը պիտի համարուի), բայց յետոյ եզրակացնում է, թէ այսուհետեւ ընդորդ զիջումները արեւմտեան քաղաքացի պէտք է պահանջուին, իսկ արեւելեանը հանդիսատ հոգով կարող է ոչ մի նշանակեցից չհրաժարուիլ, ուրիշ խօսքով՝ այս տեղ իսպառ արհամարհուած է իրաւախօսութեան՝ „do ut des“ առածը («տալիս եմ, որպէս զի փոխարինեա»)։

Հերիք չէ ասել, թէ այս դատաւիճիւրը փափուկ և մեղմ չէ, այլ միանգամայն ան-

արդար և խիստ վտանգաւոր է: Եթէ «Հանդէս Ամսօրէի» բերանով Մխիթարեանք մեր առջև դրել են երկու զրական լեզուների միացման խնդիրը, անշուշտ նոքա աչքի առաջ ունեցել են աւելի մեծագոյն հոգս, որ զօրութեամբ պէտք է իմանայինք, այն է՝ թէ նախ և առաջ հարկ է նպաստել լեզուի ճոխութեան, քարգաւաճման, կատարելութեան: Բայց եթէ մենք նոյա պատասխանում ենք, թէ եկէք ձեր լեզուն կերտեցէք մեր լեզուի տարազով, արդեօք մենք այնու չէ՞նք խորխտանում թէ մեր արեւելեան լեզուն մի հրաշակերտ է, իսկ ձերը կոպտատարազ է: Միթէ հիմնաւոր է այսչափ ինքնահաւանութիւնը: Եւ ու՞մ սրտին է իւր քսովում այսպիսի առաջարկութիւններով, ո՞վ պէտք է ուռչի և փքուի, ահա վտանգը որտեղ է բացվում: Ժածուկ բան չէ, թէ ինչպէս արեւելեան բարբառի զրազեաները, նոյն իսկ լաւագոյն լինելու կոչուածները, տանջում և նահատակում են հայոց քերականութիւնը, հայոց լեզուն, ինչպէս իրանց դատապարտելի անփութութիւնը պարծանք և հերոսութիւն են համարում: Ինչպէս պատրաստ են լեզուն աւելի քարկոծել և կործանել, քան խոստովանել և փարատել իրանց տգիտութիւնը, ինչպէս աւելի զիւրութեամբ վստահանում են սրբագործել տգեղութիւնը, անկանոնութիւնը, կաղձալուծութիւնը, այլանդակութիւնը, օտար փետուրներով պչրանքը, քան ջանք անել ուղղուելու: Կարծում ենք, որ մեծ բարերարութիւն չէ խոստապարանոց և անհրաժանդ բարձրավիզների համար օրէնք սահմանել, թէ կարող են իրանց լեզուաբանական անիշխանութեան մեղքերը չղղջալ, այլ իրաւունք համարել բռնութեամբ խոնարհեցնել իրանց առաջ ուրիշներին: Այս նշանակում է փաղաքշել ստահակին, որ շարունակէ իւր անձուկի ստահակութիւնները:

Պ. Աբեղեանը չի խղճում յանդիմանութիւն կարգաւ Նալբանդեանցին, որ նա արեւելեան զրական լեզուի հիմքը դնելու ժամանակ՝ անհեռատես զանուեցաւ և փոխանակ կը մասնիկով բայ խոնարհելու՝ ում վերջաւորութեան ձև հաստատեց, որով մեղայտօր երկու բարբառ տուեց, իսկ եթէ Նալբանդեանցը այդ անջրպետը չմտցնէր, մենք

կունենայինք մի զրական լեզու: Զարմանում ենք, որ պ. Աբեղեանը դաւանելով հանդերձ, թէ լեզուն մի կենդանի կաղձակերպութիւն է, որ ունի ծածուկ խոր արմատներ, որ իւր բնական ընթացքն է ընթանում և որ անհատական հաճոյքներից բնաւ կտրուած չի կարող ունենալ, — միևնոյն ժամանակ չի դժուարանում պնդել, թէ արեւելեան զրական լեզուին կարելի էր այլ ընթացք տալ, քան ինչ որ ստացել է: Երբ որ Նալբանդեանցը հանդէս եկաւ, արեւելեան բարբառը արդէն կենդանի նորածին էր, լազարեանց ձեւարանում և Ներսիսեան Դպրոցում արդէն ումով էին խօսում և ուրեմն Նալբանդեանցը բնութեան հակառակ հոսանքով դնալ չէր կարողանայ: «Ծռաքաղ»-ը փորձեց զ, ի, յ, մտցնել արեւելեան բարբառի մէջ, բայց այդ բանը բնութեան հակառակ էր, ուստի և փորձը անպրտուղ մնաց, թէպէտ ներքի է ափսոսալ, որ որ մեր բարբառը ամուլ հանդիսացաւ այդպիսի աղնիւ պատուաստի համար:

Բայց աւելի զարմանալի պէտք է համարել այն, որ պ. Աբեղեանը լեզու է համարում միայն քերականութեան առաջին մասը կամ ստուգաբանութիւնը: Նա կարծում է, որ եթէ կը, մը, զ, թեան և այլ այսպիսի չնչնիքներ վերանան արեւմտեան բարբառից, այն կը մերձենայ մեր բարբառին, իսկ այնուհետեւ մենք կը կարողանանք հասկանալ արեւմտեան բարբառով թարգմանած «Թափառական հրէան»: Թէ արեւմտեան բարբառի ոգին չի կարող կաղմել այնպիսի արտաքին հանդերձանքը, ինչպէս որ է խիստ թափանցիկ կը, մը, զ, թեան տարբերութիւնը, այդ ապացուցանում է ինքը պ. Աբեղեանը Մարիամեան ուսումնարանի օրինակով, թէ այն տեղի աշակերտուհիները երբէք չկարողացան ըմբռնել արեւմտեան բարբառը, թէպէտ ուսուցչից լաւ իմացել էին կը — մը — թեաններ խրատական տարբերութիւնը: Եւ հասկանալի է, որովհետեւ բարբառի գաղանիքն ու բանալին կը — մը — թեան մասնիկները չեն կաղձում: Նոյն անյաջողութիւնը նկատուել է նաեւ Ներսիսեան Դպրոցում և մեր ծխական ուսումնարաններում — միևնոյն պատճառից, ամէն տեղ բարբառ են փնտռել լեզուի այնպիսի պարա-

գաներում ուր որ այն չէ բնաւորած: Ուր-
քան ծիծաղելի է գտնուում այնպիսի ուու-
սահայն, որ մի քանի ամիս տաճկահայոց մէջ
ապրելուց յետոյ, սկսում է իւր բարբառը
փոխել և նոր բարբառ ծեքախօսել: Ծիծաղելի
է գտնուում որովհետեւ նոր բարբառին տէր
դառնալու համար՝ բաւական է սեպում լոկ
միայն կը—մը—թեան գիտութիւնը, և ոչ
աւելի էական հմտութիւն ունենալը: Ուրպէս զի
մէկը ուրիշ բարբառ կամ լեզու սովորէ, նա
պէտք է նախ իւրացնէ այն բարբառի կամ լեզ-
ուի համեմատ մտածելն: Եւ մենք կարծում ենք,
որ արեւմտեան և արեւելեան հայերը հոգեբա-
նօրէն իրարից տարբեր են մտածում ուստի և
դոյնանից իւրաքանչիւրը իւր մտածողութեան
համեմատ բարբառ է գործածում ինչպէս որ
ամենայն ոտք իւր չափսի համեմատ կօշիկ է
հագնում. ապա ուրեմն տարակոյս չկայ, որ
եթէ մէկը առանց այլեայլութեան սկսէ միւ-
սի բարբառը գործածել, նա առատ նիւթ կու
տայ կատակաբանին: Վարկաբարդի չխօսելու
համար, մի օրինակ բերենք մեր նորագոյն դէ-
կադէստներին, որոնք լաւ Ֆրանկեր կազմե-
լու մեծ շնորհք ունին:

«Դէմ լսուն» բարի լսուն, երբ պաշտելին գեռ
կը ննջէր մշիկ, մշիկ անուշիկ՝ հոգեսարսուռ երազ-
ներու գիրկն անքուն, դժգոյն, հէք տարփիկն Ար-
փուն, Նէրա դրան առջև հէ ի հէ, Սիրոյ «Մայիսը»
տնկեց և անկէց չհեռացաւ, կեցաւ սպասեց, մին-
չև Նրկինք արտասուեց, Արշալուսին առաջին ցոլ-
քերը անոր ճակտին վրայ ինկան ու ցիրուցան մա-
ղերը պսպղուն շաղերով օծուեցան»:

Արդ որչափ որ սրբազրէք այդ հատուածը
պ. Աբեղեանի վարդապետած կանոններով՝
կը: երազներու, դրան, անկէց, անոր և այլ
բառերը արեւելեան բարբառի համեմատ,
այնու ամենայնիւ երբէք չէք կարողանայ ա-
րեւմտեան բարբառի դրոշմը այն տեղից հա-
նել: Իսկ եթէ այդ կտորում յատուկ դրոշ-
մը ընծայուի առաւելապէս նիւթին՝ տար-
օրինակ բանաստեղծութեան, և ոչ թէ լեզ-
ուի կազմութեան, ապա բերում ենք և մի
այլ օրինակ, ուր որ լեզուի յատկութիւնը
աւելի յայտնապէս է նշմարվում:

«ԺԹ»-դ դարու այս վերջին հատուածի մէջ՝
այնպիսի նիւթական բաներ կը պատահին, կրնամ
լսել այնչափ նիւթական պէտքերու կարօտ կ'ըլլայ

մարդկային ընկերութիւնը, որ գրիչը ահամայ կը
հարկադրուի հեռանալ քիչ մը բնազանցական՝ թէ
և վսեմ՝ երկեր արտագրելէ ու կը ջանայ մարձել
բուն վերքին, աշխատելով ցաւընել, արիւննել զայն,
որպէս զի ընկերութեան կարող ու ձեռնհաս ան-
գամները հարկ եղած դարմանները սատարեն վեր-
քին, ու քաղցկեղը արմատէն սպիանայ»:

Անկեղծութեամբ խոստովանենք. միթէ
չա՞տ կը գտնենք արեւելեան բարբառով այսպէս
ձեւած նախադասութիւններ, որ մտքի յղա-
ցումները երկար շարքով անբռնադրօս արտա-
յայտեն, ամենեւին չյոգնեցնելով լսողի ական-
ջը: Մեր խնդրից դուրս է, եթէ ընթերցողը
այդ լեզուն գտնէ սեթեւեթ և ճոռումարան,
եթէ անպաճոյճ բովանդակութիւնը մարմնա-
ցած տեսնէ ճարձատուն բառերի մէջ. մեր
խնդիրը յաջորդող մտքերի սահուն դասաւո-
րութեան մասին է: Իսկ արեւելեան բարբառի
զրուածքների մէջ հէնց դասաւորութեան ա-
րուեստն է անճոռնի. այս թերին թերեւս այն
հանգամանքով բացատրուի, թէ մենք չունինք
լաւ ուսումնական զրքեր և ոչ էլ ճաշակ այդ
բանի համար: Այս տկարութիւնը այն աստիճա-
նի է հասնում, որ Սուրբտի թարգմանիչ Ղ.
Աղայեանցն անգամ չկարողացաւ մի կէս երեսի
չափ ատենական թուղթ թարգմանել, ուր որ
երկար շարուած մտքեր կային. իսկ եթէ մեր
առաջնակարգ զրիչ պ. Աղայեանցն այսպէս
հապա ի՞նչ յոյս ունենանք երկրորդականնե-
րից:—

Եւ արեւմտեան բարբառը ո՞չ միայն գլխո-
վին այլ կազմակերպութիւն է, քան արեւ-
ելեանը, և ո՞չ միայն աւելի զարգացած է, քան
արեւելեանը, այլ նոյն բարբառը բացէիբաց
անկարող կը լինի պ. Աբեղեանի առաջարկած
ղիջումն ընդունել, ինչպէս որ մենք ևս երբեմն
անկարող գտնուեցանք զ, ի, յ նախդիրները մեր
բարբառին պատուաստել: Ապացոյց այդ բանի
առաջ բերենք հէնց միայն վերջապատ մը-ի
գործածութեան օրինակը և տեսնենք, թէ
որքան յարմարութեամբ այն կարող է նախա-
դաս մի դառնալ ինչպէս որ պ. Աբեղեանը
հնարաւոր է գտնում:

Օտար գրուածքի մը յա- Մի օտար գրուածքի յա-
ջողակ թարգմանութիւնը ջողակ թարգմանութիւնը
հեղինակութեան չափ ար- այնչափ արժէք ունի, որ-
ժէք ունի չափ և հեղինակութիւնը:

կամ մի ուրիշ օրինակ.

Հատ հանձարեղ եզոր- Մի շատ ընդունակ, և ծօն իշխանական ցեղ մ' առնդոտ և գործունեայ այստեղ մեծ պետութիւն աշխարհակալ ցեղ այս մը հիմնեց: տեղ մի մեծ պետութիւն է հիմնել:

Պէտք է փորձել մի քանի անգամ փոխ ընդ փոխ կարգաւ արեւմտեան և արեւելեան այս ձեւերը, որպէս զի լսողութիւնը վճիռ հատանէ, և վկայութիւն տայ, թէ անոնցից որն աւելի ախորժալուր է. անշուշտ — արեւմտեանը: Վասն զի վերջագոյս միջին մի հատած է կազմում կուտակուած բառերի մէջ, ուրեմն և մի հանգիստ որ նախագոյս միջին չի գոյացնում: վերջագոյսը սանդուխտ աստիճանի պէս զիւրա- կոխ է, իսկ նախագոյս յօդը՝ մի զորութիւն է պատրաստում որ չզիտես թէ որքան երկար պիտի տեւէ, ուստի և ընթերցողը շատ անգամ վրիպում է արտասանութեամբ և ճիշդ դադարը մէկէնիմէկ չի դանում: վերջագոյս յօդը հաստատ նեցուկ է, նախագոյսը՝ անհաստատ վարանումն է: Յայտ է ուրեմն, թէ այդչափ չնչին երեւցած բանով՝ առաւելութիւնը որ կողմին է: Եւ որովհետեւ լեզուն մտածողութեան պատկեր է, ապա ուրեմն արեւմտեան բարբառի տէրը աւելի լաւ դործի ունի, քան արեւելեանի տէրը, ուստի անհիշեթութիւն է առաջարկել նորան, որ կամաւ կաշկանդուի՝ իւր վերջագոյս միջին նախագոյս մի դարձնելով:

Եթէ պ. Աբեղեանը տեսականապէս կարծում է, թէ վերջագոյս միջին շատ անգամ կրկնուելով՝ երբեմն նախագոյսութիւնը ծանրաբեռնում է, այդ մասին մենք չենք վիճի, թէպէտ վերջը ցոյց կուտանք, թէ գործնականապէս նախագոյս միջին աւելի է մեղանշում աւելորդ կրկնութիւններով: Բայց կայ մի այլ հանգամանք, որ զօրութիւն ունի ոչ միայն մը և մի խնդրի մէջ. եթէ մի քերականական պաշտօն երկու բարբառների մէջ տարբեր կերպով է կատարվում այն պէտք է իւրաքանչիւրի մէջ և՛ առաւելութիւններ և՛ պակասութիւններ առաջ բերէ: Զպէտք է զարմանալ ուրեմն, եթէ նախագոյս և վերջագոյս անորոշ յօդերից իւրաքանչիւրը յատուկ առաւելութիւններ և յատուկ պակասութիւններ ու-

նենայ: Բայց համոզուած պէտք է լինել, թէ իւրաքանչիւր բարբառ կ'ունենայ նաեւ իւր յատուկ միջոցները՝ ըստ հնարաւորութեան նոյն պակասութիւններից զերծ մնալու համար: Արդ, որոնք են այն միջոցները, ահա ուսումնասիրողի հետազօտութիւնը որ բանին հետամուտ պէտք է լինի, և ոչ թէ ափ յափոյ երկուսից մէկը ջնջէ, իսկ միւսը իւր հոգնաւորութեան ներքոյ առնէ: Զանի որ երկու բարբառները կենդանի են, անոնցից իւրաքանչիւրը յատուկ մտածողութեան պարտ ու պատշաճ դործի է և ոչ մի մասի մէջ չի կարող անհատական կամօք ջնջուիլ, առանց զգալի վնաս տալու լեզուի ամբողջական շինքին:

Մերոնք այն աստիճան վարակուած են լեզուի բարեփոխիչ լինելու ախառով, որ պ. Աբեղեանը կարող էր այդպիսիների ականջին կրկնելով կրկնել, թէ անկարելի է լեզուի մի մասին անպատիժ գիպչել, առանց խախտելու և միւս մասերը, որոնք առաջին հետ սերտ կապուած են ներքին ծածուկ շողկապներով և հիւսուածութեամբ: Եթէ հիւսուածքից հանում ենք մի թել, իսկոյն միւսներն էլ հետը դուրս են քաշվում և անսպասելի կերպով մէջը շատ հանգոյցներ են քակվում: Լեզուի մէջ աւելորդ բան չկայ, ինչ որ ըստ երեւութիւն աննշան է, իսկութեամբ շատ խորհրդաւոր է: Այսպէս ևս մի անմեղ բան է երեւում քերականական ձևերի համար միակերպութիւն պահանջելը, որ այժմ պ. Աբեղեանն էլ խստութեամբ պնդում է: Միօրինակութիւն, միատեսակութիւն, միակերպութիւն, մենաձևութիւն բառերը՝ դայթակղիչ, շշմեցուցիչ, խաբուսիկ բառեր են: Թուում է թէ ագոնք մի լաւ բան են ծանուցանում, բայց լեզուի մէջ ոչ այլ ինչ են արտադրում, բայց եթէ տաղտկութիւն, աղքատութիւն, անձարութիւն, անդամալուծութիւն: Եւ որ գեղարուեստական օրէնքով միատեսակութիւնը բաղմաղանութիւնից վեր պէտք է դասուի: Եթէ ախորժելի է պարկապզուկի կամ մանկական թմբկի շարունակ նոյնական կրկնութիւնը, այնպէս էլ հաճելի կարելի է համարել մկրատով ձեւած լեզուի միատարազութիւնը:—Պ. Աբեղեանը ճիշդ է նկատել, թէ աշխարհիկ լեզուն գնալով՝ միշտ

աւելի պարզուել է ձևերի բազմապատկու-
թիւններից: Բայց այս բանից սխալ եզրակա-
ցնում է, իբր թէ ուրեմն կարելի է և պատ-
շաճ է այժմէն իսկ մնացած ոստերն էլ իսպառ-
կորատել: Չոր օր. նա պահանջում է, որ
արեւմտեան բարբառը ձեռք վերցնէ գրաբար
հօրվական ձևերից և շատանայ արեւելեան
ձևերով: Մեր նորագոյն պատմութիւնից մի
միջադէպ կարող է լաւ լուսաբանել այս ա-
ռաջարկութեան պիտանութիւնը: Թիֆլիսի
հրատարակչական ընկերութեան պաշտօնական
անունն է—Тифлисское Общество издания ар-
мянскихъ книгъ, որ բառացի և նոյն դասա-
ւորութեամբ թարգմանելով՝ հայերէն այսպէս
էին կոչել. Թիֆլիսի ընկերութիւն հայերէն
գրքերի հրատարակութիւնի: Բայց շուտով
հարկ եղաւ ընկերութիւնը հղովել զօր օր.
ասել «ընկերութեան անդամներ», այն ժամա-
նակ ասացին Թիֆլիսի ընկերութիւն հայե-
րէն գրքերի հրատարակութիւնի անդամներ,
որով իսկապէս դուրս եկաւ «հրատարակու-
թեան անդամներ», և ոչ թէ «ընկերութեան
անդամներ»: Ուստի և բառերի դասաւորու-
թիւնը փոխեցին և «ընկերութիւն» բառը կար-
գեցին այն երկայն շարքի ծայրում անունն
այսպէս ձևացնելով. Թիֆլիսի հայերէն գրքերի
հրատարակութիւնի ընկերութիւն: Ապա շատ
յարմար համարեցին հղովել այս անունը, վե-
րան «յլեայլ բառեր ևս բարդելով. «Թիֆլիսի
հայերէն գրքերի հրատարակութիւնների ըն-
կերութիւնի անդամներ», «Թիֆլիսի հայերէն
գրքերի հրատարակութիւնների ընկերութիւնի
անդամների վնարը», «Թիֆլիսի հայերէն գրք-
քերի հրատարակութիւնների ընկերութիւնի
անդամների վնարի ժամանակը» և ին և ին:
Բայց միթէ յանցանք է, փոխանակ պարկա-
պղուկի պէս ի-ի-ի-ի չարաչար կրկնաձայնու-
թիւններով ականջը խլացնելու գրաբառ ձևից
օգտուիլ և ասել զօր օր. «Թիֆլիսի հրա-
տարակչական ընկերութեան անդամավնարի
ժամանակը»: Կնիք բանի մէջ կարծում ենք,
որ պէտք է պահանջել ոչ թէ լեզուի միա-
կերպութիւն, այլ անոր ներգաշնակութիւն,
համաձայնութիւն, զուգակցութիւն, ար-
ուեստը իսկ այս բանի համար հարկաւոր է
քաջալերել լեզուի ամենայն ձևերից ու մի-

ջոցներից օգտուելու ձգտումը, ուրեմն չար-
համարհել ոչ գրաբարի, ոչ գաւառաբարբառի
և ոչ անձնական հանճարի նպաստներն ու
գիւտերը:

Պ. Աբեղեանը կ'ուզենար, որ արեւմտեան
ըստերի ձևերն ևս միօրինակ լինին: Նա զի-
ջողաբար է վարվում արեւելեան բարբառի
հետ, երբ որ այնտեղ գործածուած է տես-
նում մոնետ, գտանել, իջնել ձևը՝ փոխանակ
մոնետ, գտանել, իջնել ձևի. բայց խստա-
պահանջ է արեւմտեան բարբառի դէմ և հրա-
ւիրում է զաղարեցնել հասկնալ, զողնալ,
հաւնիլ ձևը և գործածել հասկանալ, զողա-
նալ, հաւանել: Խոստովանում ենք, որ ժա-
մանակով այս բանումն էլ մի ձևը կը յաղթէ
միւսին (թէպէտ ոչ ամենայն բառի վերաբե-
րութեամբ, ինչպէս որ օրինակ կարող է լի-
նել մեր մանել, գտնել, իջնել-ը), բայց չէինք
ուզենայ, որ փոխանակ ժամանակի ազդեցու-
թեամբ՝ մկրատով կատարուի այդ երեւոյթը,
մանաւանդ որ անհնարին ևս կը լինի: Անյայտ
բան չէ, որ կրկնաւոր բառերին ժամանակը
այլեայլ նշանակութիւններ է տալիս, որով
լեզուն անշուշտ հարստանում է, և ուրեմն
երկու ձևն էլ կենսունակ է դառնում: Այսը-
նեանը այդպիսի օրինակներ է յիշատակում
և նշանակութեամբ զանազանում է պարպել,
վայելել, հաւնիլ բառերը՝ պարապել, վայելել,
հաւանել ըստերից:

Եւսմալ (գոհ լինիլ), և շւսմալ (թուով աճիլ).

Պարտքը հւսոցանել, և ուտելքը հւսցրնել.

Բախուտ մարդ (մտաւոր), և բախուտ մարդ (գործա-
ւոր).

Ըսածիդ հաւանեցայ (համոզուեցայ), և ըսածդ հա-
նեցայ (հաճեցայ).

Հաւարկ թէ այնպէս է. և հաւրե թէ քանի է.

Ուսման պարապելով (ղրաղելով), և հրացաններ պար-
պելով.

Տարի. և տարիք.

Հուր (կրակ), և հուրք (վերքի կսկիծ).

Արհես. և արուես.

Երկայն. և երկար:

Արդ, երբ որ լեզուն այսպէս ճոխացման
ուղղութիւն է բռնել, միթէ հնարաւոր է
մկրատով ձևել այն և օրէնքներ պատուիրել
անոր: —

Ասածներից յետոյ ինքնին խնդիր է ծա-
ղու մի արդեօք պէտք է ձեռքերը ծալած թող-

ներքի որ լեզուն ինքնին զարգանայ թէ ազատ ենք անձնական հեղինակութեամբ և անհատական ձեռներեցութեամբ ևս գործելու: Մեր պատասխանը կարճ է. անշուշտ անհատական նախաձեռնութիւնը հարկաւոր է. հանդէս պէտք է դուրս գալ օրինակ տալով պէտք է փորձել լեզուի սահմաններում աշխարհակալութիւններ գործել անձնական ոյժերով և վտանգով բայց և գոհ մնալ վիճակաւ ուսման քաջացի զէնք իւրեանց: Սակայն այլ է առաքինի և խելացի նախաձեռնութիւնը և այլ է ուսումնական խցից օրէնքներ ու կանոններ արձակելը:—Մեր գլխաւոր խնդիրը ինչից է ծագել: Վիեննայի «Հանդէս Ամսօրեան» զիտողութիւն էր արել մեր երկու գրական լեզուների միութեան մասին և յայտնել էր հետեւեալ գաղափարը. «Առ այժմ մեզի արեւելեան և արեւմտեան լեզուներու միութիւն անհրաժեշտ հարկաւոր չէ. թոյլ տուէք, բարեկամ, որ երկու աշխարհաբաններն ալ ընթանան իրենց ընթացքը վասն զի բնութիւնը ուստում չի գիտեր, վասն զի լեզուի կազմութեան մէջ մարդկային արուեստը խորթութիւն է:» Այս խօսքի դէմ ազդեալարար և ճարտար լեզուով առարկում է պ. Աբեղեանը, բայց որովհետեւ ինքն էլ վերջը լեզուների միութիւն» գաղափարը սահմանափակում է և ջատագով է հանդիսանում «լեզուների լոկ մերձեցման» հետեւապէս երկուսի մէջ տարաձայնութիւնը աւելի բառական է, քան էական: Տարաձայնութիւնը աւելի նուազ պիտի համարուի եթէ պ. Աբեղեանը մեզ իրաւունք տայ աւելացնելու, թէ իւր հրմտալից և կարեւոր յօդուածն էլ ոչ ապաքէն տեղ տեղ ապացոյցներ է տալիս թէ «մարդկային արուեստը խորթութիւն է»: Կայ արուեստ, որ գայթակղութիւն է, և կայ արուեստ, որ հրահանգութիւն է. ո՞րտեղ է այս երկուսի սահմանագիծը: Միթէ չի պատահում որ արուեստողը արուեստակող դառնալու վտանգ է պատրաստում իրան. ո՞րտեղ է խոհեմութեան սահմանը:

Դարձեալ ինքը պ. Աբեղեանն է տուել մի լաւ օրինակ այդ որոշելու համար: Մենք ակնարկում ենք նորա ցուցումը, թէ արեւելեան

բարբառը այս, այդ, այն գերանունները հօլովելով և սա, դա, նա գերանունների հօլովները այն պակասի փոխարէն գործածելով՝ որպիսի հոմութիւններ է պատճառում լեզուին և թէ լեզուն սրբան պիտի ճշգուհի եթէ մի կերպ սկսենք նոյն գերանունները հօլովել ինչպէս որ դաւաճաբարբառներն էլ իրօք հօլովում են. ապա զօրաւոր պատճառաբանութեամբ առաջարկում է ասորի, աղոր, անոր ձեւը ընդունել և ամենայն քաջութեամբ նախ և առաջ ինքն է այդպէս գործածում հօլովները: Նա այսպիսի օրինակ է բերում: Մեր գրագէտները գրում են. «Տուրգենևի այդ գիրքը ընդունելութիւն չգտաւ, որովհետեւ մեր հասարակութիւնը չհասկացաւ նորան» (Տուրգենևի—թէ այդ գիրքը): Նոյնը յոգնակի. «Տուրգենևի և Գոնչարովի այդ գրքերը կամ քանադուրեւ ընդունելութիւն չգտան, որովհետեւ մեր հասարակութիւնը չը հասկացաւ նրանց» (Տուրգենևի և Գոնչարովի—թէ այդ գրքերն ու քանադուրեւ ընդունելութիւնները): Պ. Աբեղեանը յիշեցնում է, որ մեր լեզուն նա, նորան, նրանց շնչաւոր առարկաների համար է գործածում իսկ այն՝ անշունչ առարկաների համար, որը մի կերպ պէտք է հօլովուի չմոռանալով որ շնչաւոր և անշնչի հայցականը տարբեր է ձևանում—մէկը տրականի նման, միւսը ուղղականի նման.

Ուր. նա, նրանք.—այն, անոնք
Ան. նորան, նրանց.—այն, անոնք
Տուր. նորան, նրանց.—անոր, անոնց:

Ըստ այսմ վերի նախադասութիւնը այսպէս կը ձևանայ: Եղակի. «Տուրգենևի այդ գիրքն ընդունելութիւն չգտաւ, որովհետեւ մեր հասարակութիւնը չհասկացաւ այն»: Յոգն. «Տուրգենևի և Գոնչարովի այդ գրքերը կամ քանադուրեւ ընդունելութիւն չը գտան, որովհետեւ մեր հասարակութիւնը չը հասկացաւ անոնք»:—Բայց կարեւոր է, որ ընթերցողը այս բացատրութիւնների ամբողջութիւնն ինքը կարդայ («Նա» և «այն»): Նոր - Դար, 1897. № 160 և 161): Մենք ավստոսում ենք, որ հեղինակը «Նա» և «այն»-ի հետ չի կցել և «նոյն» — որ մեր գրագէտների վեմ գայթակղութիւն է դարձել:

Ահա այդ յօդուածով պ. Աբեղեանը ոչ միայն անհրաժեշտ կերպով ակնյայտի է կացուցանում արեւելեան բարբառի մէջ տիրող մի սխալ ուղղութիւն և թերութիւն, այլ և համարձակ նախաձեռնութեամբ դարմանում է այն թողնելով ուրիշների կամքին և ընտրութեան, որ կամ իրան հեռւեն, կամ լաւագոյնը հնարեն, և կամ յամառութեամբ շարունակեն իւրեանց լեզուի կազմութիւնը, օտարաբանութիւնն ու տգեղութիւնը: Մենք կարծում ենք, թէ միայն այսպէս կարող է արուեստը հրահանգութիւն դառնալ: Այժմ ժամանակ չէ լեզուի միութիւնը նեղ կանոններով կաշկանդել. այն արդէն ինքնին աւելի բնական ընթացքով է կատարվում: Դուք բաց արեք այս ծածուկ ընթացքը, ցոյց տուեցէք պատմական շարժումը, մանաւանդ քերականութեան երկընդորդ մասի նկատմամբ ևս, ազատութիւն թողէք ամէն միջոցներից օգտուելու, նոյն իսկ արեւմտեան բարբառից փոխառութիւններ անելու (ասոնք, անոնք)*, որպէս զի բնական ընտրութեամբ յաղթականը յաղթէ, և մեր արեւելեան բարբառը զօրանայ, կանոնաւորուի, գեղեցկանայ: Զմոռանանք, որ մենք տակաւին մեծամեծ թերութիւններ ունինք, կարեւոր խնդիրներ ունինք իրաւասփոխութեան համար, իսկ «ասոնց քով երկրորդական խնդիր կը մնայ լեզուին այս կամ այն ձևին դէմ ի զուր բողոքելը, բանակալու մղելը»: —

Այսպէս մէկ մէկ դիտողութիւններ անելուց յետոյ, մեզ մնում է, որ մի ընդհանուր հայեացքով և համեմատութեամբ տեսնենք, թէ ի՞նչ վիճակի մէջ են արդի արեւելեան և արեւմտեան բարբառները, թէ անոնք որ աստիճան իրար մերձեցել են, թէ բայց և այնպէս որ կողմումն է առաւելութիւնը, և յորում այդ առաւելութիւնը: Այդ նպատակով մենք ընտրում ենք մի թարգմանական հատուած, որ զրէթէ միաժամանակ կատարուել է և՛ արեւելեան և՛ արեւմտեան բարբառով: Նիւթը Գելցերի մի յօդուած է, որ «Արարատ»-ի մէջ լոյս տեսաւ 1896 թ. նոյեմբերի տետրակում, իսկ «Հանդէս Ամսօրեի»

մէջ 1897 թ. փետրուարի համարում: Երկու աշխատութիւնները կատարուել են հմուտ թարգմանիչների ձեռքով և ինչպէս կիսուած խնձոր՝ այն աստիճան իրար նման են, որ ասես թէ մի և նոյն անձի աշխատութիւն լինին: Մեզ այն չի կարող զբաղեցնել, թէ ինչպէս է պատահել այսչափ նմանութիւնը երկուսի մէջ, այլ հէնց այդ հանգամանքը խիստ նպաստաւոր կը համարենք համեմատութեան համար, ուր ceteris paribus կամ ուրիշ անխորութիւնների հետ՝ առաւելագէտ լեզուի զանազանութիւնը պիտի երևայ: Ստորև երկուսից զուգահաւասար քաղուածքներ առաջ բերելով, մենք աշխատեցինք այդ ամէնը մի կերպ խումբ խումբ զատուած ներկայացնել, բայց ընթերցողը դիւրաւ կը նկատէ, որ իւրաքանչիւր խմբի մէջ բնականաբար միւս խմբերի յատկութիւններն էլ պիտի խառնուէին: —

Նախ տեսնենք մը և մի յօդերի յաճախութիւնը արեւելեան և արեւմտեան բարբառների մէջ և համոզուինք, թէ աւելորդութիւնը արեւելեան յատկանիշ է, ինչպէս որ արդէն առաջ յիշատակել ենք.

Մի շատ ընդունակ, Շատ հանճարեղ և զորեռանգոտ և զործունեայ ծոն իշխանական ցեղ մ՝ աշխարհակալ ցեղ այս այստեղ մեծ պետութիւն տեղ մի մեծ պետութիւն մը հիմնեց և յաջողութեամբ իրրե ակոյեան ջող կերպով կոիւններ է կռուեցաւ Ասորեստամղել իւր ակոյեան Անեայց դէմ: Եւ օրեօրեայ զէմ:

Դիտելու արժանի է և այն, որ Տիգրանը հելլենաշիրական մի քաղաքականութեան է հետեում, ի հարկէ իսկական արեւելեան ձևով:

(հետեւում է, ի հարկէ—կը հետեւէր, թէ և).

Տրայանոս կայսեր ժամանակ Հայաստանը մի հրեալական նահանգ դարձաւ, բայց թալթալ ժամանակաւոր եղաւ և ոչ մի այլ միայն, և որեւէ հետեւութիւն մը չունեցաւ:

(0 = նշան աւելորդութեան).

Ռուբենը մի փոքրիկ Ռուբեն փոքրիկ իշխանութիւն հիմնեց և նուրիւն մը հիմնեց և

* Թեպէս պ. Աբեղեանի աւստրիական միջոցով փոխ ինչ այլ գործածութիւն ունի:

Վի նոր հարստութեան նոր հարստութեան հիմ-
հիմնադիրը դարձաւ: նազիրն եղաւ:

Հայոց պետութիւնը Հայկական իշխանութիւ-
իւր ներքին կազմակեր- նը ներքին կազմակերպու-
պութեամբ Վի կէս ֆրան- թեամբ կէս գաղղիական
սիական աւատական պե- աւատական պետութիւն
տութիւն էր: էր:

Այժմ ուշադրութիւն դարձնենք բայի
եղանակների և ժամանակների նուրբ դործա-
ծութեան վերայ:

Մինչև 640 թուականը Մինչև 640՝ Ուրարտուի
Ուրարտուի թագաւորի թագաւորաց դեսպաննե-
դեսպանները նինուէ եւ ըր նինուէ կ'երթային:
գնում:

Վարելի է որ այս տեղ Վարելի է որ ասոնք Վի-
նորա գաղթել եւ Վիլիկիա- լիկիայէն գաղթած ըլլան:
յից. որովհետեւ Պ. Են- Վասն զի Պ. Ենսէնի սը-
զէնի սրամիտ հետազո- րամիտ հետազոտութեանց
տութեանց նայելով շատ համեմատ՝ շատ հաւա-
հաւանական է, որ Օայս- նական է՝ որ հիտտիտ
պէս կոչուած հետտիտ- մեհենագիր կոչուած զը-
ների սրագրերի լեզուն րութեանց լեզուն նախա-
հին հայերէնն է: հայերէնն ըլլայ:
(նայելով սրագրեր — համեմատ մեհենագիր):

Այս պատճառով շատ Այս պատճառով հռով-
խոսական եւ հռովմայեց- մեական քաղաքականու-
ւոց քաղաքականութեան թիւը շատ խոհեմ քաջ
այն քայլը . . . մ'առաւ . . .

(բայ — անական):

Ոստիկանների ձեռքը Ոստիկաններու ձեռքն
շատ ծանրացել եւ երկրի սաստիկ ծանրացաւ երկրին
վերայ:

(շատ — սաստիկ):

Հիմա համեմատենք իմաստի պայծառ և
ճապող արտայայտութեան աստիճանը:

Բայց և այնպէս թու- Հանդերձ այսու Ուրար-
լացած Ուրարտուի պե- տուի տկարացեալ պե-
տութիւնը շարունակեց տութիւնը տակաւին մը-
իւր գոյութիւնը ասորե- նաց, միշտ Ասորեստա-
ստանցւոց ռիւերիմ թշնա- նկայց հետ ռիւերիմ թըշ-
մի մնալով: նամութեան մէջ:

(Շեշտուած է «թու- (Շեշտուած է «տկարա-
լացած Ուրարտուի շա- ցեալ պետութեան միշտ
րունակութիւնը»): — ռիւերիմ մնալը»):

... այսպէս էլ մի և նոյն ... այսպէս նաև Հայք՝
պարզամտութեամբ հա- մի և նոյն պարզամտու-
յերը իրենց պատմու- թեամբ իրենց քրիստո-

թեան համար քրիստո- նէութեան սկզբան պատ-
նէական սկզբնաւորու- մութեան համար՝ ասո-
թեան ասորական աւան- րական աւանդութիւնն իւ-
գութիւնն իւրացրել են: րացուցած են:

(եղ, հայերը, քրիստո- (իմաստի խնդրառու-
նական սկզբնաւորու- թիւնները կամ յարա-
րիւն — շիփթ դասա- բերութիւնները կանոնա-
ւորած): — ւոր դասաւորած):

Բայց ամենից առաջ Ամէն բանէ աւելի Հայ-
Հայաստանի փառքն է աստանի փառքն այն է՝
Յկազմութեան, որ նոյեան որ նոյայ տապանը Արա-
տապանը Արարատեան րատ լեւան վրայ նստած
լեւոների վերայ է նստել: է:
(առաջ — աւելի):

Ղազար Փարպեցին իւր Ղազար Փարպեցի Այ-
ոգևորութեամբ Այրարա- րարատ գաւառի՝ ոգևո-
տի շարագրած նկարագը- րութեամբ գրած նկարա-
րութեան մէջ ոչինչ չէ գըրութեան մէջ չի յի-
ասում՝ այն մասին, թէ շեր ընաւ՝ որ Այրարա-
Այրարատի մէջ է այն տայ մէջ նոյայ տապա-
լեւը, որի վրայ տապանն նին լեւ կայ:
է նստել:

(ոգևորութիւնը իւրն (ոգևորութեամբ գրած
է, շարագրողը Արարատն նկարագրութիւն. նա-
է, աւելորդ է այն մասին, խաղատութեամբ կարճ
որի վրայ. «ոչինչ չէ ա- և պայծառ կազմութիւն.
սում»): — «չի յիշեր ընաւ»):

Առաջին անգամ Մա- Առաջինն, որ իրօք Մա-
սիսը նոյեան տապանն սիսը՝ նոյեայ տապանի
իւր վրայ ընդունող լեւը լեւը կը համարէ, է Ս.
համարում է ս. Հերոն- Հերոնիմոս:
նիւմոսը:

(առաջին անգամ Մա- առաջինն է Ս. Հերոնի-
սիսը — մոս):

Նորա Բիւզանդացւոց Ասոնք Բիւզանդեանց
հետ թշնամի էին, բայց հետ շատ վատ յարաբե-
տեղի մօտ էին խաչակիր- րութեան մէջ էին, որով
ների տէրութեանց: առեղի շարեցան խաչակիր-
ների պետութեանց:

Աշխատեց յորձանքի Վը ջանար յորձանք
առաջն առնել: դիմագրել:

Այս ժամանակից սկսած Այնուհետև Հայք երբէք
հայերն երբէք նորից մի անկախ պետութիւն մը
անկախ պետութիւն չհիմ- չկանգնեցին:
նեցին:

(Ժամանակի սկիզբը ա- (Այնուհետև՝ ժամանակի
ռանց շարունակութեան ամբողջ շարունակութիւն
է մնացել): է):

Ոչ նուազ մտադրութեան արժանի է բա-
ռերի և ձեերի ընտրութիւնը և մօտ կամ
հեռու գրուելը իմաստի ճշտութեան համար:

Ուրարտուն իրօք գերիշ-
խան էր առաջաւոր Ասիայ-
ում:

Ուրարտու յառաջակող-
ման Ասիոյ վրայ գերիշ-
խանութիւն ունէր:

Ապա առ սակաւ սակաւ
այս երկու մեծ պետու-
թեանց յարաբերութիւն-
ներն աւելի բարեկամա-
կան դարձան:

(առ սակաւ սակաւ ա-
ւելի դարձան):

Այնուհետեւ այս երկու
մեծ պետութեանց յա-
րաբերութիւնները հետ-
զհետէ բարեկամութեան
փոխուեցան:

(հետզհետէ փոխուե-
ցան):

... որովհետեւ Ս. Գրք-
քի Յիշած ազգերի Օան-
ուանց ցուցակի եկեղե-
ցական մեկնութեան հա-
մաձայն հայերն Թորգո-
մից են ծագում:

(ձգձգուած է. «համա-
մաձայն»:

... Աւան զի Ս. Գրքին
ազգերու ցանկին եկեղե-
ցական մեկնութեան հա-
մամատ՝ Հայերն Թորգո-
մայէն կը ծագին:

կարճ է. «համամատ»):

Այս բոլոր առասպել-
ները անհմուտ կերպով
և ուշ են յօրինուած:

(առասպել, անհմուտ
կերպով:

Այս ամէն զրոյցներն
անյաջող և շատ ուշ են
յօրինուած:

զրոյց, անյաջող):

Յունաց տիրապետու-
թիւնը Հայաստանում լոկ
անուանակալ
էր:

Յունաց տիրապետու-
թիւնը լոկ անուանակալ
էր:

... այս բարձրաթռիչ
ծրագիրներին շուտ վերջ
տուին:

... այս բարձրաթռիչ
ծրագիրներուն յանկար-
ծակաւ վերջ տուին:

Յուլիանոսի դժբախտ
արշաւանք:

Յուլիանոսի ճախող ար-
շաւանք:

Խալիֆաների իշխանու-
թեան առաջին հարիւրա-
մեայ շրջանը, չնայելով ա-
ւելի արշաւանքներին...

(հարիւրամեայ շրջան,
չնայելով:

Խալիֆայից տիրապե-
տութեան առաջին դա-
րը՝ թէ և աւելի արշա-
ւանքներին...

դար, թէ և):

Սենեքերիմը և Գաղիկ
Բագրատունին իրենց տե-
րութիւնները զիջան Բիւ-
ղանդացուց:

(զիջան

Սենեքերիմը և Գաղիկ
Բագրատունի իրենց տե-
րութիւնները յանձնե-
ցին Բիւղանդացուց:

— յանձնեցին):

Վերջ ամենայնի տեսնենք աւելորդ և
օտար բառերից ու ձեերից զգուշութիւնը:

Աւերջին անգամ Երե-
միա մարգարէն յիշատա-
կում է այս պետութիւ-
նը. Օապա այնուհետեւ ան-
յայտանում է պատմու-
թեան միջից:

Աւերջին անգամ Երե-
միա մարգարէն կը յիշե-
այս պետութիւնը. այ-
նուհետեւ պատմութեան
մէջէն անհետ կ'ըլլայ
թեան միջից:

Յամենայն դէպս նորեկ
հեղեղաբերմանական իշ-
խող ցեղն այնքան իւրա-
ցնելու ոյժ և կարողու-
թիւն ունէր որ Օնա հե-
տեաւ դարերի ընթաց-
քում հին ծագմամբ
օտար բնիկ ժողովուրդն
ամբողջապէս իւր հետ
ձուլեց:

Յամենայն դէպս նորեկ
հեղեղաբերմանական իշ-
խող ցեղն իւրացնելու
ոյժ ունէր որ յաջորդ-
դարերու ընթացքին մէջ
հին օտարազգի նախա-
բնակիչներն ամբողջովին
իւր հետ ձուլեց:

(հեղեղաբերմանական,
հետեաւ, ծագմամբ օ-
տար բնիկ ժողովուրդ,
ամբողջապէս):

(հեղիկ - գերմանական,
յաջորդ, օտարազգի,
նախաբնակիչ, ամբող-
ջովին):

Առաջ Լագարդն եւսրիշ-
ները ընդունում էին որ
հեղեղաբերմանական ծա-
գում ունեցող հայերն
մերձաւոր ազգականու-
թիւն ունին Երանացոց
հետ, բայց այժմ բոլոր-
ովին սխալ համարելով
թողուած է այս. ինչ որ
թողել են այդ ինչ հա-
րատութիւն որ հայերն
իրանական լե-
զուէ ունին, պատմական
ժամանակները փոխ ա-
ռած են: Ինչ որ ազգային
նախնեանքն են փոխ ա-
ռել: Օ՛հ ինչ որ ազգայ-
ին պատմագիրները...
աւանդում են ըստ մե-
ծի մասին մինչև իսկ
պատմական արժէք չու-
նի, այլ հիմնուած է
գիտական կոմբինացիա-
յի վրայ:

Յառաջ Լագարդ և ու-
րիշները կը կարծէին որ
հեղիկ - գերմանական Հա-
յերն անձուկ ազգակա-
նութիւն ունին Երան-
ցոց հետ, բայց այժմ
իրրե բոլորովին սխալ
թողուած է այս. ինչ որ
Հայերն իրանական լե-
զուէ ունին, պատմական
ժամանակները փոխ ա-
ռած են: Ինչ որ ազգային
պատմագիրներն... կ'ա-
ւանդեն, մեծաւ մասամբ
և ոչ իսկ պատմական
արժէք մ' ունին, այլ
գիտական կարկատանք
են:

(ընդունում էին, Լա-
գարդը և ուրիշները թո-
ղել են, այդ պատմական,
կոմբինացիա):

(կը կարծէին, այլ թո-
ղել են, այդ փոխ առած
են, կարկատանք):

Բոլոր ժամանակներում
Հայաստանի կոռումբան

Ամէն ժամանակ Հայաս-
տանի փառաբանութիւնը

սերտ կապ ունէր Իրանի սերտ կապ ունէր Իրանի հետ:

Ընթերցողին եւք թողնում, որ մեր ընդ-
գծած, նշանած (0) և փակագծի մէջ առնուած
տարբերութիւնները լաւ համեմատէ և այն-
պէս գաղափար կազմէ արեւելեան և արեւմտեան
բարբառների արդի վիճակի մասին: Մեր կար-
ծիքն այն է, որ արեւմտեանը արեւելեանին դեռ
ևս շատ բան կարող է ուսուցանել և ոչ թէ
ինքն է կարօտ մեղանից խրատուելու:

Ս. Մ.

ԵՐԶԱՆԿՈՒԹԻՒՆ, ԴՊՐՈՅ

և

ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ ԵՂԲԱՅՐՈՒԹԻՒՆ.

Այս երկրաւոր կեանքում մարդկային ազգի
երջանութիւնը գտնել՝ շատ հին ժամանակներից
գրաւել է մտածող մարդոց ուշադրութիւնը: Այդ
նիւթի վերայ կազմուել են շատ շատ տեսութիւն-
ներ, առաջարկուել կեանքի նոր կազմակերպու-
թիւն, ընկերական յարաբերութեանց բոլորովին
նոր կանոններ՝ սկսելով առասպելական Բիւրասպ-
ներից մինչ Պլատոն և մինչև նորագոյն ժամանակ-
ների „Contra-social“ ները (Ռուսսո) և ընկերավա-
րական ծրագիրները. այդ խնդիրը իւր ոյժը չի
կորցրել և այժմ:

Ազատութիւն, եղբայրութիւն, հաւասարու-
թիւն՝ օրէնքներ կազմողների առաջնորդող սկզբ-
բունքներն են այժմ, որոնք, ինչպէս ամէն մի
քրիստոնեայ գիտէ՝ նաև աւետարանի արժարժած և
յառաջ քաշած գաղափարներն են և գէպի բաղդա-
ւորութիւն տանող առաջին քայլերը: Բայց բաւա-
կան չէ գեղեցիկ սկզբունքներ ունենալ. ներկա-
յում ամէնքի համար պարզ է, որ երջանկութեան
հիմնաքարը պէտք է փնտռել հասարակութեան
կազմակերպութեան մէջ. միայն այս կէտում այդ
խնդրով զբաղուողները երկու բանակի են բաժան-
ւում:

Ոմանց համար մարդ բաղդաւորութեան կա-
րող է հասնել քրիստոնէական սկզբունքների վերայ
հիմնած անդրդուելի հաւատով. ուրիշները ձգտում
են իրերի դրութիւնից, կամ ընտելեան երեւոյթներից
հանել բաղդաւորութեան, երջանկութեան օրէնք-
ներ: Որքան էլ տարբեր և իրար տրամագծօրէն
հակառակ լինէին նրանց հայեացքները, սակայն մի

բան պարզ է, որ այժմ՝ մարդիկ հաւասարապէս
հաւատացած են, թէ կարելի է այս աշխարհի վե-
րայ երջանիկ և բաղդաւոր ապրել, թէև դէպի
բաղդաւորութիւն տանող ճանապարհները տար-
բեր են:

Մի անգամ կարելի համարելուց յետոյ,
երկու կողմից էլ պահանջում են համոզմունք և
հպատակութիւն առաջարկուած օրէնքներին: Առա-
ջինների համար շարժող գաղափարը, հիմնական
օրէնքը սերն է. առանց սիրոյ կեանք և կենդանու-
թիւն չկայ. նա պիտի ոգևորէ, ամէն անհատի
կեանքին բովանդակութիւն և եռանդ. մատակարա-
րէ: Այս վարդապետութեան հակառակորդները
պնդում են, որ անհրաժեշտութեան օրէնքը աւելի զօ-
րեղ է, աւելի պինդ է կապում համայնքի անդամ-
ներին իրար հետ: Բայց չմոռանանք, որ անհրա-
ժեշտութեան օրէնքը հարկադիր ստիպմունք է,
ազատութեան բացակայութիւն, այն ինչ սէրը ծը-
նունդ է մեր յօժար և ազատ կամաց, ճիշդ է, որ
համայնքի ամէն անդամ պիտի տանէ ընդհանուրի
ծանրութեան մի մասը, բայց բնուր թեթեւանում է,
երբ շարժողը սէրն է: Փոքր ծանրութիւն չէ մօր
համար նորածին մանկան խնամքը, սակայն ո՞վ կա-
րող է ասել, թէ դա մօր համար բեռն է: Քրիս-
տոնէական վարդապետութեան այս խորին և հիմ-
նական ճշմարտութիւնը միացնում, կենդանացը-
նում, ոյժ և եռանդ է ազդում՝ առանց որոյ ոչ
մի ընկերութիւն կամ համայնք չէր կարող ապրել.
սակայն ինչպէ՞ս տնկել այդ առաքելութիւնը սըր-
տերի մէջ:

Մարդուս միտքը մշակել, գիտութիւններով
հարստացնել, մի առանձին դժուարութիւն չի յա-
րուցանում, և ժամանակի գործ է այդ, Բայց ըզ-
գացմունքի և հոգու մշակութիւնը մեծ ջանք,
համբերութիւն և անգուլ եռանդ է պահանջում:
Շատ դժուարին գործ է մարդուս մէջ պատուաս-
տել բարոյական գաղափարներ՝ հիմնուած սիրոյ
վերայ. առաւել ևս դժուար է այդ սէրը և բարո-
յական զգացմունքները ի գործ մղող սովորութիւն
գարձնել: Մանաւանդ որ բնութիւնը մեր մէջ
տնկել է եսականութեան և ինքնապաշտպանութեան
բնազդումները, որոնք երբէք չեն ոչնչանում և
հզօր հակառակորդներ են սիրոյ դէմ: Ուրեմն որ-
քան մեծ ջանք պիտի գործ դնէ մարդ, որ սէրը
գերակշռող զգացմունք դարձնէ: Հարկաւ մանկա-
վարժութիւնը յիշեալ հակառակութիւնը աննկճե-
լի չի համարում, այլ նոյն իսկ հաւատացնում է
մեզ, որ կարելի է բոլորովին խեղդել եսական
մրցումները և ազատ ասպարէզ տալ սիրոյ զար-
գացման, սակայն մեր դպրոցները ցարդ իբր իդեալ
են ընդունել այդ, և երբէք նորա իրականացման
համար առանձին ուշադրութիւն և ջանք գործ չեն
դրել: Թէ՛ հասարակութեան և թէ՛ գրականութեան

մէջ վաղուց է ընդհանրացել այն կարծիքը, որ դպրոցները միայն միտքն են զարգացնում, իսկ սիրտը թողնում են անմշակ կամ համարեա՝ անմշակ։ Այս պակասը լրացնելու համար առաջարկւել են շատ ծրագիրներ, նորանոր փորձեր։ Փորձերից մինն է և այն դպրոցը, որի նկարագիրը պիտի անենք և որը առիթ տուեց յիշեալ խորհրդածութիւններն անելու։

Նիկողայոս Նեպլիւեն, ծագմամբ աշխուհական, շատ ճանապարհորդած, պետական ծառայութեան պաշտօնների մէջ եղած, իւր կեանքում շատ բան դիտած ու լաւ կրթութեան տէր մի ուսուցիչ է արել մի դպրոց, որ ահա տասը տարուց ի վեր գրաւել է ոչ միայն ուսուցիչ հասարակութեան, այլ և արեւմտեան գիտնականների ուշադրութիւնը։ Դպրոցի նպատակն է այնպէս կրթել մանուկներին, որ ի վերջոյ նոյն հասակի երջանկաբեւեռ, առաջնորդութիւն աւետարանական սիրոյ վարդապետութեամբ։

Դպրոցի հիմնարկելուն պատճառ՝ հետեւեալն է պատմում ինքը Ն. Նեպլիւենը. «մանուկ հասակիցս սուրբ գրքի ընթերցանութիւնը մեծ զուարճութիւն էր պատճառում և տղայութիւնից ես սովորութիւն էի արել ամենայն օր Ս. գիրքը կարդալ։ Սակայն որքան ես խորասուզուում էի Փրկչի խօսքերի մէջ, այնքան ինձ զարհուրեցնում էր կեանքի և աւետարանի մէջ եղած վիճը։ Կեանքի փորձերը գնալով հաստատեցին իմ մէջ այն կարծիքը, թէ մարդկութեան մի մեծ մասը չի իմանում կամ լաւ ևս ասել՝ չի ցանկանում իբր քրիստոնեայ մտածել, կամ զգալ։ Կեանքը ինձ չարութեանց, յանցանքի և սառն եսական հաշիւների մի շղթայ էր ներկայանում . . . : Գնալով իմ մէջ համոզում դարձաւ, որ ես պէտք է հեռանամ այդ կարգի մարդկանցից և մտնեմ խեղճ ժողովրդի խղճագոյն մանուկների շրջանը, որոնց ես պէտք կարող եմ գալ։ Նոցա բաւական է որ սովորեցնեմ իբր քրիստոնեայ մտածել և զգալ, որ նոցա կոյր հաւատք գիտակցական դառնայ և կարելի լինի ապրել նոցա հետ Քրիստոսի պատուիրանին համաձայն։ Ես վճռեցի սկսել գիւղական մանկանց կրթութեամբ և աշխատեցի նոցա մէջ գիտակցական հաւատ և սէր զարթեցնել դէպի մարդկութեան Փրկիչը և նորա քարոզած ճշմարտութիւնները»։

Թէև ինքը կալուածատէր և ազգեցիկ անձն, սակայն գործը սկզբում մեծամեծ արգելքների է հանդիպել։ Իւր իսկ մտերիները և մերձաւորները կասկածով և թերահաւատութեամբ են վերաբերւել։ Բայց դրանք երկրորդական բաներ են համեմատելով այն հարցի հետ, թէ ո՞րտեղից ճարել իւր նպատակին յարմար ուսուցիչներ, վստահութիւն ներշնչել շրջապատողների մէջ և ցրել նոցա կասկածը գործին ծառայեցնել . . . : Առաջին անգամ բացուում է գիւղատնտեսական արական դպրոց,

որ այժմ 70 աշակերտ ունի և ուր ամէն տարի քընտուելամբ ընտրւում և ընդունւում են 18 աշակերտ, գլխաւորապէս չքաւորներից, թէև ցանկացողների թիւը տարեցտարի շատանում է։ Տասը տարի յետոյ բացուում է և իգական գիւղատնտեսական դպրոց, որի ղեկավարութիւնը յանձն է առել Ն. Ն. ի քոյրը, որ մի կրթութեամբ, իւր եղբոր գաղափարներով ոգեւորւած տիկին է։ Ահա տնտեսների վկայութեամբ՝ կրթութեան մի այլ եղանակ, աշակերտների սրտաշարժ յարաբերութիւն, պատիժների կատարեալ բացակայութիւն յիշեալ դպրոցների բնորոշ նկարագիրն են կաղմում։ Դպրոցների գլխաւոր նպատակն է կրթել աշակերտներին Փրկչի վարդապետութեան հոգւով և վարժեցնել նոցա աշխատակի։

Գալով նախ կրթութեան եղանակին՝ հանդիպում ենք մի բոլորովին նոր երևոյթի—եղբայրական ակումբներ՝ մեծերի և փոքրների համար։ Երբ մանուկը դպրոց է ընդունւում, աշխատում են ամենից առաջ զարթեցնել նորա մէջ հոգեւոր ինքնագործունեութեան կարիք։ Մանկան հոգուն մատչելի խօսքերով ու եղանակով բացատրում են, որ նա ստեղծուած է Տիրոջ պատկերով։ Որ խոհանարարութիւն, սէր և ընդհանրապէս կատարելութիւն հոգուն յատուկ են՝ կեանքի գլխաւոր խորհուրդն է մեր սիրտը և հոգին Աստուծոյ արքայութեան համար պատրաստել։ Յիշեալ կէտերը պարզելը և նրանց մէջ արմատացնելը թէ՛ ուսուցիչների և թէ՛ «մեծ ակմբի» անդամների գործն է։ Հէնց որ նկատւում է նորեկի մէջ յիշեալ սերմերի արմատ արձակելը, ընդունում են «փոքր ակմբի» անդամ։ Մեծ հանդիսով կատարւում է անդամի ընդունելութեան արարողութիւնը, որի համար յատուկ կարգ է սահմանուած և կատարւում է եկեղեցում։

Երբ կրտսեր ակմբի անդամը հաստատւում է բարութեան, գիտակցական հաւատքի մէջ, երբ նորա համար համոզմունք են դառնում հաւատոյ կէտերը՝ նա ընդունւում է երէց եղբայրների ակումբը, որոնք բացի փոխադարձ այցելութիւնից պարտական են և փոքր եղբայրներին խնամել և նոցա վերայ հսկել։ Սովորաբար մեծ ակմբի ամէն անգամ ունի իւր խնամոց յանձնուած մի քանի կրտսեր եղբայրներ, որոնց և ամենալաւ ընկերն է։ Մեծերը շարունակ փոքրների հետ են լինում, թէ՛ ճաշի, թէ՛ զրօսանքի, թէ՛ սերտողութեան ժամանակ։ Գործեալ մեծերի պարտքն է գրել կրտսերների մանրամասն կենսագրութիւնը և կարգաւ ժողովների ժամանակ, որ տեղի է ունենում շաբաթը մի անգամ։ Այս ժողովները ևս երկրորդ նորութիւնն են յիշեալ կրթութեան եղանակի։ այդտեղ կարգացւում է փոքրների կենսագրութիւնը, գործերը և քննում։ ապա նշանաւոր հեղինակներից ընտիր հատուածներ բերանացի ասում են կամ կարդում, երգում են, երաժշտութիւն լսում և կամ երբեմն Ն. Ն. իւր

ճանապարհորդութիւններից մի հետաքրքրական և կրթիչ բան է պատմում:

Երէք անդամները մեծ ազդեցութիւն ունին թէ՛ դպրոցի յառաջդիմութեան և թէ՛ փոքրների բարքի վերայ: Թէև նոցա ոչ մի արտօնութիւն կամ իրաւունք չէ վերապահուած: Դպրոցի երրորդ նորութիւնը կարգ և կանոն պահպանելու եղանակն է: Ամեն մի դասարանից (թուով հինգ) նոյն իսկ աշակերտների ձեռքով ընտրուում է մի աւագ որ և պատասխանատու է ընկերների կողմից և իրաւունք ունի իւր ընկերներից պահանջել անպայման հնազանդութիւն դպրոցում տիրող կարգերին: Արթուրութեան եղանակի չորրորդ նորութիւնը «չրջան» կոչուած ժողովներն են:

Երկու շաբաթը մի անգամ սովորաբար շաբաթ օրերը ժողովուում են ուսուցիչները և աշակերտներն ի միասին: Ժողովի կառավարիչը ինքը նապիւս են է: Ժողովը զուտ ընտանեկան բնաւորութիւն է կրում: Ժողովի խնդիրն է դպրոցի անցեալ երկու շաբաթուայ կեանքը: Նիստը բացուում է օրագիր յիշատակարանի ընթերցմամբ: Եւր նշանակուած են օրապահի ձեռքով այդ շաբաթուայ մէջ կատարուած բոլոր գէպքերը: Նախորդ ժողովի խօսակցութեանց նիւթը, «ընկերական խորհուրդներն», վերջապէս զրուցատրութեանց նիւթը: Այդ յիշատակարանի մէջ արձանագրուած է լինում դպրոցների հոգաբարձուի ուսուցիչների աւագների դիտողութիւնները: այնպէս որ այդ յիշատակարանը մի կատարեալ քննարկոն է: «Դպրոցների յիշատակարանին մենք մեծ նշանակութիւն ենք տալիս: ասել է ուսուցիչներից մէկը մի ճանապարհորդի, որովհետև նա մեզ առիթ է ներկայացնում մի անգամ ևս վայելել այն պայծառ և ուրախ բոլեքները, երբ յուզուել են մեր սրտերը: տեսնել և այն շարիքը, որ անցել է մեր գլխով... վերջապէս այս առիթը աշակերտները սովորում են լաւ և կանոնաւոր միտք արտայայտել և դիտել ու նկարագրել ինչ որ կատարուում է դպրոցում»: Այս խնդիրներից յետոյ կարգացում է և «յանցաւորների գիրքը»: Որովհետև դպրոցում ոչ մի պատիժ չկայ, ուստի ընդհանուր համակրութիւնը կամ հակակրութիւնը միակ դրդիչն է յանցաւորներին ուղղութեան գալու: Հէնց այդ պատճառով էլ հրապարակ է հանուում ամեն զանցաւորութիւն և հասարակաց դատաստանին ենթարկուում, որ՝ ըստ վկայութեան դպրոցին մօտից ծանօթների մեծապէս ազդում է յանցաւորի վերայ:

Ենթակրթութեան մի այլ միջոց է «ընկերական խորհուրդը»: ուր աշակերտները իրենց գլխի կատարեալ տէրերն են: Հինգերորդ դաստան աւագը նախագահում է: ոչ մի ուսուցիչ կամ կողմնակի անձն նրանց չի խանգարում: Խորհրդի նիւթը իրենց օրական կեանքում բարձրացած հարցերն են: Որովհետև շաբաթ օրերն են թէ՛ «խորհուրդները» և

թէ՛ «ժողովները»: այլ և ամէն շաբաթ բաղանիս են գնում: ուստի այդ օրերը դաս չկայ: Ահաւոր օրերը նշանակուած է «զրուցատրութիւն» (ընդհանուր կամ մասնաւոր): Սա զուտ կրօնական ժողով է, որ կամ Ն. Ն. ը, կամ ուսուցիչներից մինը բացատրում է աւետարանից մի բարոյական խնդիր: Ներկայ գտնուողներից ամէն ոք իրաւունք ունի հակաճառել կամ բացատրութիւն պահանջել իւր համար մութ մնացած մի կէտի նկատմամբ: «Մասնաւորները» (զրուցատրութիւն) լինում են դասարանում ուսուցիչների ձեռքով, որոնց համար մշակուած ծրագիր և բնարաններ կան: Ա. դասարանի համար՝ աղօթքի բացատրութիւն: Բ. համար՝ քրիստոնէական աշխարհայեցողութիւն: Գ. ը, քրիստոնէական աշխարհայեցողութիւն: Դ. ը, զանազան քարոզիչների յատկապէս Բերսիէի՝ քննադատութիւն: վերջապէս Ե. համար՝ «աշխատաւոր եղբայրութեան նշանակութիւնը»: որի նպատակն է նախապատրաստել ունկընդիւններին յիշեալ աշխատաւոր եղբայրութեան անդամակցելու:

Ս. Զ.

ՀՐԷԻՑ ՈՒՍՈՒՄԸ ՈՒ ԴԱՍԻԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Գ. Ե. Ր. Ա. Ն. Ե. Ա. Յ. ՈՒ Մ.

Դերմանիայում արդէն կարլոս մեծի ժամանակից և առաջ ևս հրկայք դադրած են համարվում և այդքան հնագոյն դարերից նոցա ուսուցման կազմակերպութեան մասին տեղեկութիւններ են հասել մեզ, որոնք մասամբ յիշեցնում են նաև մեր հին հայոց ուսուցման կազմութիւնը:

Նոցա տարրական ուսուցումը հնագոյն ժամանակներում այսպէս է եղել:

Հինգ կամ 6 տարեկան հասակի մանչ—տղային ուսման էին ընծայում մեծ հանդիսով Պինտեկոստէի կամ յայտնութեան տօնի ժամանակ: Զարդարուն պատմութեան հազարած, նորան տանում էին Աստուծոյ տաճարը և կանգնեցնում էին հնգամատեանի զրքակալի առաջ, ուր որ պիտի կարգացուէր աւուր պաշաճի ընթերցուածքը (տասնարանեայ պատգամը): Ապա յանձնում էին վարժապետին, որ և զգուած տանում էր նորընծային և նստեցնում էր ուսման: Վարժապետը առնում էր մի տախտակ (հայոց մէջ թաթ

կոչուածը), ուր գրուած էր լինում երբայե-
րէն այբուբենի առաջին և վերջին չորս
տառերը, ապա և հետեւեալ խօսքերը. «Եւ
պատուիրեաց մեղ Մովսէս (զօրէնս), զժա-
ռանդութիւն ժողովոյն Յակորայ», կամ հե-
տեւալը. «Եւ կոչեաց Տէր զՄովսէս, և խօ-
սեցաւ ընդ նմա ի խորանէ անտի վկայութեան
և ասէ. խօսեաց դու ընդ որդիսդ Խորայէլի»,
և մի առ մի անուանում էր տառերը, որ մա-
նուկը պէտք է բերան առնէր և կրկնէր տախ-
տակի մնացած բովանդակութեան հետ ի
միասին: Տախտակի վերայ մեղր էր քսած, որ
մանուկը պէտք է լզէր, որպէս թէ ուսման
քաղցրութիւնը ճաշակելով: Ապա մանուկը
ընծայ էր ստանում մեղրահացի բլիթ և ձու,
որոնց վերայ գրուած էին լինում նոյնպէս
ս. Գրոց պատգամներ. այս ամէնը կարդում
էր վարժապետը, աշակերտը բերան էր ասում
որը կրկնելուց յետոյ ուտել կարող էր ստացած
ընծաները: Մանուկը պէտք է արտասանէր նաև
մի քանի խորհրդաւոր բառեր և «հրաժարիմք
ի սատանայէ», որպէս զի բերան առածները
չմոռանայ: Վերջապէս նորան տանում էին
գետի ափով պտտեցնելու, որովհետև հնգա-
մատեանը նման է ջրին և Սճղ. առ. այսպէս
է օրհնում. «Բղխեսցեն քեզ ջուրք ի քում-
մէ աղբիւրէ, և ի քո հրապարակս զնասցեն
ջուրք քո»:

Ուսումն սկսվում էր հեգելով: Այբու-
բենը կարդացնում էին ուղիղ և անդրադարձ
կարգով կամ այլ և այլ կերպերով դասաւո-
րած և խմբակցած, զոր օր. ա—բ—ք—փ,
և այլն: Առաջին ուսումը աւելի հեռաքր-
քրական առնելու համար, ամէն մի զրին խոր-
հուրդ և իմաստ էին տալիս (այնն ուսուցա-
նէ քեզ ...), կամ անոնց թուական նշանակու-
թիւն էին յայտնում (այբժեճեռա = 1—10—
100—1000), այնպէս որ ամբողջ այբուբենը
մի տեսակ բարեպաշտական հրահանգ էր նը-
կատվում և խրատում էին հետեւեալ օրի-
նակով. Ալէփ՝ նշանակէ մի է Աստուած,
Բէթ՝ նշանակէ 2 է վարդապետութիւն (հըն-
դամատեան և աւանդութիւն), Գիմէլ՝ նշա-
նակէ ս. Գրոց 3 մասունք (հնգամատեան, մար-
դարէութիւնք և սրբազիրք կամ շինողականք,
այսինքն հին Կառկարանի մնացած մասունք)

և այլն: Երբ որ աշակերտը զիր կապելն ա-
ւարտում էր, սկսում էին հնգամատեանի
ընթերցանութիւնն ու դերմաներէն լեզուով
թարգմանութիւնը: Ս. Գրոց ուսման սկիզբն
էր կազմում Մովսիսի Ղևտացեաց գիրքը,
պատարագաց գիրքը, այն խորհրդով, թէ սուր-
բերը (անմեղ մանուկները) նախ պէտք է զբաղ-
ուին սրբութեամբ (պատարագով): Ուսման
յառաջագիմութեան աստիճանները այն էին
լինում, որ նախ ուսուցանում էին հատ հատ
բառերի նշանակութիւն (պնուշ համնիլօթ),
ապա նախադասութեան և տան կապակցու-
թիւնը (խիլըուր հապպեզուկիմ), վերջապէս
մի ամբողջ հատածի կապակցութիւնը (խիլը-
ուր հայնիսնիմ). և եթէ ասէին, թէ աշա-
կերտը խիլըուր է կարդում, այս նշանակում
էր, թէ նա առաջ է գնացել: Հնգամատեա-
նից յետոյ առաջ էին բերում աւանդութեան
ուսումը, ապա և հեշտ մեկնութիւնները (այդ
երեք ուսմունքը կոչվում էր՝ Թորա, Միշնա,
Տալմուդ): Տարրական ուսման բովանդակու-
թիւնը այսքան էր, եթէ հետը հաշուենք նաև
երբայեցեաց աղօթագրքի թարգմանութիւնը:

Առ հասարակ ուսուցիչը (մելամէդը)
համայնքից չէր կարգվում, այլ մի քանի ծը-
նողներ իրանց զաւակների կրթութեան համար
մի մարդ էին վարձում: Այլ և ընկերութիւն-
ներ էին կազմվում, որոնց հոգսը պիտի լինէր
աղքատ մանուկների կրթութիւնը: Այս տ-
մէնը աւելի մանչերի կրթութեան էր վերա-
բերում: Այլ կերանց կրթութիւնը մասնաւոր
ընտանեկան գործ էր համարվում և լոկ զրել,
կարդալ ու աղօթք սովորելուց աւելի ծաւալ
չէր ունենում: Բայց այսպիսի մասնաւոր փոյ-
թը երբեմն այնքան էր ընդարձակվում, որ
կանանց միջից դուրս էին գալիս՝ կատարեալ
ուսումնականներ: Թուարանութիւնը մի ա-
ռանձին ուսմունք չէր համարվում այլ ապա-
դայում առևտրականներ դառնալու համար՝
մանչերը կողմնակի փոքր ինչ վարժութիւն էին
ստանում: Գերմաներէն լեզուի հրահանգը
անարդուած էր. ամէն տեսակ առևտրական
թղթերը երբայերէն էին գրում, և ոչ թէ
գերմաներէն, թէպէտ իրանց խօսակցական
լեզուն աղճատած լեհաբարբառ գերմաներէնն
էր: Բայց որովհետև ամբողջ գերմանական վի-

պասանութիւնը հրէայք ինքնուրոյն փոխադրութեամբ հրէից համար էին կազմել արձակ-և չափաբերական ձևով, ապա ուրեմն պէտք է ենթադրել, թէ ոմանք ինքնուսուցմամբ ձեռք էին բերում գերմաներէնի և գերմանացոց զրականութեան լաւ հմտութիւն:

Բարձրագոյն ուսումը՝ այսինքն ամբողջ ծալմուդը՝ աւանդում էին բարբինները, աւանդելի տեղը կազմում էր բեթամիդրաշ (դպրատուն), իսկ հաստատութիւնը կոչվում էր եշիւրա (արաբ. մէջլիս), ակադեմիա՝ որի տեսուչը անուանվում էր րօշ եշիւրա, իսկ ուսանողը՝ բախուրիմ: Այս տեղ աշխատում էին բանախօսութիւններով և վիճարանութիւններով ծալմուդի բանալին տալ և հոգեւոր տարակոյսների մասին անկասկերպով դատելու համար հասունացնել: Այս կերպով ծալմուդը ընդարձակվում էր յաւելուածներով, որոնք կոչվում էին Տոսաֆօտ: Ականաւոր բարբիններից խմբագրուած տոսաֆօտների տեսարանները ձեռքէձեռք էին պտտում:

Գրքերի եւ գրչութեան պարագաների մասին հրէայք ունէին յատուկ գաղափարներ: «Բնաւ պէտք չէ խնայել գրքերը (ձեռագիրները) ուրիշին փոխ տալու, երկիւղ կրելով, թէ գիրը կը ջնջուի: Աւելի լաւ է գիրը ջրնջուի, քան գիրքը չգործադրուի: Եթէ երկու որդկերանցից մէկը յօժարութիւն ունենայ գրքեր փոխ տալու, իսկ միւսը ոչ, հայրը պէտք է իւր գրքերը առաջինն ժառանգութիւն թողնէ: Դիրքը փոխ տալիս պէտք է գերադասել աւելի այն մարդուն, որ ամենայն օր գործածելու սովորութիւն ունի, քան որ այդպիսի սովորութիւնից զուրկ է: Որքան որ մի գրքից աւելի օրինակներ հանուին, այնքան աւելի կը լինի սեփականատիրոջ վաստակը, նա ուրեմն երբէք չպէտք է զլանայ փոխ տալ այն զգուշութեամբ, թէ գուցէ գիրքը վրնասուի: Դիրքը միշտ պէտք է պատուի մէջ պահուի: Տեսրակը խաղելու ժամանակ՝ մի ուրիշ ձեռագիր տակը չպէտք է դրուի և ոչ էլ ամբողջ գիրքը կամ անոր անդիր մնացած թերթերը պղծութեամբ գործածուի անպատիւ նպատակի համար: Այն գրչի հետ, որով գրվում է ս. գիրքը, նոյն իսկ եթէ փշանայ, անփութութեամբ չպէտք է վարուի, զոր օր:

դեանի վերայ ընկած չպէտք է թողնել: Ցաւեր և բաւեր ցուցանող փայտի կտորը պէտք է սրուի, որով սրութիւն է դառնում այն, և ուրեմն քերուածքը չպէտք է թափել դեանի վերայ: Նոյնը պէտք է ասել նաև գրչի համար, ս. գիրքը օրինակելու համար գործածած գրչով չպէտք է քորել մարմինը կամ ծակել մարմնի ուռուցքը: Ոչ մի հոգեւոր գրքի մէջ չպէտք է նշանակուի մի օր և է հաշիւ կամ պարտք: Արեգակից կամ միւսից պաշտպանուելու համար գործ դրեցէք ոչ թէ գիրքը, այլ մի ուրիշ բան: Գրքերը ուտելիզենների հետ չպէտք է պահպանել, ապա թէ ոչ ասոնց հոտից մկները կը հրապուրուին և հետը գրքեր էլ կը կրծոտեն»:

Այս էր հին ժամանակների նկարագրութիւնը: Այնուհետեւ երկրորդ շրջանը՝ յետագիմութեան շրջան էր, որ հետզհետէ զարհուրելի սաստկութիւն ստացաւ հրէից համայնքների մէջ, մանաւանդ դաստիարակութեան նկատմամբ, այն ևս «սե մահ»-ից ըսկսած (1348) և այդ պատճառով հրէից ղէմ ծագած հալածանքների ազդեցութեամբ: Բայց և այնպէս այդ ժամանակ տակաւին անզգալի էր կամ մեծ չէր հրէաների և քրիստոնեաների ուսման և կրթութեան զանազանութիւնը: Մինչև այդ միջոցները գերմանական ուսումնարանները ինքնին արդէն այնքան անկարգ էին «խակական» (այսինքն՝ լատինական) ուսումնարանների համեմատութեամբ, որ հրէական ուսումնարանների պահասութիւնները շատ էլ նշմարելի չէին: 1523-ին քարոզիչ Սերաստիան Լոտցերը գովելով հրէաների կրթութիւնը, ասում է. «Նորա անշուշտ ուսումնասէր են, նորա իրանց զաւակներին ի մանկութենէ սովերեցնում են իրանց օրէնքը խելամտութեամբ» — Սակայն գիտութեանց վերահաստատութիւնից յետոյ գործն այլ կերպարանք ստացաւ: Մինչդեռ քրիստոնեաների մէջ մարդկական կոչուած հրահանգները (հումանիզմուս) դպրոցական կազմութեան աւանդեցին նոր և ուսումնական հիմք, հրէաները իսպառ անմասն մնացին այսպիսի փոփոխութիւնից իրանց տոհմային խորութիւններով և զատուցմամբ, որ նախ բռնի պատուաստուեցաւ իրանց վերայ:

ապա իրանք յօժարակամ պինդ պահեցին իւրեանց մէջ. այս բանի հետեանքն այն եղաւ, որ ոչ միայն քրիստոնէական և հրէական կրթութեան մէջ եղած ճեղքը հետզհետեւ լայնացաւ, այլ և վերջինը գնալով միշտ դէպի կորուստ մղուեցաւ, որից փրկուել չը կարողացաւ մինչև որ Մոզէս Մենդէլսոնի աղբաժնորդութեան շարժումը չսկսուեցաւ:

Այս ժամանակի զրագիտութեան ուսուցման եղանակի մասին այսպէս են հաղորդում. «Երբ որ ուսուցիչը մանուկներին այբուբենն է սովորեցնում, ասում է, թէ զիմնը կողքից կախ տուած պարկ ունի (A), դալէթը կարճ ոտք ունի (T), ալէփը նման է մի մարդու, որ կուժը ձեռքին ջուր է լցնում, իսկ մի կուժ էլ մէջքին ունի (S), ընթիւ բերանը լայն բաց է արած (O), պէն գրեթէ փակ բերան (U) ունի»: Տարրական ուսման մասին դանգոտաներ շատ էր լսվում. «Առաջ մանուկներին ուսում էին տալիս կանոնաւոր կերպով. հինգ տարեկանին ուսուցանում էին ս. գիրք, տասը տարեկանին միշնայ, տասնուհինգ տարեկանին տալմուդ: Այսպէս մանուկի վերայ բեռ էին դնում այնքան, որքան որ իւր հասակով տանել կարող էր: Իսկ մեր արևմտաբանները հիմա խոտորնակ ճանապարհով են դնում: Մանուկի հետ նոքա քաղում են փոքր ինչ ս. գիրք շաբաթական բաժնից, ապա կիսատ աւելում բնդհատում են և հետեւեալ շաբաթ սկսում են յաջորդ շաբաթական բաժնից նոյնպէս կցկատուի, և երբ որ տարին լրանում է՝ մանուկը մոռացած է լինում ըսկիցը: Այսպէս է շարունակվում երկուրդ, երրորդ, չորրորդ տարին և չնայ: Հասակն առած աղան երբ որ ս. գիրքը աւարտում է, յիշողութեան մէջ բան չի ունենում... և տալմուդից էլ նա սոսկ բառեր է արտասանում, աւարկայի մասին բնաւ ոչ մի պատկեր չկաղմելով: Այս ուսուցիչները երկու աչքով կուրացել են: Ուսման թշուառութիւնը շատ պատճառներից է ծագում, որոնցից յիշենք մի քանիսները: Ուսուցիչը ստիպուած է լինում շողքորթել և՛ ծնողին և՛ աշակերտին, որպէս զի իրանից չպակասի աշակերտների թիւը. ծնողներից շատերը այնքան աղքատ են լինում, որ չեն կարողանում իրանց զա-

ւակների համար լաւ ուսուցիչ և լաւ ընկերակիցներ գտնել. ուսուցիչը միշտ տաղնապի մէջ է և նեղութիւններ է կրում բնակարանի անհաստատութեան պատճառով. ուսուցիչը նոյն սենեակումն է դառ աւանդում, ուր որ բնակում են իւր կիներն ու երեխաները. նա իւր վարձը ժամանակին չի ստանում:

Բարձրագոյն ուսումն էլ նոյն անկման վիճակի մէջ է: «Տղէտ տեսուչների թիւը խիստ մեծ է, բայց ոչ ոք իւր պատիւը չի ճանաչում: Ով որ պաշտօն է ստանում, նա խնդրէ աղա է դառնում, իսկ բախուրիմներին (ուսանողներին) դարձնում է իւր ծառայ... Մի մարդ, որ տալմուդի իմաստը չի որոճել, համայնքի և դիւանականների վերայ տէր և իշխան է դառնում, ումն ուղում է բանադրում է, ամէն տեսակ դայթակղիչ բաներ է գործում, ուսանող է ճանաչում այն երիտասարդին, որ իւր մօտ չի ուսանում, որպէս զի փոխարէնը վարձ ստանայ...» Այս շրջանի բանախօսութիւնները ոչ այնքան հիմնաւոր գիտութիւն աւանդելու էին նըպաստում, որքան վարժեցնում էին խորամուխ վայրաբանութեան, որով ընդունակութիւն էին տալիս՝ մանրակծծի նրբազննութիւններով և օտար ու անյարիր բնաբանների ճարպիկ կցկցանքներով՝ շշմեցուցիչ իմացական պատկերներ կարկատելու, ուր որ քաջաւարժը պարծենալով տեսնում էր, որ կարողանում է իւր սրամտութիւնը սովեցատբանութիւններով փայլեցնել և վարպետութեամբ բանեցնել: Վիճաբանութիւնը խիստ սաստկանում էր և յաճախակի ականջ խլացնող կաղ և կռուի կերպարանք էր ստանում, որ շատ անգամ ծեծով ևս վերջանում էր: Բարբիներից մէկը դանդատվում է, «Ժամանակիս իմաստուններից շատերի հետ խորհրդակցել եմ մոլի սրամտութեան վարժեցնելու և աղաւաղ վիճաբանութեան սովորութիւնը վերացնելու մասին, վասն զի իմ կարծիքով այդ բանը աստուածամարտութիւն է գիտութեամբ, սակայն ես չկարողացայ ոչինչ դարմանել: Տալմուդի դատ դատ գալուցիւնները որոշվում էին կամ աւելով կամ բնորոշ ձեւական յատկութեամբ, այնպէս որ եթէ ոմանք կոչվում էին «նիւրնբերդցի», «աուգսբերդցի»,

միւսները անուանվում էին «խոր ակից խօսող», «ջրից ծարաւ յետ բերող», «զուխը դղում շինող»: Ուսանողներն էլ իրանց վարպետներէն յետ չէին մնում. նոքա հետամուտ էին «նորացոյց հնարներին», այսինքն թէ ի՞նչ մի սրամիտ հարցմունք, կամ պատասխան, կամ վճիռ կայ իմանալու, որ իրանց տետրի մէջ նշանակէին և դպրոցից դպրոց թափառելով՝ շատ անգամ վարպետից գողացած նոր գիւտով փայլէին: Ճառախօսներ թերանը փակէին, մարդու տալու դատերց հարուստ ծնողների հաճութիւնը գրաւէին և օգտաւէտ ամուսնութեան դուռը բանալին:—Այսպիսի վարկաբարդի ուսման մասին տրտունջները լսվում են մինչև նոյն իսկ ժԹ դարու շարունակութիւնը:

Երրորդ շրջանն սկսվում է ժԹ դարու վերջերից, երբ որ գերմանական հրէաները աւելի և աւելի հաղորդակից են դառնում ժամանակակից լուսաւորութեան: Այս փոփոխութիւնը ըստ մեծի մասին Մոզէս Մենդելսոնի գրգմամբ շարժուեցաւ, թէպէտ ոչ առանց մաքառումների շարունակուեցաւ, վասնզի մի կողմից բարեպաշտ հրէաները արհամարհում էին գերմանական կրթութիւնը, միւս կողմից հրէից քաղաքական զատուած դիրքը ինքնին նպաստաւոր էր անդական դաստիարակութեան, որը պինդ պահուելով՝ մեծամեծ չարիքներ էր պատճառում: Մանաւանդ որ լոյսը վազուց սկսել էր սրբառել, ժամանակի բերմամբ արդէն շատոնց ի վեր սկսել էին հատ հատ ինքնուս հրէայ ուսումնականներ երևալ գիտութեանց ամենայն ձեւերում, մինչև որ ժԹ դարում այնքան բազմացել էին ականաւոր գիտնականներ և լուսաւոր հրէաներ, որ նոցանից շատերը գերմանական գրականութեան գիւցաւորներն էին բարեկամական կաճառի մէջ պատուաւոր անդ բռնեցին. և ոչ այսքան միայն, այլ յայտնի է, որ Շիլլերի և Գեթեի հետ ի միասին՝ գերմանական լուսաւորութեան ազդու զարկ էին տալիս նոյն իսկ անուանի հրէայ կանայք, որոնք իրանց լուսամիտ գաղափարներով և կատարեալ գիտնականութեամբ անկեղծ յարգանք էին վայելում և զգալի դրոշմ թողեցին իրանց ժամանակի վերայ:

Մանաւանդ Ֆրանսիական գրականութիւնը խիստ էր գրաւում գերմանական հրէաներին, որ բարբիներին հառաչել էր տալիս, թէ «հիմա Ֆրանսերէնն ու այլ լեզուները գլխաւոր ուսմունքներ են դարձել, իսկ հնգամատենը երկրորդական հանդամանք է համարվում»:

Բայց Գերմանիայում հրէական դաստիարակութեան և ուսման արմատական վերանորոգութիւնը՝ իսկապէս առաջ եկաւ հետեւեալ քաղաքների ընտիր ընտիր ուսումնարանների հիմնադրութիւններով. 1778-ից ըսկած Բերլինը, Բրեսլաւը, Դեսսաւուն, Հարցի Ձէկզէնը, Վոլֆենբիւտէլը, Փրանկֆուրտը ժամանակի բարձր պահանջների համեմատ լաւ կազմակերպուած հրէական ուսումնարաններով զարգարուեցան: Դոցանից առաջինի մասին մի քրիստոնեայ ուսումնական հետեւեալ վկայութիւնն է տալիս. «Եթէ այս կարեւոր երևութի աղբիւրը քննենք, այն պէտք է փնտռենք մեր սերնդեան իմաստունի՝ մեր ժամանակի Սոկրատէսի՝ Մոզէս Մենդելսոնի կրծքի մէջ»: Ցէրութիւնները օգտաւէտ էին համարում և խրախուսում այդ ուսումնարանների բարգաւաճութիւնը: Զրիստոնեայ ծնողները չէին վարանում այդ ուսումնարաններում դաստիարակել տալ իրանց զաւակներին, մինչև իսկ մի քանի տեղերում աշակերտաց կէսը քրիստոնեայ մանուկներ էին: Ընդհանրապէս բոլորի մէջ աւանդելի ուսմունքները ասուք են՝ խրայէլական կրօն, քրիստոնէական կրօն, երաջերէն, գերմաներէն, ֆրանսիերէն, անգլիերէն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, մաթեմատիկա, բնական գիտութիւնների, երգեցողութիւն, մարմնամարզութիւն, մարմնամարզական խաղեր, դասարանների թիւը ամէնի մէջ ինն է, և շատերը երկու սեռի բաժիններ ունին: 1884-ին գիտնականներից մէկը այդ ուսումնարանների առթիւ ասել է. «Անոնց պատմութիւնը փոքր ձեով հրէից քաղաքակրթութեան 50 տարուայ պատմութիւնն է»:

Բայց յիշատակած ուսումնարաններից հրէական ամէն մի համայնքի մէջ մի մի տարրական ուսումնարաններ հիմնուեցան մի և նոյն հոգով: Աւսարիայում 1782 թ. այդպիսի տարրական ուսումնարաններին արտօնութիւն

շնորհակցաւ, որ այն տեղից մանուկները ազատ մուտք ունենան պետական գիմնազիոններում և համալսարաններում, որով այժմէական կրթութիւնը լայն սփռուեցաւ հրէից հասարակութեան մէջ և ամենուրեք բարի արգիւնքներ երեւցան:

Չորրորդ շրջան. Այն ինչ պետութիւնը ճանաչեց հրէաների քաղաքական և քաղաքային իրաւանց հաւասարութիւնը, այսինքն դրեթէ 1848 թ.ից յետոյ, նոցա դաստիարակութեան ուսման կազմակերպութեան համար սկսուեցաւ մի նոր շրջան, որով համարեա թէ բոլորովին վերացաւ նախկին խորթութիւնն ու զտուոյցումը: Գերմանական հրէաները (նմանապէս և Աւստրիայում) ենթարկուած են պարտադիր ուսման, յաճախում են հասարակաց քաղաքային և պետական ուսումնարանները, գիմնազիոններն ու համալսարանները. նախանձախնդիր են գերմանական կրթութիւնը վայելելու, որովհետեւ իրանք իրանց գերմանացի են զգում և ուզում են գերմանացի ևս ճանաչուիլ: Թէպէտ առաջուայ ժամանակներից ծագող դաւանական ուսումնարանները համայնքների հաշուով շարունակ պահպանվում են, բայց այդպիսիներից նորերը էլ չեն աւելանում: Եւ այս բանը զարմանալի չէ, որովհետեւ ինքը պետութիւնը հոգս է քաշում իսրայէլացի աշակերտների և աշակերտուհիների կրօնական ուսման մասին ժողովրդական, քաղաքային և միջնակարգ ուսումնարաններում: Աւստրիայում օրէնք է սահմանած, որ եթէ մի դպրոցում իսրայէլացի աշակերտների թիւը քսանից անցնի, դպրոցը պարտաւոր է հոգալ նոցա կրօնական ուսումը: Իսրայէլացի կրօնուսոյցները դրեթէ հաւասար չափով իրաւունքներ են վայելում քրիստոնեայ կրօնուսոյցների հետ: Այսպէս ուրեմն սոսկ հրէական ուսումը սահմանափակուել է միայն այն չափով, որ այնու իրանց կրօնական դաստիարակութեան պէտքը լրանայ: Այդ բանին են ծառայում ա. հոգեւոր ուսումնարանները: Թէպէտ հասարակաց ուսումնարաններում իսրայէլացի աշակերտներին իրանց կրօնն է աւանդվում, սակայն բնականաբար այդ կրօնի համար դոյութիւն պիտի ունենան հոգեւոր ուսումնարաններ:

որ և ամենայն հրէական համայնք իւր պիտոյից համար պահպանում է: Երրայերէնը, որ հոգեւոր պաշտաման և ս. Գրոց լեզուն է, հարկաւ հրէական հոգեւոր կրթութեան էական մասն է կազմում: Եւ բ. Աստուածաբանական դպրոցներ. ժամանակի պահանջների համեմատ դիտնական կրօնուսոյցներ և բարբիներ պատրաստելու համար հիմնուել են այդպիսի դպրոցներ Կասսէլում, Բերլինում, Միլնստէրում, Հաննովերում, Բրեսլաւում, Վիեննայում, որոնց ծախքը մեծ մասով ժողովուրդն է քաշում, բայց տէրութիւնն էլ մասամբ աւելացնում է վերան իւր նպաստները:

(Encyklopädisches Handbuch der Pädagogik).

Ս. Ս.

ՄԻԼԻՌՆԵՐ ԵՒ ՆԵԱՅՑ ԳՈՐԾԱԴԵԼՈՒ
ԵՂԱՆԱԿԸ:

Այս վերնագրով աւագեմիկ Ի. Թ. Եանժուլը Մոսկուայի պատմաբանական թանգարանի դահլիճում, այս տարուայ փետրուարի 21-ին մի հրապարակախօսութիւն կարգաց, որից քաղում ենք հետեւեալը:

«Մեծ. պ. պ.—սկսեց յարգելի դասախօսը —գիտէք, թէ որքան մեծ է կուլտուրական աշխարհի հարստութիւնը և ինչպիսի թուով կարելի է բնորոշել այն, Վիճակագրների հաշուով լուսաւոր տէրութիւնների հարստութիւնը հասնում է 703 միլիարդ հսկայական գումարի: Սրպէս զի մի փոքր գաղափար կազմէր այդ գումարի մեծութեան մասին, բաւական է ասել, որ եթէ այդ փողերը դարձնենք ռուսաց արծաթեայ բուրլիանոցներ և իրար վրայ դարսնենք, այն ժամանակ կ'ստանանք մի այնպիսի սիւն, որի բարձրութիւնը 5 անգամ աւելի կը լինի երկրագնդի և լուսնոյ մէջ գտնուող տարածութիւնից, իսկ եթէ միևնոյն գումարը դարձնենք թուղթ հարկւր ռուբլիանոցներ և փոխենք դետին իրար մօտ, նոքա կը բռնեն մի այնպիսի հրապարակ, որը երեք անգամ մեծ կը լինէր ամբողջ Մոսկուայի բոլոր տարածութիւնից, Տեսնենք այժմ՝ թէ ինչ կերպով է բաժանուած այդ հարստութիւնը տէրու-

Թիւներէ վրայ 703 միլեարդից Անգլիայի վրայ ընկնում է 118 միլեարդ, Ֆրանսիայի—98, Գերմանիայի—80 և Ռուսաստանի—64 միլեարդ, սակայն այս բոլոր տէրութիւններէից գերազանց են իրանց հարստութիւնով Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, որոնց կարողութիւնը հասնում է 163 միլեարդի:

Արեւմտի ինչպէս տեսնում ենք, ընդհանուր հարստութիւնը հաւասարաչափ չէ բաժանուած տէրութիւնների վրայ, սակայն այդ անհաւասարաչափութիւնը անհամեմատ աւելի զգալի է լինում այն դէպքում, երբ ի նկատի ունենանք, թէ արդեօք ինչպէս է բաժանուած ամեն մի տէրութեան հարստութիւնը իւր ժողովուրդի մէջ, Շարմանի հաշուով միացեալ Նահանգներում ժողովուրդի միայն $\frac{1}{4}$ միլիոնը տիրապետում է 120 միլեարդ բոլորու, իսկ միւս մնացած $59 \frac{3}{4}$ միլիոն ժողովուրդի մօտ գտնւում է միայն 43 միլեարդ, Այսպէս արեւմտէրութեան հարստութեան մեծագոյն մասը հաւաքուել է ժողովուրդի ամենաչնչին մասի մօտ (Միացեալ Նահանգներում ներկայումս կան 70 հարուստներ, որոնցից ամեն մէկը ունի 37 միլիոն դոլար կարողութիւն), Հիւսիս տեսնենք, թէ ինչպէս պէտք է ռազմուել այդ միլիոններից, կամ ինչպէս գործադրել նրանց:

Այս յառաջադանից յետոյ յարգելի դասախօսը անցաւ Ամերիկայի նշանաւոր միլիոնատէր Սորնէշի գրքի պարզարանութեան:

Այդ գրքի մէջ, որ լոյս տեսնելու օրից զբաւեց հին և նոր աշխարհի լուրջ ուշադրութիւնը, հեղինակը յայտնում է մի շարք համակրելի կարծիքներ հարստութիւնից օգտուելու մասին: Այս երեւելի հեղինակութեան գլխաւոր միտքը կայանում է նորանում, որ եթէ մէկը ուզում է նպատակաշարժար ու արժանաւայել կերպով գործադրել իւր հարստութիւնը, պէտք է անէ այդ կենդանութեան միջոցին:

Սորնէշին բողբոլում է այն մարդկանց դէմ, որոնք իրանց հարստութիւնը թողնում են ժառանգներին, սոքա յոյս դնելով ժառանգութեան վրայ, սովորում են փարթամ կեանքի և անգործունէութեան, բարոյապէս ապականուում են իւրացնելով յաճախ բազմաթիւ վատ հակումներ և պակասութիւններ: Այս պատճառաւ ժառանգներին բաւական է միայն ապահովացնել, բայց ոչ թէ տալ ամբողջ հարստութիւնը:

Սորնէշին գանգաւորում է նոյնպէս մեր ժամանակի բարեգործութեան եղանակի մասին, որը կայանում է գլխաւորապէս ողորմութեան և ընծայարկութեան մէջ: Այս տեսակ բարեգործութիւնը, Սորնէշի կարծիքով, անբարոյականացնում է ժողովուրդին և ապականում նրա ամբողջ կազմաւորը:

Հարուստը պիտի լինի իւր կարողութեան կառավարողը և անձամբ գործ գնէ բարի գործերի համար: Բայց ինչ բաներ են այդ բարի գործերը, նախ և առաջ ընթերցարաններ ու համալսարաններ հիմնելը, Համալսարանների մասին, մանաւանդ Միացեալ Նահանգներում, հարուստները պարտաւոր են ունենալ առանձին հոգացողութիւն, որովհետեւ կառավարութիւնը հրաժարւում է յանձն առնել իւր վրայ ներանց պահպանութիւնը, ապա հիւանդանոցների, հիւանդապահ կանանց համար ուսումնարանների, ժողովրդական ապաստանարանների, այգիների, որոնք մեծ նշանակութիւն ունին առողջութեան համար, լողարանների, բաղնիքների և վերջապէս եկեղեցիների և մատուռների: Սորնէշին ինքը վերին աստիճանի կրօնասէր մարդ է, համոզուած լինելով, որ եկեղեցին ունի մարդու հոգեկան բարոյական զարգացման համար շատ բարձր նշանակութիւն, և եթէ նա դրեւ է եկեղեցին իւր ծրագրի վերջը, այդ հանգամանքը պարզւում է նրանով, որ ինքը, Սորնէշին, ապրում է Ամերիկայում, որտեղ կան բազմաթիւ աղանդաւորներ, որտեղ եկեղեցին համազգային հաստատութիւն չէ, և հետեւապէս չէ կարելի այստեղ պահանջել բոլոր հարուստներից, որ նոքա անխտիր եկեղեցիներ հիմնեն, ինչպէս պէտք է հիմնեն ընթերցարաններ, հիւանդանոցներ և ուրիշ բարեգործական հիմնարկութիւններ:

Սորնէշի գիրքը ենթարկուեց լուրջ քննադատութեան աշխարհահռչակ ծերունի Գլադստոնի կողմից, որը մեծ համակրութիւն է ցոյց տալիս Սորնէշի դադափարներին, համաձայն է նրա հետ, պարզաբանում է նրա մտքերը և որպէս զի իրականութիւն ստանան այդ մտքերը՝ առաջարկում է հիմնել մի «ընդհանուր մարդասիրական ընկերութիւն», Այս առթիւ Գլադստոնը ստացաւ բազմաթիւ նամակներ, որոնցից նշանաւոր են կարգիւնալ Վանինգի (կաթոլիկ արքեպիսկոպոսի) նամակը, Լոնգոնի գլխաւոր բարրի Ադլերի և հուշակաւոր բողոքական հոգեւորական Հիւգօ Իւզի գրութիւնները: Իրարից տարբեր գաւանդութեանց վերոյիշեալ երեք ներկայացուցիչները ջատագովում են Վարդասիրական ընկերութեան կազմակերպելու բարի գործը: Սորնէշի գրքի միտքը պարզարանելուց յետոյ, դասախօսը ծանօթացրեց իւր ունկնդիրներին Նիէյի բարեգործական հիմնարկութեան հետ (գտնւում է Գրեզդէնում), իրրեւ փառաւոր օրինակ այն հարուստների համար, որոնք ձգտում են իրանց միլիոններով ծառայել մարդկութեան, բայց չը գիտեն այդ միլիոնները գործադրելու եղանակը:

Այս հիմնարկութիւնը (Ճեմարանը) ունի մի հարուստ և փառահեղ մատենադարան՝ ընթերցարանով հանդերձ, որտեղ կարելի է գտնել բոլոր գիտութիւններին վերաբերեալ հարկաւոր գրքերը: Այստեղ կարգում են դասախօսութիւններ Գերման

նական և արտասահմանի համալսարանների առաջ-
նակարգ ոյժերը:

Պրոֆ. Եանթուլը իւր դասախօսութեան վեր-
ջը կանգ առաւ Ռուսաստանի և մասնաւորապէս Մոս-
կովայի վրայ, Բարեստութիւնը, ասաց նա, եղել է
մշտապէս ոռոս մարդու յատկանիւնը, որին ապացոյց
կարող են լինել ոռոս միլիտնատէրերի արած բազմա-
թիւ խելացի ու նպատակայարմար նուիրատուու-
թիւնները: Յաւալին այն է, որ այդ հարուստները
իրանց բարեգործութեամբ շատ միակողմանի են,
մեծ մասամբ զոհողութիւններ են անում մի որոշ
նպատակի համար, անուշադիր թողնելով ժողովուր-
դի ուրիշ անհրաժեշտ պահանջները: «Մերմէն ցան-
կանք, ասաց դասախօսը, որ Ամերիկայում ձգած
սերմը, Կորնէլիի ձգած այն սերմը, որի համար
Անգղիայում Գլադստոնը գուշակել է արդիւնք 1 ին-
—30, տեղափոխուելով մեր հողի վրայ, տայ գոնե
մի համաստ արդիւնք 1 ին—3»: ունենդիրների բու-
ոլն ծափահարութիւնը իւրացրեց յարգելի պրո-
ֆեսորի վերջին խօսքերը:*

* Русское Слово № 54.

Յ. Ա.

1897 թ. Ի ԸՆԹԱՅԲՈՒՄ ՏԵՂԵՊՈՒՆԵՑԱԾ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱ-
ԿԱՆ ԶԵՆԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՂԵ-
ԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ:

Հիստորիան քննուենք. — Բնեւներում նոր եր-
կրներ գտնելու համար արած փորձերից վերջինը
և ամենահամարձակն է Շուեդացի Անգրէ Շէնե
գիտնականի փորձը հիւսիս. բնեւին հասնելու: Յու-
լիսի 11-ին (Յունիս 29) Հայքերը գէն հիւ-
սիսային ափերից Անգրէն և իւր երկու ընկերները՝
Շտէնբերգ և Քրանկէլ, սակաւաթիւ գիտողների
ներկայութեամբ, որոնք ճանապարհ էին դնում նո-
յա ջերմագին բարեմաղթանքներով և ծափահարու-
թիւններով՝ օդապարիկ նստան: Օդաչու նաւը 290
—300 մետր բարձրանալուց յետոյ, սկսեց լողալ
օդի մէջ գէպի հիւսիս և անյայտացաւ նոցա աչքից,
Ի՞նչ եղաւ: Անգրէի օդապարիկը՝ մինչև այժմ ոչինչ
յայտնի չէ: միմեանց հակասող լուրեր են պտտում
նորա դարձին սպասող շրջաններում: ոմանք ասում
են, թէ տեսել են նորա արձակած լրարեր աղա-
նուն, միւսները պատմում են թէ Սպիտակ ծովում
օդապարիկի նման մի բան է երեւցել և չին:

Այն տարածութիւնը, որ Անգրէն մտադիր էր
կտրելու Հայքերիցէնից նախ գէպի հիւսիս, ապա
գէպի Ալեասկա թերակղզին կամ արեւելեան Սիբիրիա

հաւասար է 3600 կիլոմետրի, որ կտրելի է անցնել
6 օրում, իսկ Անգրէն ամենաշատը 10 օրում անց-
նելու յոյս ունէր: Սակայն անցան մի քանի տաս-
նակ օրեր և ամիսներ, բայց օդաչունցներից ոչ մի
լուր չկայ:

Միւս կողմից Շուեդացի և Գանէմարքան կաղ-
մակերպում են երկու գիտնական արշաւանք գէպի
Գրէնլանդիայի հիւսիսային ափերը, որտեղից վեր-
ջերս վերագարձաւ Ամերիկացի Պէտրի ծովակալը,
իւր հետ Եօրքի հրուանդանի մօտերից բերելով մի
ատուպ (météorite), անխառն երկաթի 45000 կիլո-
գրամով՝ ծանրութեամբ, որ և տեղաւորեց Նիւեօրքի
թանգարանում:

Հայքերիցէն կղզին. — Եւրոպայի հիւսիսային կող-
մում գտնուող Հայքերիցէն կղզին երեւի շուտով մի
ամառնային կենդանատակի կը դառնայ ճանապար-
հորդների համար: Աղղու Ազգէնտրայ կայարանն ար-
դէն կանոնաւոր շոգենաւային երթևեկութիւն ունի
Համբերֆէստի հետ: Նորվէգիոյ կառավարութիւնն
այնտեղ կառուցել էր փոստային գրասենեակ, ուր
ինչպէս յիշուեցաւ Եւրաթի մէջ, մինչև անգամ
հրատարակուում է մի թերթ „Spitzbergen Gazette“
անունով: Աղղին հարուստ է որսերով, որպի-
սիք են՝ սպիտակ արջեր, եղջերուներ, փոկեր և չն:
Ապրիլի 20-ից մինչև օգոստոսի 22 ը մի օր է և շա-
րունակ արեւը հորիզոնի վերայ է կանգնած: Շատ
հեռու չէ այն ժամանակը, երբ Ազգէնտրայը կը-
դառնայ նոր ձևի մի գեղեցիկ քաղաք: Հայքերիցէն
գտնել է 16-րդ դարում Բարէնտ Հոլանդացին՝ 2ի-
նաստանի ճանապարհը փնտնելու ժամանակ:

Հարաւային քննուենք. — 1897 թ. մի գիտնական ար-
շաւանք էլ ուղղուեց գէպի հարաւային բնեւը:

Հարաւում բնեւային ցամաքն աւելի ընդար-
ձակ է, բայց և աւելի անձանթ քան միւս բնեւը:
Միայն նորա մի քանի ափերն են յայտնի, որ 1842
թ. բացեց ժամ Ռոսս գիտնականը, նաւելով մինչև
780/0 հարաւային լայնութիւնը: ներկայ արշաւաւմի
նպատակն է ժամ Ռոսսի թերթի թողածը շարունակել,
Խմրի գլխաւորն է Գերլաշ նաւի հրամանատարը, նո-
րա հետ են երեք օֆիցերներ, թնդանթաձիգ զօրաց
հրամանատար և ֆիզիկոս պ. Գանկոն, պ. Ռակովի-
ցա բուսաբանը, երկրաբան պ. Արտովսկին (լեհա-
ցի), մի հարուստ անգղիացի բժիշկ պ. Կոսթ և մի
քանի նորվէգիացի հմուտ սառույցներում վարժուած
ու գիմացկուն նաւաստիներ: Արշաւաւմիւրը վեր-
ցրել է նաև օդապարիկի սարք, ի գէպս գործածելու
համար: Բացի գրանից ունի ճանապարհի բոլոր յար-
մարութիւնները և 300,000 ֆրանկի գրամազուխ, որ
մասամբ հոգացել է Բելգիոյ կառավարութիւնը, իսկ
մասամբ մասնաւոր անձինք: Նաւը օգոստոսի 4/16-ին
մեկնեց Անգլիական ափից: Նա Ռիօ Ժանէյրօյի
մօտով կանցնէ և Հօրն հրուանդանի մօտ ձմերկույց

յետոյ, դարձանը կշարունակէ ճանապարհը այն դը-
ծով, որով անցել էր ժամՌօսսը:

1897 թ. Ռսկին եւ Ամերիկա. — Միացեալ Նահանգ-
ների դրամատան կառավարիչ պ. Պրէստոնը հետե-
եալ հետաքրքիր ցուցակն է տալիս 1897 թուակա-
նին փորած ոսկու մասին: Ամբողջ աշխարհում հա-
նուել է 1, 200,000,000 ֆրանկի ոսկի, որ այսպէս
է բաժանուում տեղութիւնների վերայ. Անգղիական
Հնգկաստանում 35,000,000, Զինաստանում 40,000
000, Հարաւային Ամերիկայում 40,000,000, Մէք-
սիկայում 45,000,000, Կանադայում 50,000,000,
Ռուսիայում (Սիբիրիա) 120,000,000, Աւստրալի-
այում 280,000,000 եւ միացեալ Նահանգներում-
300,000,000 ֆրանկի արժողութեամբ: Մինչեւ Ամե-
րիկայի գիւտը հանած ոսկին հաւասար էր 12,000
000 կիլոգրամի կամ 45,000,000,000 ֆր. արժո-
ղութեան:

Միացեալ Նահանգները վերջին անգամ էլ ցոյց
տուին, որ այնտեղ ամեն բան հսկայական կերպով
է կատարուում: Այգիսի մի դէպք է Նիւ-Եօրկի
միացումն իւր շրջակայ քաղաքների հետ, Նիւ-
Եօրկը, չը բաւականանալով 1,800,000 բնակիչնե-
րով, իւր հետ միացրեց Լօնգ-Իսլանդի վերայ
գտնուած Բրօսկլին քաղաքը 1,000,000 բնակիչնե-
րով, այլեւ Հուդսոն գետի աջ ափում գտնուած
բոլոր քաղաքներն ու գիւղերն, որոնց բնակիչների
ընդհանուր թիւը Նիւ-Եօրկի հետ հասնում է
3,800,000-ի:

Այսպիսով Նիւ-Եօրկը դարձաւ աշխարհիս
երկրորդ մայրաքաղաքը: Այդ ահաշին բազմու-
թիւնը կառավարում է մի քաղաքագլուխ, որ ըն-
տրուում է 70,000 ձայնով:

Հուտով Հարաւային Ամերիկայի բոլոր հասա-
րակապետութիւնները կը միանան եւ կը կազմեն Հա-
րաւային-Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, Նոցա
մայրաքաղաքը կըլինի Արդէնտինեան հասարակապե-
տութեան Բուէնոս-Այրէս մայրաքաղաքը, որ
ներկայումս 700,000 բնակիչ ունի:

Ամերիկա. — Ֆրանսիական քաղաքականութիւնը
անցեալ տարի Աֆրիկայում ձեռք բերեց այն ազ-
դեցութիւնը, ինչ որ Ռուսները Ասիայումս ունին:
Անգղիացիք շատ վնասուեցին, մանաւանդ Հարէշ-
ների Իտալացոց դէմ տարած յաղթութիւններից
յետոյ:

Մագագանար կղզին վերջնականապէս կորցրեց
իւր թագաւորութիւնը եւ լոկ ֆրանսիական մի գաղ-
թափայր դարձաւ: Անցեալ փետրուարի 27-ին Գալ-
լիէնի գեներալը ոչնչացրեց Նոցա բոլոր յեղափո-
խիչներին եւ Ռանափօլա վերջին թագուհուն պսո-
րեց, 25,000 ֆրանկ կենսաթոշակ նշանակելով:

Պոնտ աշխարհի շուրջը. — Վաղուց է անցել այն
ժամանակը, երբ Մագէլլանը առաջին անգամ 1,124
օրում պտտեց աշխարհիս շուրջը. այժմ հետըզ-
հետէ աւելի հեշտանում են միջոցները եւ այդ նպա-
տակի համար դորձ դրած ժամանակը կարճանում:
Սուէշեան ջրանցքի միացումից եւ չոգու գիւտից յե-
տոյ այդ բանը հնարաւոր եղաւ 80 օրում, իսկ այժմ
պաշտօնական դրութիւններից երեւում է, որ 63 օրն
էլ հերիք է դորա համար այսպէս. Լոնդոնից մինչեւ
Բրինչի երկաթուղով 2 օր, այնտեղից ծովով մինչեւ
Սուէշ 5 օր, — Ադէն 4 օր, — Սուէշ 6 օր, — Սին-
գապուր 6 օր, — Հոնկոնգ 6 օր, — Նոկահամա (Ճա-
փոնիա) 10 օր, — Սան-Ֆրանչիսկօ 13 օր, — Նիւ-
Եօրկ երկաթուղով 4 1/2 օր, — Լիվրպուլ 6 օր, —
Լոնդոն 1 օր, — Ընդամենը 63 օր: Իսկ եթէ Սիբի-
րիոյ երկաթուղին պատրաստ լինի, այդ պտոյտը
կարելի է անել 34 օրում: Սակայն չի անցնիլ
20 տարի, երբ աշխարհի շուրջը կը պտտեն 25
օրում, եթէ ի նկատի առնենք այն հանգամանքը,
որ թէ երկաթուղիների եւ թէ շոգեհաւերի գնացքը
հետըհետէ արագանում է եւ մանաւանդ, եթէ,
փոխանակ Սուէշից Սան-Ֆրանչիսկօ գնալու, Վան-
կովէր գնանք եւ այնտեղից Խաղաղական ովկիանոսի
գծով շարունակենք մեր ճանապարհը:

Ասիա. — Ասիայում եւս շատ նշանաւոր դէպքեր
տեղի ունեցան, որպիսիք են. 2ին—Ճափոնական
պատերազմը, որ վերջացաւ յօգուտ Ճափոնիայի:
Սաստիկ սով եւ ապա ժանտախտ պատահեց Հնդկաս-
տանում, որ անթիւ մարդկային զոհեր տարաւ: Եւ
վերջապէս նշանաւոր էր Հնդկաց ապստամբութիւնը
Անգղիական կառավարութեան դէմ, որ թէեւ առ-
ժամանակ յաջողութիւն գտաւ, բայց շուտով ըն-
կըճուեց. միայն մինչեւ այժմ դեռ տեղ տեղ շա-
րունակուում է ապստամբութիւնը:

Եւրոպա. — Յայտնի է այստեղ Յոյն—թրքական
պատերազմը, փոքրիկ Յունաստանի համար ունեցած
ազդեալի հետեանքներով, Երկարատեւ ձգձգումից
յետոյ վերջերս հաստատած հաշտութեան պայման-
ները թողնում են երկու պետութեանց սահման-
ները նախկին դրութեան մէջ, Իսկ թէ ի՞նչ վիճա-
կի կենթարկուի պատերազմի սկզբնապատճառ Կրետէ
կղզին՝ այդ պէտք է դեռ յառաջիկայ տարին որոշէ:

Եւրոպայի ամենանշանաւոր դէպքը անցեալ
տարուայ Ֆրանս—Ռուսական գաշնակցութիւնն էր,
որի սկիզբը դրուեց այն ժամանակ, երբ Նորին
Մեծութիւն Ռուսաց Կայսրը այցելեց Ֆրանսիա, եւ
հաստատուեցաւ, երբ դորա փոխարէն Ֆրանսիայի

նախագահ Պ. Ֆորը անցեալ ամառ այցելեց Ռուսիա՝ Այստեղ հանդիսաւոր ճաշի ժամանակ օգոստոսի 11/25-ին առաջին անգամ որոշակի արտասանուեց «Պաշտակցութիւն» խօսքը ն. Մեծութեան Վայսեր և նախագահ Պ. Ֆորի ճառերի մէջ:

Անգղիա. — Անցեալ տարի մեծաշուք կերպով Լոնդոնում տօնեցին Անգղիոյ Վիկտորիա թագուհու 60-ամեայ յօրեկանը: Երբ նա գահ բարձրացաւ (1837 թ.), Անգղիայի կալուածներն էին միայն Վանդան, Հնդկաստանը և Աւստրալիան, իսկ նորա օրով այդ կալուածներն ընդարձակուեցան և հասան մինչև 29,000,000 քառ. կիլոմետրի, որ երեք անգամ մեծ է ամբողջ Եւրոպայի տարածութիւնից: Այդ ահագին տարածութեան մէջ 385,000,000 մարդիկ են ապրում, որոնց հոգանին անգղիական դրօշակն է: Վիկտորիա թագուհին 1879 թ. հռչակուեցաւ կայսրուհի Հնդկաստանի: Արհեստների ու վաճառականութեան կողմից Անգղիան առաջին տեղըն է բռնում ամբողջ Եւրոպայում: Նա 18 միլիարդ ֆրանկի առևտուր ունի տարեկան: Նորա ծովային պատերազմական շոժը շատ մեծ է:

Ռուսաց կայսրութիւնն ընակիչների թուով դեռ շատ յետ է Անգղիայից: Վերջին ցուցակագրութեան ժամանակ երևաց, որ Ռուսիան 130,000,000 բնակիչ ունի, բայց մի քանի տասնեակ տարիներ յետոյ ամենայն հաւանականութեամբ նա առաջնահարգ տեղ կը բռնէ այդ կողմից:

Համեմատական ցուցակ մէջ պէտք է նշանակուի ներքին և արտաքին դրամութեան անցեալ 1897 թ.-ին:

Պետութիւն.	Բնակիչ.	Տարածութիւն:
		քառ. կիլոմետր.
Անգղիական կայսրութիւն	385,000,000	29,000,000
2ինաց կայսրութիւն .	380,000,000	11,000,000
Ռուսաց կայսրութիւն .	130,000,000	23,000,000
Եւրոպական Ռուսիա .	107,000,000	5,000,000
Ֆրանսիա և կալուածք .	90,000,000	12,000,000
Միացեալ Նահանգներ .	70,000,000	9,300,000
Գերմանիա	53,000,000	540,000
Աւստրո-Հունգարիա .	45,000,000	675,000
Ճափոնիա	45,000,000	420,000
Բրիտ. կղզիներ . . .	40,000,000	315,000
Ֆրանսիա	38,500,000	537,000
Օսմանեան կայսրութիւն	33,000,000	4,000,000
Իտալիա	32,000,000	287,000

Եւրոպայի դրամ. համեմատ. կալուածներ:

Տիրող ազգեր.	քառ. կիլոմետր.
Անգղիացիք . . .	29,000,000
Ռուսները . . .	22,000,000

տիրող ազգեր.	քառ. կիլոմետր.
Ֆրանսիացիք . . .	10—11,000,000
Տաճիկները . . .	4,000,000
Գերմանացիք . . .	2,800,000
Պորտուգալացիք	2,500,000
Բելգիացիք . . .	2,400,000
Հոլլանդացիք . . .	1,800,000
Սպանիացիք . . .	800,000
Իտալացիք	600,000

Այդ համեմատութիւնը բնակիչների մէջ:

Անգղիացւոց կալուածներն	345,000,000
Ֆրանսիացւոց « »	55,000,000
Հոլլանդացւոց « »	33,000,000
Տաճկաց « »	25,000,000
Ռուսաց « »	23,000,000
Բելգիացւոց « »	20,000,000
Պորտուգալացւոց « »	11,000,000
Սպանիացւոց « »	10,000,000
Գերմանացւոց « »	9,000,000
Իտալացւոց « »	2,000,000

Եւրոպայի արտաքին և ներքին տնտեսական անցեալ հոգի արտաքին-ներքին համեմատ. էր:

քառ. կիլոմետր.	
Ռուսաց	5,500,000
Հունգ.—Նորվեգիացւոց	775,000
Աւստրո—Հունգարացւոց	675,000
Գերմանացւոց, Ֆրանսիացւոց, Սպանիացւոց .	500,000
Մեծն Բրիտանիոյ կղզիք .	315,000
Իտալացւոց	287,000

Բնակչաց թիւը. — Ռուսաց . . .	107,000,000
Գերմանացւոց .	53,000,000
Աւստրիացւոց .	45,000,000
Մեծ Բրիտանիոյ	40,000,000
Ֆրանսիացւոց .	38,500,000
Իտալացւոց . .	32,000,000
Սպանիացւոց .	18,000,000
Տաճկաց . . .	9,000,000
Բուլղարացւոց .	9,000,000
Բելգիացւոց .	6,500,000

Ծովային լուսավորականությունը:

Անգղիան անուժ է . . .	8,500,000	տոննի
Շուեդ — Նորվեգիան . .	2,000,000	»
Գերմանիան	1,500,000	»
Ֆրանսիան	4,000,000	»
Հոլլանդիան	250,000	»
Սպանիան	250,000	»
Իտալիան	250,000	»
Ռուսիան, Աւստրիան, .	{	խրաքանչիւրը
Հունգարիան, ...		
Դանեմարքան		
		150,000 »

Ծովային պարտիսանական պայքարը:

Անգղիան ունի 700 նաւ, 85-ը զրա հակիր 950,000	տոնն.
Ֆրանսիան » 430 » 55-ը » 500,000	
Իտալիան » 300 » 300,000	
Գերմանիան » 250,000	
Ռուսիան » 250,000	
Աւստրո-Հունգ. » 150,000	
Թուրք., Սպան., Նիդերլանդիան, խրաքանչ. 100,000	

Անգղիայի ծովային ուժն հաւասար է Գրան-սիայի, Գերմանիայի և Ռուսիայի ուժերին միասին վերցրած, իսկ աւելի մեծ քան մնացած միւս բոլոր տէրութիւններին:

Յասակաւի պարտիսանական պայքարը:

Խաղաղ ժամանակ.	պատերազմ. ժաման.
Ձիւնուոր.	Ձիւնուոր.
Ռուսիան	800,000
Գերմանիան	550,000
Ֆրանսիան	550,000
Աւստ.—Հունգարիան 350 000	3,300,000
Իտալիան	280,000
Անգղիան	200,000
Թուրքիան	200,000
Սպանիան	120,000
	500,000

Արտաքին լուսավորականությունը:

Անգղիան անուժ է	18,000,000,000
Գերմանիան . . .	10,000,000,000

Ֆրանկ.

Ֆրանսիան	8—9,000,000,000
Բէլգիան	5,000,000,000
Ռուսիան	5,000,000,000
Նիդերլանդիան . .	4,500,000,000
Աւստրիան	3,700,000,000
Իտալիան	2,700,000,000
Ջուրիցերիան . . .	2,000,000,000
Սպանիան	1,600,000,000
Շուեդ — Նորվեգիան	1,500,000,000
Դանեմարքան . . .	800,000,000
Թուրքիան	800,000,000
Ռումանիան	800,000,000
Փորթուգալիան . .	400,000,000
Յունաստանը . . .	400,000,000

Երկաթուղային գծի երկարությունը:

	Կիլոմետր.
Գերմանիայում	45,000
Ֆրանսիայում	40 000
Ռուսիայում	35,000
Անգղիայում	33,000
Աւստրո—Հունգարիայում .	30,000
Իտալիայում	15,000
Սպանիայում	11,500
Բելգիայում	5,500

Համեմատաբար այսպէս է ընկնում երկաթուղու գիծը տարածութեան հետ. — Բէլգիայում գալիս է 1,500 կիլոմետր երկ. գիծը 10,000 կիլ. տարածութիւն:

Անգղիայում 1,200	10,000-ին
Գերմանիայում 850	10,000-ին
Ֆրանսիայում 700	»
Ջուրիցերիայում 700	»

Պարտիսանական թիւերը:

	Ֆրանկ.
Ֆրանսիային	3,500 միլիոն
Անգղիային	{
Գերմանիային	
Ռուսիային	
	3,000,000,000
Աւստրո—Հունգարիային	2,500,000,000
Իտալիային	1,600,000,000

Հասարակաց պարտքերը հասարակ էր.

	Ֆրանկ.
Փրանսիային	36,000,000,000
Անգղիային	17,000,000,000
Գերմանիային	17,000,000,000
Աւստրո—Հունգարիային	15,000,000,000
Իտալիային	14,000,000,000
Սպանիային	7,000,000,000
Թուրքիային	5,000,000,000
Փորթուգալիային	3,000,000,000
Նիդերլանդիային	2,000,000,000
Բելգիային	2,000,000,000

Արհեստների արտադրության (չհաշուած երկրագործական արդիւնքը).

	Ֆրանկ.
Անգղիա	25,000,000,000
Գերմանիա	13,000,000,000
Փրանսիա	13,000,000,000
Ռուսիա	8,000,000,000
Աւստրիա	8,000,000,000
Իտալիա	4,000,000,000
Բելգիա	4,000,000,000
Զուիցերիա	2,000,000,000
Սպանիա	15,000,000,000
Ամերիկայի միաց. նահանգները	30,000,000,000

Ժողովրդի ներհանգիստ արտադրութիւնը.

	Ֆրանկ.
Անգղիա	280,000,000,000
Փրանսիա	240,000,000,000
Գերմանիա	150,000,000,000
Աւստրո—Հունգարիա	100,000,000,000
Ռուսիա	50,000,000,000
Իտալիա	50,000,000,000
Բելգիա	40,000,000,000
Նիդերլանդիա	25,000,000,000
Զուիցերիա	12,000,000,000
Դաննեմարքա	12,000,000,000
Միացեալ Նահանգներ	350,000,000,000

Իւրաքանչիւր քաղաքացու ընկնում է.

	Ֆրանկ.
Անգղիայում	7,000
Փրանսիայում	6,300
Բելգիայում	6,150
Հոլանդիայում	5,000
Զուիցերիայում	3,300
Դերմանիայում	3,000
Աւստրիայում	2,300

Հ. Յ.

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼԻՔ

Հարկը քեքուսցնելու միջոց, Իտալիայում մտադրութիւն կայ աղնուականութեան տնտեսների ստեղծման, ժողովրդեան հարկը թեթեւացնելու համար, Այսուհետեւ տուրք պիտի հաւաքուի՝ իշխանական տնտեսի համար 40,000, զբոսութեան համար—30,000, մարկիզութեան համար—25,000, կոմսութեան համար 20,000, բարոնութեան համար 12,000, իսկ հասարակ աղնուականութեան համար—5000 ոսկի: Տուրքի հինգ մասից երեքը միայն կ'առնուի այն դէպքում, երբ տնտեսը գնուի առանց ժառանգեցուցանելու իրաւունքի:

* * *

Անուի քմբում վիճակում:—Լոնդոնի պարտիզպաններից մէկը հետաքրքրական զիտողութիւններով համոզուել է, որ մարդու և կենդանաց պէս բոյսի համար էլ հարկաւոր է քուն և հանգստութիւն, որպէս զի լաւ աճէ, նա մտածեց, թէ եթէ բոյսը քնելու ընդունակ է, ապա ուրեմն նորան կարելի է նաև թմբեցնել, ուստի և փորձեց արմատն ու տերեւների բողբոջը ենթարկել քլորակերպի գոլորշիների ազդեցութեան, Հետեանքը անսպասելի էր. դանդաղ աճող բոյսի ծիլը երկու փորձից յետոյ սկսեց զարմանալի արագութեամբ զարգանալ, Ապա պարտիզպանը իւր մարդերի մէջ տնկեց միատեսակ բոյսերից բաղմամբիւ միահասակների, որոնցից կէսը քլորակերպի ներգործութեամբ աճեցրեց, իսկ կէսը սովորական կերպով խնամեց, Արդէն մի շաբաթից յետոյ թմբի ազդեցութեամբ աճողները միւսներից շատ առաջ գնացին, ամենայն օր նոցա աճումը աւելի էր զօրանում և մինչև որ առաջինները կատարելապէս զարգացան, քլորակերպով չսնուածները հազիւ թէ կիսով չափ բացուել էին:

* * *

Պէտքի կազմութեան ազդեցութիւնը աստիճանի վերայ: Մի բժիշկ 20,000 նորակոչ զինուորներին քննելով՝ այն եզրակացութեան է եկել, թէ որքան խմելու ջուրը խիստ լինի (որքան դեպքեր աւելի կիր և մագնեզիում պարունակէ), այնքան աւելի լաւ է կազմութեամբ ատամը: Շուէգիայում էլ վաղուց նկատուել է, որ ատամների փտութեան առհարիւրը խոտորնակ յարաբերութիւն ունի ջրի խտութեան աստիճանի հետ: Ուր որ ջուրը 0,5 աստիճան խտութիւն ունի, այնտեղ հարիւրից 97 մանուկի ատամը փտած է լինում: Իսկ ուր որ ջրի խտութիւնը 120 աստիճան է, այնտեղ հազարից միայն երեք մանուկ փտած ատամ է ունենում:

* *

Սխառող քոֆախիսի ճակատքու իւր միջոց:—Բեօնտդէնի ճառագայթներով կատարուած փորձերից նշանաւորագոյնն այն է, որ այժմ հնարաւոր է դառնում վաղօրօք իմանալ թոքերի այտուցման սկիզբը, և այդպիսով մեծ շարիքների առաջն առնել: Ականաւոր բժիշկները ամիսներ շարունակ հետազօտել են երիտասարդների կրծքերը ճառագայթադիտակով, մէջքի կողմից, որովհետեւ այդ կողմը աւելի պայծառ պատկեր է տալիս, քան կրծքի կողմը: Մարդու սիրտը լանջախողովի այս պատկերը՝ բժիշկները նկարագրում են խիստ հիացուցիչ կերպով: Այնտեղ ամենայն ինչ շարժում և կենդանութիւն է. առողջ մարդու թոքերը թափանցիկ են վերեւից մինչև ներքև, շնչառութեան շարժումը նկատվում է կողերի բարձրանալով և ցածանալով. ապա նշմարվում է սրտի բարակիւնը, շնչերակի ծոութիւնը, նոյնպէս և ստոծանու շարժումը, որ արտաշնչութեան ժամանակ ելնում է մինչև վեցերորդ կողը, իսկ ներշնչութեան ժամանակ իջնում է մինչև ութերորդ կամ իններորդ կողը, ուրեմն իւրաքանչիւր շնչման տեղութեան միջոցին 8—10 հարիւրամտրի չափ տարբերվում է և յիշեցնում է մի զօրեղ օդահանի շարժում: 124 անձինք զանազան պատճառներով հիւանդանոց են մտել, յայց հասարակ միջոցներով նոցանից ոչ մէկի մէջ չի նշմարուել թոքախտ: Իսկ ճառագայթադիտակով 51 դէպքում երեւցան թոքերի կանոնաւորութեան զանազան շեղումներ, այն է՝ մի կամ երկու թոքածայրերի թափանցելութեան նուազումն, լանջաթաղանթի անթափանցելութիւն, ստոծանու շարժման բարձրութեան միակողմանի կարճումն, մի կամ նաև երկու կողմերից օդապղպղակների զարտուղութիւններ, Իսկ որովհետեւ առաւելապէս թոքածայրերը, շնչափողի վերջաւորութիւնները և ստոծանին կազմում են թոքախտի խիական բոյնը, ուստի ուսումնականները եզրակացրին, թէ այդ գործարանների այդպիսի փոփոխութիւնները պէտք է համարուին թոքախտի սկզբնաւորութեան յատկանշան, որ մինչև այսօր ոչ մի

հնարով չէր իմացվում: Այն հետազօտած անձինքներից հնգի մէջ յետոյ անգամատուութեամբ հաստատուեցաւ թոքախտը: Եւ որովհետեւ թոքախտ ունեցող մարդիկ շատ անգամ խիստ առողջ տեսք են ունենում: մինչև այսօր հնար չկար այդպիսիներին ջոկել զինուորագրութեան և զարոյց ընդունելու ժամանակ, որոնք բայց և այնպէս յետոյ հարիւրաւոր մարդկանց փարակող են դառնում: Յայտնի է ուրեմն Բեօնտգէնի ճառագայթների բարեբարութիւնը մարդկութեան համար:

* *

Հիւսնտքիական արուեստի նշխար:—Շուտով կը հրատարակուի Սերբիայի թագաւոր Ալէքսանդրի ձեռնառութեամբ Սերբ. հին արուեստի մի չքնաղ յիշատակարան, այն է մի Աւետարանի ճշգրիտ նմանահանութիւնը, որ Աթոսի կրօնաւորները թագաւորին ընծայել են և որ ԹԲ. դարում հրաշակիրտ գլխագիրներով և պատկերներով զրկել է արքայազն Միրոսլաւ: Այդ հազուագիւտ ձեռագրի մէջ պակասում է մի թերթ. ուստաց քահանաներից մէկը թերթը դուրս է կտրել, որ այնուհետև Կիւեւում կայսերական գրատան մէջ խնամով պահվում է: Կայսրը բարեհաճել է շնորհք անել Ալէքսանդր թագաւորին, որ նա նոյն միակ թերթի ճշգրիտ նմանութիւնը հանել տայ, որով ուրեմն նոր հրատարակութիւնը լիակատար պիտի լինի:

* *

Պոմպիւայի յախմատպակտայ նկարներից միկը:—Անցեալ տարի այնտեղ գտնուած մի զարմանալի յախմատպակտայ նկարի մասին հնախօսները շատ գլուխ են կոտրել. նկարը ներկայացնում է եօթն ուսումնականներ ձորձերով, որոնցից մէկը, ձերուինն, դաւաղանով երկնագունտն է մատնացոյց անում: Առաջ կարծում էին, թէ Աթէնքի ակադեմիան է նկարուած, մէջն էլ Պլատոնը. այժմ այսպէս են բացատրում, թէ այդտեղ խմբուած են յունաց զանազան դպրոցների ներկայացուցիչները, Նոյանից երեքը առանց դժուարութեան ճանաչվում են, որք են՝ Պիթագորաս, Արիստոտէլ և Զենոն ստոյիկեանը: Իսկ ամբողջ պատկերի խորհուրդն այս է, ըստ Զիւպլի. կաճառի պատուոյ տեղերում նստած են յունաց դպրոցների չորս հայրերը՝ Արիստոտէլը, Պիթագորասը, Պլատոնը և Սոկրատէսը, Պիթագորասը մէջ տեղն է նստած որպէս աւելի ծեր, որպէս իտալական փիլիսոփայ և այդ պատճառով որպէս զարդ այն երկրի, ուր որ արուեստագէտը իւր երկը կատարել է: Այն գունտը, որ մատնացոյց է անում Պիթագորասը, պէտք է երկնագունտ թերեւս երկրագունտ լինի, որովհետեւ պիթագորացիք երկրը գնտաձև էին համարում:

Սարևարդայի մահուան 400-ամեակը և Խաչկալի բարերը:—Քլորենցիայի արքեպիսկոպոս ծիրանաւոր Բառուայի թղթաւորութեամբ մի մասնաժողով կազմուեցաւ Քրաճ-իրովամ Սաւոնարդայի մահուան 4-դ դարը տօնելու (մարտի 23-ին) համար: Այս իրողութիւնը նշանաւոր է այն տեսակէտից, որ ինքն արքեպիսկոպոսը մի դոմինիկեան է, իսկ դոմինիկեան ուխտը պատկանում է այն կուսակցութեան, որ հռչակաւոր կրօնաւորին սրբի տեղ է ընդունում և դարեր շարունակ մահու չափ մաքրում է հակա-ռակորդների դէմ, որոնք Սաւոնարդային հերետիկոս են ճանաչում: —Այս առթիւ Բոլոնիայում պատրաստուելիք տնտեսութեան մասնակցելու կամք էր յայտնել Ֆրիդուէ Վարդուչի մեծ բանաստեղծը: Այս առթիւ հաւանական էր թուում նորա կողմից մանաւանդ այն պատճառով, որ նորա համար մի նոր առիթ էր բացվում պապերի աշխարհային ձեռնմղութիւնների դէմ ընդհանրապէս և Ալէքսանդր VI-ի դէմ մասնաւորապէս, խօսելու: Սակայն Վարդուչին յետոյ փոխեց մտադրութիւնը և մի խիստ նամակով իւր խոստումը յետ առաւ: Նա ասում է, թէ հնար չունի փառաւորել մի մարդու, որ ուզում էր Քլորենցիան դարձնել մի վանք, իսկ բոլոր մարդկանց՝ ապաշխարողներ: Ինչ որ վերաբերում է Ալէքսանդր VI-ին, նա արդէն դատապարտուել է: Իւր հրաժարումը պատճառաբանում է նա և այն հանգամանքով, թէ միշտ դժուարանում է իւր մենակեցութիւնը թողնել, վասն զի թէպէտ ինքը սիրում է ընկերին, բայց —միայն հեռուից: Բայց և այնպէս նորա գաղութը սպասվում է Հռոմում, ուր որ թագուհու հովանաւորութեան ներքոյ դառնաւ «Պալոմբելլա» օրհորդական դպրոցում մի դասախօսութիւն պիտի կարգայ հետեւել բնաբանով, «Խաչկալի յետաշրջութեան ներդրութիւններով, բայց հզօր իւր յոյսերով»: —Այս քաղաքագէտ-բանաստեղծի գրութեան մի նոր հատոր է հրատարակուել, ուր յիշատակուած են նաև, թէ նա որպիսի մեծարանքների և յաղթանակների է արժանացել, և նոյն իսկ այն անյաջողութիւններն ու թշնամանքները, որ նա կրել է, մինչ այն աստիճան են որ լսել է. «Վորչի Վարդուչին»: Այս աղաղակին բանաստեղծը պատասխանել է. «Բնութիւնը ինձ այնքան բարձր և ընդարձակ սահման է պարզել, որ կորչելս անհնարին է, եթէ ուզում էք աղաղակեցէք: Մահ կարգույն, իսկ կորչի՝ ոչ երբէք»:

Ս. Մ,

Ռուս «Ծնողների ընկերութիւնը» որոշել է ձեռնարկել «Ընտանեկան կրթութեան և ուսուցման հանրադիտական բառարան», որ պէտք է ամփոփէ իւր մէջ կրթութեան գործի բոլոր կողմերին վերաբերեալ ընտիր համառօտ յօդուածներ, որոշ ծրագրի և որոշ

մանկավարժական հայեացքների համաձայն, և այդպէս առաջնորդ է ծնողներին ամենակարեւոր գիտելիքները հաղորդել, և ուղիղ ճանապարհ ցոյց տալ իրենց պարտականութիւնները դէպի իրենց զաւակները կատարելու համար: Խմբագիր ընտրուած է արդէն Վապտերեւ և հրաւիրուած են աշխատակիցներ անուանի հեղինակներից, որպիսիք են Վովալեվսկի, Վոնի, Վազնէր և այլք: Յոյս ունին այս ձեռնարկութիւնը գլուխ հանել 3 տարուայ ընթացքում, ետեւ ետեւ 25 տեւորակներ հրատարակելով, որոնց մէջ 80-ի չափ հարցեր կշռափութին:

—Քրանսիացի Գիւստ հնարել է մի նոր գործիք, որով յոյս ունին վերադարձնել խուլերին լսելու ընդունակութիւնը: Այդ գործիքը մի սրամիտ բարդութիւն է ներկայացնում միկրոֆոն (մանրաձայն) և փոփոխ (ձայնադիր) գործիքների: Գր. Թիլէ ցոյց էր տուել արդէն շատ փորձերով, թէ ինչպիսի բարեւար աղբեցութիւն է անում ֆոնոգրաֆը ի ծնէ խուլ մանուկների վերայ. նորա ամեն տեսակ կենդանի նշաններով ցոյց էին տալիս, որ զգացողութեան մի նոր աշխարհ է բացուում իրենց համար: Նոր գործիքը այդ աղբեցութիւնն այնչափ զօրացնում է, որ պէտք է ենթադրել թէ ամեն տեսակ խուլեր նորա միջոցով կանոնաւորապէս լսել, ուրեմն և խօսել պիտի կարողանան:

Յայտնի եգիպտացի Ամելինսոն մի շատ նշանաւոր գիւտ է արել վերջերս, նա գտել է նեղոսի հովտում եգիպտացւոց Ողիւրիս աստուծոյ դամբարանը, որի մասին եգիպտ. ամենահին գրութեան մէջ շատ տեղեկութիւններ կային և որը գտնելու համար մինչև այժմ ուրիշ գիտնականների գործ դրած ջանքը զուր է եղել: Այս գիւտը նոր նշանակութիւն է տալիս եգիպտ. հնագոյն զրոյցներին, որոնք նախնական թագաւորական հարստութիւններին աստուածային ծագումն են վերադրում: Ինչպէս յայտնի է, Եգիպտոսում Ողիւրիսը արեգակի մարմնացումն էր համարուում:

—Պետերբուրգում սկսել է լըյս տեսնել մի նոր թերթ—Журналь Журналовъ и Энциклопедическаго Обозрѣнія, որի նպատակն է ժամանակակից քաղաքակրթական շարժումների, մասնագիտական նորա-նոր տեսութիւնների, նոր գիւտերի, և գաղափարի ու մտքի նորանոր ուղղութեանց մասին ամբողջական, կապակցեալ մի պատկեր ընծայել, որպէս զի ընթերցողը կարողանայ որոշ գաղափար կազմել, թէ ինչ գործունէութիւն և յառաջագիմութիւն տեղի ունի ժամանակակից մտքի աշխարհում: Ինչպէս է զարգանում և ճանապարհ բանում ճշմարտութիւնը: Առաջին համարի մէջ յայտնի Գիմիկոս պրոֆ. Մենդելեւի մի յօդուած է գրել, որով կասկած է յայտնում արծաթը ոսկիի փոխելու համար արած փորձերի նկատմամբ:

— Ջենովայի պրոֆեսորներից մէկը Revue des Revues հանդիսի մէջ գրած մի յօդուածով ապացուցանում է, որ Ամերիկայի գիւտի իսկական հեղինակը Ֆլորենցայի մի գիտնական է, Պաօլօ Տոսկանելլի անունով։ Պորտուգալիայում արդէն ծրագիր էր կազմուում մի նոր, ուղիղ գծով հաղորդակցութիւն հաստատելու Եւրոպայի և Ասիայի ամերի մէջ, փոխանակ Աֆրիկայի հարաւային կողմով շրջան առնելու՝ երբ պատահամբ, նաւակոծութեան հանդիպելով այնտեղ եկաւ Քր. Վոլոմբոս, նա պատեղ տեղեկացաւ, որ Ֆլորենցայի նշանաւոր բժիշկ և աշխարհագրագէտ Տոսկանելլին ունի շատ հմուտ կերպով կազմուած մի ծրագիր դէպի արեւմուտք ճանապարհորդութեան համար, բանակցութեան մէջ մտաւ նորահետ, ստացաւ նորանից քարտէշներ և կարեւոր հրահանքներ, որոնցով առաջնորդուելով և կարողացաւ իւր մեծ դիւան անել։ Տոսկանելլին այդ ժամանակ արդէն մեռած էր, ուստի և նորա դատը պաշտպանող չեղաւ ու նա մնաց անյայտ։ Այդ անուան ասպարէզ գալն այժմ այն նշանակութիւնն ունի, որ Ամերիկայի գիւտն այլ ևս իբրեւ մի համարձակ քայլի հետեանք կամ բաղդի բերմունք պէտք է չհամարուի, այլ վերածնութեան դարում սկսուած գիտնական լուրջ աշխատութեան արդիւնք։

* *

ՍՈՒՐ ՄՏՔԵՐ:

Առանձնութիւնը այնպիսի վայելք է, որ ոչ դի հետ բաժանել չի կարելի։

Ոսկւով ծախած խօսքերը ոսկէ խօսքեր չեն լինում։

Հատ մարդիկ կարծում են՝ առաքինութիւնն ուրիշ ոչինչ է, բայց եթէ խիստ լինել դէպի օտարները։

Հատերը բաղդը ձեռքից բաց են թողնում՝ բաղդ որոնելու համար։

Թշնամիներին մարդ աւելի է յիշում, քան բարեկամներին։

Յետոտ փողոցով անցնելիս, ինչքան և դու ինքզնիք զգայ լինիս՝ ուրիշները քեզ կցելոտեն։

Եթէ մենք ինքներս այնչափ շատ պակասութիւններ չունենայինք՝ այնպիսի մեծ զուարճութիւն չէր պատճառի մեզ ուրիշների մօտ պակասութիւններ գտնելը։

Ամենալաւ միթարութիւնը օգնութիւնն է։

Ամենաբաղդաւորները նոքա են, որոնք բաղդի կարիք չունին։

Որչափ մարդու հաստատակամութիւնը պակասում է, այնչափ աւելանում է կնոջ զօրութիւնը։

Համեստ մարդիկ յաճախ օտարների նախանձի պատճառով են սկսում ուշադրութիւն դարձնել իրենց առաւելութիւնների վերայ։

Որչափ շատ բան կայ մէկի մէջ՝ նոյնչափ շատ գտնում է նաև ուրիշների մէջ։

Համեմատիւր ունեցածդ ուրիշների ունեցածի հետ՝ բաղդ կայ, որ կաւելացնես, բաղդ կայ, որ կկորցնես։

Վան սիրուն ծաղիկներ ճանապարհի վերայ ծաղկած, որոնցով ոչ ոք չի հետաքրքրուում, բայց եթէ տանես ժայռերի գլխին ու ձորերի խորքում տնկես՝ շատերը շինք կկտրեն ձեռք բերելու համար։

Ա. Իմ գանձը իմ գիտութիւնն է, — Բ. Ո՞րտեղ էք թաղել ուրեմն այդ գանձը։

ԵԿԵՂԵՅԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ՔԱՐՈՉՔ ՄԵՐ ՄԷՋ.

Տարուայ այն օրերն են, երբ մեր եկեղեցւոյ ընմից եւս, թէպէտ դժբաղդաւար ոչ ամեն տեղ՝ քարոզ է լսուում։ Ցանկալի էր ի հարկէ, որ Տիրոջ կենդանի խօսքի քարոզութիւնը իւր տաճարներից երդէք, տարուայ ոչ մի ժամանակ, պակաս չլինէր. սակայն զոր լինինք առայժմ՝ այս սակաւ օրերով և հարցնենք՝ արդեօք ի՞նչ չափով զոնէ այդ տանմանափակ շրջանի մէջ քարոզի պահանջը լրումն է գտնում մեզանում։

Պէտք է խոստովանենք, որ մենք ինքներս այնչափ փորձառութիւն և քննարծակ ծանօթութիւններ չունինք, որ կանոնաւարտ կողմանի կերպով քննադատել եղածը, թերութիւններն ու զեղծումները ցոյց տալ և ուղղիմաստաւոր զօել. բայց այդ չի արգելում անշուշտ,

որ իրաւունք համարենք խնդիր արձարծել եւ մի քանի մեզ զբաղեցնող կարեւոր կէտերի վերայ ուշադրութիւն հրաւիրել։—Ամենից առաջ մենք կարող ենք տեսականապէս որոշել, թէ ինչպէս պէտք է մօտենայ քարոզին իւր զործին։ Եւ մի վերայ նա ինքնագլուխ չէ՝ իւր ճիշդ ծառան է ու աշակերտը, եւ նորոս խօսքը պէտք է խօսէ։ Այդ չէ նշանակում՝ հարկաւ, որ ըստ առ ըստ, անտարբեր կերպով, պէտք է կրկնէ աւետարանի ասածները, կամ՝ աւելացնէ նոցա վերայ *կրօնական* խրթին քացատրութիւններ, որոնք պարզելու փոխարէն աւելի եւս մթնացնեն ասածը։ այլ որ խորասուզուէ ամբողջապէս ս. Գրքի մէջ, աշխատէ ըմբռնել, թէ նոյն ինքն աւետարանի մեծ Բարոզիչը ինչ է քարոզել իւր ժամանակակից ժողովրդին՝ ինչ դէպքում ինչպէս է խօսել եւ ինչ նպատակով, եւ ապա թէ կարողանայ հաշիւ տալ իրեն ինչպէս կրացատրէր նա իւր քարոզած այս կամ այն մեծ սկզբունքը ներկայ դէպքում, ներկայ ժողովրդին—եւ այնպէս քացատրել ձգտէ։ Խիստ դժուարին եւ զրկել անհասանելի մի ձգտում է այս, ըայց սովորեցնում է զոնէ, թէ ինչ պէտք է *կրօնական* քարոզիչը։

Որչափ մեր ունեցած տեղեկութիւններով դատել կարող ենք քարոզի նկատմամբ մեր մէջ եղած եւ մանաւանդ երիտասարդ սերունդի մէջ աւելի ու աւելի ընդհանրացող զեղծումն այն է, որ աշխատում են ընդ վերայից զանազան հետաքրքիր տեղեկութիւններ հաղորդել, առանց ուշ դարձնելու՝ ունին արդեօք նորա որ եւ է կապ եկեղեցւոյ, քրիստոնէութեան, կրօնի հետ։ Շատ փոսնգաւոր եւ աններելի մի զեղծումն։—Ի՞նչ խօսք որ քարոզը հետաքրքիր պէտք է լինի, որպէս զի ունկնդիրներ զբաւէ՝ օգտակար պէտք է լինի եւ զործնական, որպէս զի եկեղեցւոյ ելնող խրաքանչիւր որ մի քան տարած լինի իւր հետ, ըայց հետաքրքիր եւ օգտակար քաներ ասելու համար ուրիշ տեղեր, ուրիշ միջոցներ կան. եկեղեցւում՝ Սոկրատն ու Պլատոնը՝ հին եւ նոր աշխարհի փիլիսոփաները, գիտուններըն ու քանաստեղծները չպէտք է խօսեն, այլ Բրիտոն միայն, աշխարհային կենցաղավարութեան ուտելիքի՝ արուեստի եւ գիտու-

թեան մասին պէտք է չլինի խօսքը, այլ հոգեւոր կենցաղավարութիւն, կրօնական—քաղաքական կեանքի, հոգւոյ կարիքների եւ վարկերների մասին։

Այսպէս ներկայ համարում՝ յառաջ է քերտած քարոզի մի նմուշ, որի իմաստով խօսել ենք Վաղարշապատի եկեղեցւոյ։ Օրինակելի քարոզ չէ մեր տուածը, յամենայն դէպս մի շինական համայնքի առաջ քառաւ արտասանելու շատ յարմարութիւններ չունի, եւ մենք ինքներս խօսելուց յետոյ՝ որչափ եւ աշխատում էինք պարզել, ժողովուրդի ըմբռնման յարմարեցնել այն զգացմամբ հեռացանք, որ ունկնդիրների մեծագոյն մասի համար կորած էր այն. ըայց զուցէ այդ օրինակը խրատական կլինի նոյն իսկ իւր թերութիւնների համար։ Ամենաէական թերութիւնն այն է երեւի, որ մենք ժողովուրդի լեզուն չենք հասկանում։ Ինչպէս վերեւ ակնարկեցինք՝ Աստուծոյ խօսքը կենդանի կերպով քարոզելու համար քառական չէ, որ իմանանք, թէ ս. Գրքի մէջ ինչ է ասած, այլ որ մեզ պատկերացնել կարողանանք, թէ այնտեղ խօսողները ինչպէս կ'իօսէին սցստեղ՝ ներկայ հանգամանքներում, ներկայ մարդոց հետ. իսկ այդ անելու համար պէտք է ժողովուրդի հոգին ճանաչել, նորա ցաւերն ու հոգսերն իմանալ, նորա լեզուով՝ նորա սրտի լեզուով խօսել։ Այդպէս էր վարուում ինքը Փրկիչն՝ ամենաքաւած սկզբունքներն ամենահասարակ, ժողովուրդի ամենօրնայ կեանքից առած, օրինակներով եւ առակներով էր քացատրում։

Սակայն մենք յաւակնութիւն ունինք կարծելու, թէ միայն նորա համար չէ մեր խօսածը ժողովուրդին անհասկանալի, որ նորա լեզուով չենք խօսում. մենք համոզուած ենք, որ եթէ ժողովուրդի բարբառով իսկ խօսէինք՝ քարոզի էական բովանդակութիւնը անհասկանալի կը մնար. որովհետեւ մենք խօսում ենք այն եւթթաղութեամբ, թէ մեր առաջ մի քրիստոնէայ համայնք է կանգնած, որին նոր կրօն չպէտք է դաս տանք, այլ նորա ունեցած հաւատը կենդանացնենք եւ արձարծենք, մինչդեռ մեր ժողովուրդը աւետարանի, իւր քրիստոնէական կրօնի մասին շատ դէպքում՝ ամենատարբա-

կան ծանօթութիւններ անգամ չունի: Ծառերը դորանից կեզրակացնեն երեւի, թէ ուրեմն ժողովուրդի հասկացողութեան իջնել, նորա ըմբռնման եղանակին, նորա զգացումներին յարմարուիլ պէտք է. այո՛ իջնել, եթէ միայն դորանով ուկնդիրներին քարձրացնել կարող ենք, եթէ մենք ենք միայն իջնում, իսկ Աստուծոյ խօսքը իւր քարձրութեան վերայ է մնում: Անտեղի է եւ դատապարտելի միանգամայն՝ գոհակամար ամբոխի հետ, որ պէս զի նա մեր ասածն ու արածը հասկանայ. դատապարտելի մանաւանդ, եթէ մենք շոյում ենք ամբոխի հակումները, նորա սիրելի առարկաներից, նորա սիրած եղանակով խօսում՝ արտաքին միջոցներով տալաւորութիւն գործել աշխատում, որպէսզի շատ ունկնդիրներ ունենանք: Փրկիչն երբէք այդ կերպով չի յարմարուել ամբոխին. նա շատ ուկնդիրներ ունէր, քայց քէրը Նորան հասկացան ու հետեւեցին. մենք եւս պէտք է գերադասենք՝ քիչ հասկացողներ ունենալ քան շատ ծափահարողներ. միայն պէտք է քշով չքաւականանանք, այլ աշխատենք աւելի եւ աւելի կատարելով լինել՝ շատերին վաստակելու համար, որովհետեւ հունձը շատ է:

Այսպիսի մտածմունքներ դրդեցին մեզ մի զուտ *հրեանք*՝ բնաբան ընտրել քարոզի համար, աշխատել զուտ *հրեանք* ոգով եւս արծարծել այն: Կրկնում ենք՝ ո՛չ բնաբանի վրսեմութիւնը, ոչ քարոզի տասնապատիկ, հարիւրապատիկ աւելի ծարտար կազմութիւնը նշանակութիւն ունի, եթէ ունկնդիրների համար անմատչելի են այդտեղ արծարծուող մտքերը, կամ անմատչելի ձեւով արտայայտուած. քայց յատկապէս Ա. Բ. Բ. ընթերցողներին մենք կկամենայինք յիշեցնել, որ աւետարանի մէջ այդպիսի *հրեանք* զաղափարներ կան, եւ հարկաւոր է մի քրիստոնեայ ժողովուրդի ըմբռնել տալ այդ զաղափարները. քարոզի բուն նպատակը պէտք է լինի այդ: Եթէ ժողովուրդի համար անըմբռնելի են նոքա՝ մենք իրաւունք պէտք է համարենք բոլորովն ձեռք քաշել նոցանից, այլ պէտք է աշխատենք այնչափ քարձրացնել ժողովուրդին, որ նա ըմբռնէ եւ ապրի այդ զաղափարներով: Ո՛չ միայն քրիստոնէութեան շրջանակից դուրս

եղող խնդիրները, այլ եւ քարոյական խրատներ, այսինքն նոյն իսկ աւետարանից առած *հրեանք* քարոզի միակ զբաղմունքի առարկան չպէտք է կազմեն. նա պէտք է աշխատէ կրօնական կեանք զարգացնել ներսը, հոգւոյ մէջ այնպիսի վսեմ՝ զգացումներ շարժել, որոնք ինքնաբերաբար քարոյական կեանք են յառաջ բերում: Իսկ դորա համար անհրաժեշտ է զբաղուիլ եւ զբաղեցնել զուտ կրօնական խնդիրներով. փոքրից սկսել, քայց անվատ աշխատել՝ համոզուած լինելով, որ շատ դժուարին եւ ծանրութեամբ յառաջ զնացող գործ է այդ, որ այդպիսի դժուարութեամբ հոգու մէջ ձգած սերմերն են միայն աճում եւ Աստուծոյ արքայութեան անդաստանին արժանի ծառ դառնում:

Մի քանի խօսք եւս քարոզի կազմութեան մասին:—Որչափ ծանօթ ենք՝ մեզանում խօսուած քարոզները մեծ մասամբ ո՛չ մի կազմութիւն չունին: Ծառ քարոզիչներ տարին մի քանի անգամ միայն առիթ ունենալով խօսելու՝ իրաքանչիւր անգամին հանդէս են բերում իրենց գրեթէ բոլոր գիտցածը, շարում են միմեանց ետեւից ս. Գրքի վկայութիւններ, խրատներ, յանդիմանութիւններ, կեանքի օրինակներ, եւ վերջացնում՝ քարոզին ուր կամենում են, կամ ուր նիւթը սպառում է: Սակայն եկեղեցում խօսածը միայն այն ժամանակ կարող է քարոզ համարուիլ, երբ մի բնաբան ունի, այսինքն մի հիմնական միտք, որի շուրջը պտտուում են միւս բոլոր ասածները: Սովորաբար հարկ է լինում մի *հրեանք* պարզել թէ ինչո՞ւ է բերուած այդ բնաբանը, ապա քարոզի նիւթը 2—3 *հրեանք* բաժանելով՝ րացատրուում է հիմնական զաղափարը զանազան կողմից կամ զանազան տեսակէտների ներքոյ, եւ վերջը եզրակացութիւն հանուում: Այդպիսով միայն կարելի է միութիւն պահել քարոզի մէջ եւ առաջնորդող զաղափարը համոզեցուցիչ դարձնել: Այդպէս վարուել աշխատեցինք եւ մենք:

Կ. Վ.

ՄԱՅՐ ԵԹՈՒՆ.

Փետրուարի 28-ին, շաբաթ օր, Վիհափառ Հայրապետը Մայր տաճարում սովորական հանգիսով եպիսկոպոս ձեռնադրեց Նրուսաղէմի Ս. Յակովբեանց հայոց վանքի միաբան, և պատրիարքական փոխանորդ Մ. Պոլսում, արժ. Գէորգ Ժ. վարդապետ Նրիցեանին: Պատարագին էր Գեր. Գրիգոր եպ. Գառնակերեանը, իսկ խարտառիչակ՝ Գեր. Մակար եպ. Բարխուդարեան: Ձեռնադրութեան խորհուրդը աւարտելուց յետոյ Նորին Ս. Օծութիւնը, յիշեցնելով որ նորընծայ եպիսկոպոսի մատը զըրած մատանին՝ «Որ ոչ ժողովէ ընդ իս—ցրուէ, տէրունական խօսքը կրում էր իւր վերայ իբրեւ մակադրութիւն, նոյն բնարանով մի իմաստալից յորդոր կարգաց՝ առ հասարակ եպիսկոպոսի հովուի և մասնաւորապէս ներկայ Սըրբազանի պարտականութիւնները բացայայտեց: Յաջորդ կիւրակէ օրը նախնաւանդ սովորութեան համաձայն Գեր. Գէորգ եպիսկոպոս իւր անդրանիկ պատարագը մատոյց Մայր տաճարում, բաց սեղանի վերայ: Նոյն օրը նորընծայ սրբազանի նուիրաբերութեամբ հանգիսաւոր հացկերոյթ էր պատրաստուած միաբանութեան համար (ինչպէս և առանձին ճաշ Մայր աթոռում պատսպարան գտած զաղթականների համար): Հրաւիրուած էին նաև Ճեմարանի ուսուցիչները: Ծաշի միջոցին Ն. Բ. Սրբազնութիւն Սուքիաս արքեպիսկոպոսը ջերմազին բարեմաղթութիւններ արաւ Միաբանութեան կողմից՝ հեռաւոր եղբայրակից միաբանութեան սոյն անդամի հաւատարմական զգացումներով Մայր Աթոռ զիմելուն և եպ. բարձր աստիճան ընդունելուն առթիւ, որին ի պատասխանի Գէորգ սրբազան զգայուն խօսքերով արտայայտեց իւր ուրախութիւնը, որ՝ մանկութենէ ի վեր ս. Յակոբեանց վանքին մէջ պատսպարան զրոնելուց և միշտ հաւատարմութեամբ ծառայած լինելուց յետոյ, այդ օրուանից մի աւելի մեծ միաբանութեան անդամ է զառնում և աւելի ընդարձակ պարտականու-

թիւնների հետ, նոր եղբայրներ, նոր քաջալերութիւն, նոր բարեկամութիւն գտնում՝ ուխտելով նոյն հաւատարմութիւնը պահպանել և այստեղ: Նորին Սրբազնութիւնը մեկնեց Մայր Աթոռից երկուշաբթի ճաշից յետոյ. զրեթէ ամբողջ միաբանութիւնը ժողովուած էր ճանապարհ զնելու համար: Գէորգ սրբազան ամենանպաստաւոր տպաւորութիւն է թողել ամէնքի վերայ. յոյս ունենանք, որ կիրականանան իւր վրայ դրած յոյսերը և, շատ ժամանակ չանցած, աչքի ընկնող տեղ կը զրաւէ նա հայ եկեղեցւոյ եպիսկոպոսաց խմբին մէջ:

Մեծի պահոց կիւրակի երեկոները Մայր տաճարում միշտ քարոզ է լինում: Նրբորդ կիւրակին (Անառակի) քարոզ խօսեց Վիհափառ Հայրապետը. խօսքը մեղքի մասին էր: Նորին Ս. Օծութիւնը առանձնապէս մասնանիշ արաւ այն ընդհանրացած սխալ հայեացքը, որով ժողովուրդը ժամանակը երկուսի է բաժանել՝ ժամանակ մեղք դործելոյ, և մեղքերը քաւելոյ ժամանակ. մինչդեռ փրկութեան աւետարանը միշտ արթուն և պատրաստ լինել է պահանջում: Ապա բացատրեց անառակ որդու առակը: Վիհաստիճան քարոզիչը խօսում էր ըստ սովորականին պարզ և ամէնքին հասկանալի լեզուով. առակի զըրածար մասերը բացատրելիս միշտ մէջ էր բերում մեր ս. հայրերի տուած իմաստալից մեկնութիւնները, մանաւանդ Շնորհալի մեծ հայրապետի խորագրած շարականների հատուածները:

Զորորդ կիւրակին (Տնտեսի) երեկոյան Վիհափառ Հայրապետը բարեհաճեց գնալ Վաղարշապատի ծխական եկեղեցին քարոզելու: Վեհի քարոզը լսելու համար այնքան բաղմունքիւն էր հաւաքուել, որ եկեղեցւում տեղ չլինելու պատճառով շատերը զուրսը մնացին: Նորին Սրբութիւնը յիշեց նաև, որ հայրապետական աթոռ բարձրանալուց ի վեր իւր

վերայ ծանրացած մի պարտք էր համարում Աթոռին այսչափ մօտ եղող Վաղարշապատի համայնքին այցելել և հոգեպէս մխիթարել: Ապա այստեղից խօսք առնելով, բացատրեց մեր առ Աստուած, առ թաղաւորն և առ ընկերն ունեցած պարտաւորութիւնը: Վերջին մասի մէջ յորդորեց Վաղարշապատցիներին չպակասացնել իրենց դուլթն ու խնամքը աղքատ գաղթականներից, շարունակել օգնել և պատրաստ պարել նոցա մինչև որ մի ողորմութեան դուռ բացուի:

Բացի Վեհափառ Հայրապետից, Մայր տաճարում մինչև այժմ քարոզ են խօսել Տ. Սուքիաս արքեպիսկոպոսը (Բ. կիւրակէին) և Տ. Մակար եպիսկոպոսը (Ն. կիւրակէին):

Իսկ Վաղարշապատի եկեղեցում քարոզել են մինչև այժմ արժ. Նղիա և Աշոտ վարդապետները՝ Բ. և Գ. կիւրակէներին առաջադրելով: Արժ. Մեսրոպը և Նարապետ վարդապետները և Բար. Գարեգին արեղան յաջորդ շարք թրեկոներին: Վարդապետներից մի քանիսը ս. Էջմիածնի շրջակայ գիւղերում են քարոզ խօսել. իսկ Արժ. Սիոն վարդապետն ուղարկուած է Սուրմալուի դաւառը նոյն նպատակով:

Վեհափառ Հայրապետի զիւանից ստացուած թ. 385 պաշտօնական զրութեամբ՝ հրամայուում է Արարատի ներկայ համարում լոյս տեսնող ծրագրի համաձայն շարունակել այսուհետև մեր ամսաթերթի հրատարակութեան գործը:

Մ Ա Հ Ա Յ Ո Ւ Յ Ա Կ Բ.

ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Փետրուարի 16—17-ի գիշերը Տփլիսում, թոքերի բորբոքումից, կնքեց իւր մահկանացուն Սանահնի վանահայր Վարդան վարդապետը, 68 տարեկան հասակում:—Հանգուցեալը իւր սկզբնական կրթութիւնը ստացել է ս. Գեղարզի վանքում. 1872 թ. մայիսի 20-ին ընդունուել է միաբան նոյն վանքի և սարկաւադութեան աստիճան է ստացել Մըկրաիշ եպիսկոպոսից: 1875 թ. մարտի 10-ին Նրեմիա եպիսկոպոսը Սեանում Նորան կուսակրօն քահանայ է ձեռնադրել: 1876 թ.-ին հոկտեմբերի 25-ին կարգուել է նա վանահայր ս. Գեղարզի վանքի. 1881 թ.-ին վարդապետութեան մասն. աստիճան է ընդունել. 1894 թ. ապրիլի 22-ին փոխադրուել է իրրե վանահայր Սանահնի, իսկ 1897 թ. դեկ. 10-ին նորից կարգուել Գեղարզի վանահայր, որի կալուածները ձեռք ձգելու համար հանգուցեալը շատ է աշխատել: Իւր մատուցած ծառայութիւնների համար ստացել է 1883 թ.-ին ծաղկեայ Փիլոն և 1888 թ. վարդապետական ականակուռ լանջախաչ:—Ի լոյս երեսաց իւրոց հանգուցէ՛ Աստուած վաստակաւոր մըշակի հոգին, և օրհնէ ու պաղաքեր դարձնէ նորա աշխատանքը ս. Գեղարզայ վանքի վերայ, որի համար դրեց նա իւր անձը:

ՊՕՂԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԱԼԻԱՍԵԱՆ

Մարտի 11-ին Խոր—Վիրապում ի Տէր հանգեաւ Պօղոս վարդ. Մալխասեանը, 70 տարեկան հասակում:—Հանգուցեալը ս. Էջմիած.

նի ամենահին միաբաններից էր. իւր կրթութիւնը ստացել էր Ժառանգաւորաց դպրոցում որտեղ և յետոյ վարել է տեսչի ու Հայոց լիզուլի ու սուջի պաշտօն: Միաբան է ընդունուել նա 1853 թ. յունիսի 15-ին: 1856 թուին ստացել է դպրութեան և 1857-ին սարկաւազութեան աստիճան. 1870-ին կուսակրօն քահանայ է ձեռնադրուել և 1868-ին վարդապետութեան մասն. աստիճան ընդունել: Հանդուցեալը վարել է Մայր Աթոռում կրտսեր լուսարարի և անտեսի պաշտօնները: Վանահայր է եղել ս. Հովսիփմէի ս. Թովմա առաքելոյ և Մորվիրապի վանքերում:

1861 թ. Երջանկայիշատակ Մատթէոս կաթուղիիսը պարզեատրել է նորան վարդապետական լանջախառն: Ստացել է նաև պաշտօններ: — Հանդուցէ՛ Տէր զհոգի բազմամեայ պաշտօնէին ի լոյս երեսաց իւրոց:

ՃԵՄԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱՌՈՒՈՅ.

Ի նկատի ունենալով որ փետրուար ամսի վերջերին էր պահոց օրեր են դալիս և եղանակի մէջ խիստ փոփոխութիւններ են տեղի ունենում՝ Ծեմարանի սաների առողջական դրութիւնը սովորաբար զգալի կերպով ընկնում է, վարչութիւնը կարգադրել էր բոլորին կրկին միանգամ բժշկական քննութեան ենթարկել: Քննութիւնը ցոյց տուեց որ յիշուած բազմութիւ աշակերտներ արեան պահասութիւն ունին կամ սկորքուտ կոչուած տկարութեան նշաններ են ցոյց տալիս որոնց առաջն առնելու համար հարկաւոր էր զլիսաւորապէս կերակրեղէնների մէջ բարեփոխութիւն մտցնել: Ծեմարանի պ. բժշկի վարչութեան միջոցով Վեհափառ Հայրապետի բարեհաճ ուշադրութեան ներկայացրած զեկուցման համաձայն՝ Սորին Սրբութիւնը հրամայեց անմիջապէս միջոցներ ձեռք առնել բուժականութիւն տալու բժշկութեան պահանջ-

ներին որչափ հնարաւոր էր այդ հարկաւ առանց աւանդական կարգերը խանգարելու: Այնուհետեւ վանական կառավարութիւնը՝ նախագահ Դեր. Սուքիաս արքեպիսկոպոսի արթուն հսկողութեան շնորհիւ ամեն հոգ տարաւ որպէս զի վանքի սեղանատանը կերակուրներ պատրաստուին լիստա չափով ծեմարանից ներկայացրած ցուցակի համաձայն և արտաքոյ կարգի սնունդ արուել այն աշակերտներին որոնց համար անհրաժեշտ կանոնէ պ. բժիշկը ծեմարանի վարչութիւնն իւր կողմից մի քանի թեթեւ փոփոխութիւններ մտցրեց աշակերտների սնունդի և պարապմունքների մէջ, և այսպիսով կարելի եղաւ կարծ միջոցում շատ միջնարական հետեանքների հասնել: Այժմ առողջական դրութիւնը ծեմարանում ըստ ամենայնի զոհացուցիչ է. աւելի զոհացուցիչ դրութիւն տարուայ այս շրջանում հազիւ թէ երբեք եղել է: Աշակերտներն ընդհանրապէս զուարթ են և պարագում են եռանդով հիւանդանոցում 2-3 թեթեւ հիւանդներ կան և միայն մի ծանր հիւանդ: Վերջնոյս վիճակը տասն օր առաջ Երեւանից խորհուրդի կանչուած բժիշկը գրեթէ անյուսալի էր գտնում բայց Աստուծոյ ամենաառատ ողորմութեամբ և Ծեմարանի պ. բժիշկի եռանդուն ջանքերի՝ առհասարակ հիւանդի մասին տարուած անդուլ խնամքի շնորհիւ նորա վիճակն այնչափ բարելաւած է որ մեծ յոյս կարելի է ունենալ թէ Ծեմարանական ընտանիքն այս տարի ևս ահա չորրորդ տարին առանց սուղի պէտք է անցնէ:

Ս. Լուսաւորչի «Մուսնի վիրապ» ամսը սովորականից աւելի հանդիսաւոր կերպով կատարուեցաւ այս տարի Ծեմարանում որովհետեւ Վեհափառ Հայրապետը բարեհաճեց ներկայ գտնուել ամսի առթիւ պատրաստած երեկոյթին: Որոշուած էր երեկոյթ կազմել ս. Լուսաւորչի անուամբ մնացած երկերի և աւանդութիւնների կամ նորա անուան նուիրած յիշատակարանների հետազօտութիւններով:

որոնց մեծ մասը լսարանական ուսանողներին տարեկան շարադրութեանց նիւթ էր կելէ: Երբ Ծորին Սրբութիւնը անակնկալ կերպով ցանկութիւն յայտնեց պատուել հանգէսը Դուր ներկայութեամբ հարկ եղաւ պատրաստի նիւթերի մի մասը կրճատել՝ ձանձրոյթ չպատճառելու համար. 2 սարկաւազ և մի Բ. լսարանի ուսանող խօսեցին և կարգացին իրենց զրածները. ապա աշակերտներին ուղղած մի համառօտ յորդորով ամփոփեց հանդէսը զեկաւարդ Բարեչն. Գարեգին արեղայն: Վեհափառ Հայրապետը Դուր բարձր գոհունակութիւնն յայտնելով և օրհնելով՝ ցանկացաւ, որ վարդապետ նիւթերն իրեն ներկայացուին, բացարեւ միանգամայն թէ, այսպիսի մեծ յիշատակներ վերականգնանքնելու համար, որչափ նշանակութիւն ունի նոցա կատարման տեղում գտնուել. ուստի և բարեհաճեց որոշել եթէ Տէրը յաջողէ՝ «Ելին ի վիրապէս» ասելը խոռն բազմութեամբ Խոր-վիրապ գնալով, այնտեղ կատարել:

Ծ Ա Ն Ո Ւ Յ Ո Ւ Մ Ն.

Մայր Աթոռի Հոգեւոր Ծեմարանի վարչութիւնն յայտնում է ի գիտութիւն հասարակաց, որ Ծեմարանիս մէջ որդեգրներ պահելու յանձն առած են հետեւեալ պարեպաշտօն աղգայինք.

1. պ. Առաքել Ժատուրեան իւր անունով պահում է երեք որդեգիր, որոնք են՝ Կարապետան Ստեփան, Դանիէլեան Արդար և Միրաքեան Յակովբ:

2. Տիկին Աննա Աթամաղեան իւր ամուսին Միրզայ Աթամաղեանի յիշատակի համար մի որդեգիր, որ է Գեղամեան Վարդգէս:

3. Տիկին Շողակաթ Սելիքեան իւր անունով մի որդեգիր, որ է Վէքիլեան Անդրէաս:

4. պ. Երկոյայոս Իզմիրեանի անունով մի որդեգիր, որ է Մխիթարեան Խաչատուր:

5. պ. Դաւիթ Ժամհարեան իւր անունով մի որդեգիր, որ է Զրիստափոր Տէր-Միքէլեան:

և 6. Բագուի Մարգարական Ընկ'րութիւնը պահում է մի որդեգիր, որ է Եղիա Տէր-Յովհաննիսեան:

Բացի այս, Ծեմարանիս մանկավարժական խորհուրդը զանազան կտակաւանդութիւնների հիման վերայ ընտրեց հետեւեալ որդեգիրներին.

ա. Բարեյիշատակ բժիշկ Դէորդ Տիգրանեանի անունով երեք որդեգիր, որոնք են Զիւրիկեան Երկոյայոս Աքքիրմանցի, Վլասեան Վլաս Եղեսայի և Փսերեան Եղիազար Զաւարրցի:

բ. Բարեյիշատակ Թումայեան ամուսնոյ անունով մի որդեգիր, որ է Սարգսեան Գեղամ Շուշեցի:

և գ. Բարեյիշատակ Դէորդ Լալայեանի անունով մի որդեգիր, որ է Մուրատեան Սահակ Մատարանցի:

Մանապէս Վեհափառ Հայրապետի ծայրադոյն բարեհաճութեամբ ուղարկուած է Կիւմիս, ս. Վլադիմիրի Կայսերական համալսարան, ուսման մէջ կատարելագործուելու Ծեմարանիս սաներից շնորհ. Մուշեղ սարկաւազ Տէր Գաբրիէլեանի, բրե որդեգիր բարեյիշատակ Դէորդ Փրիզոնեանցի:

Մայր Աթոռի Հոգեւոր Ծեմարանի վարչութիւնն այսու յայտնում է ի գիտութիւն հասարակաց, որ բարեյիշատակ բժիշկ Դէորդ Աւետիքեան Տիգրանեանց իւր կտակով, որ հաստատուած է Տաղանթօղի նահանգական գատարանում 1894 ամի փետրուարի 17-ին, աւանդել է Ծեմարանիս վարչութեանը կտարել ի թիւս այլոց, հետեւեալ պարտականութիւնները.

ա. Կտակի 4 յօդուածով որոշուած է հինգ հազար ուսուցիչի որի տոկոսիքով պէտք է տպուին հայերէն դասագրքեր և ձրիաբար բաժանուին չքաւոր հայ երեխաներին:

բ. Կտակի 7 յօդուածով որոշուած է երկու հազար ուսուցիչ իրրեւ մրցանակ այն հեղինակին, որը կը կազմէ եւ կը տպէ հայերէն լեզուով հայոց արմատական բառերի բառարան:

և գ. Կտակի 8 յօդուածով որոշուած է երկու հազար ուսուցիչ իրրեւ մրցանակ այն հեղինակին, որը կը կազմէ եւ կը տպէ հայերէն բառարան հայոց հոմանիշ բառերի:

Մայր Աթոռի Հոգեւոր Ժեմարանի Վարչութիւնն այսու՝ պատիւ ունի հրաւիրելու ձեռնհաս անձինքներին մինչև մէկն յունուարի 1899 ամի ներկայացնել Վարչութեան իրենց պատրաստի աշխատութիւնները՝ թէ դասագրքերն և թէ բառարանները՝ կտակի տրամադրութեան համեմատ քննելու ու անօրինելու համար:

ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ.

Մայր Աթոռի Մատենադարանի համար շնորհակալութեամբ ստացել ենք հետևեալ գրքերը.

Հրատարակչական ընկերութիւնից.

1. Յ. Պարոնեանի Ազգային Զօջեր. երկր. տպ. Թիֆլիս 1896.
2. Անննակայեալ—Դասընկերներ. պատանիների ընթերցանութեան համար, թարգմ. Դիւլիազարեանցի. Թիֆլիզ. 1897.
3. Շէկապիլի—Բովէօ և Զուլիտ. թարգ. Յովհ. Խան Մասեհեան Թիֆլիս. 1896.

4. Պրոֆ. Մողեստ Բողդանովի Խժուոյնի. թարգմ. Լեոն Մելիք—Աղամեանց. Թիֆլիս. 1897.

5. Դիւի դը Մօսկաւանի. Վրէժ և հիւանդապահ աղջիկը. թարգմ. Լեոն Մ. Ա. Թիֆլիս. 1896.

6. Հ. Ռուբակին.—Ջրոյցներ բնութեան մեծ և ահեղ երեղծների մասին. թարգմ. Մ. Տէր-Անդրեասեան, Թիֆլիս 1896.

7. Վլադիմիր Կորոլէնկօ—Ակամայ Մարգասպան. թարգմ. Տ. Յովհաննիսեան, Թիֆլիս. 1896.

8. Ուիլյամ-Մուֆլու. թարգմ. Յովհ. Օհանեան.

9. Պ. Ն. Մառի քննադատական յօդուածը Շնորհ. դպիր Դաւուստ Տ. Մկրտչեանցի «Ազաթանդեղոսի Ազրիւրներից Յիշատակ դատակնքաց Գորիա և Շմանի վկայից որ վկայեցին յուսհա» գրքոյկի, արտատպութիւն №3 և 4 1897թ. Византийский Временник ամսագրութիւն, Նուէր հեղինակից:

10. Պ. Ս. Բամալեանից—Արժ. Տ. Դարեգին վարդապետ Սաթուհեանցի ձեռքով երկու օրինակ համաբարբառ Հին և Նոր Կտակարանաց, աշխատասիրութիւն Թադէոս վարդապետի Աստուածատուրեան. Երուսաղէմ. 1895.

11. Ա. Պուշկին. Կապիտանի աղջիկը. թարգմ. Յ. Կարապետեանի. Աղէքսանդրապօլ. 1895.

12. Մակ. Չմէկեանի Պատկերադարդ—Լիակատար Տարեցոյց 1898 թ.—Աշխատասիրութիւն:

13. Этюды по Армянской Диалектологии, Лево́на Месяри́нцъ. Часть I. Москва, 1897. Նուէր հեղինակից:

14. Сборникъ Статей учениковъ профессора
барона Виктора Романовича Розена. С.
Петербургъ, 1897. Նուէր Պ. Ն Մառից.

Հասցէ. Библиотека Эчмиадзинскаго Монастыря.

Մատենադարանայեալ

ԳԱՐԵԳՐԻՆ ԱՐԵՂԱՅ ՅՈՒՍԷՓԵԱՆ

Տ Ա Ճ Կ Ա Հ Ա Յ Ք.

Իզմիրէ կգրեն թէ Փետր. Տին վայելուչ
Հանգէսով կատարուեր է Գորտէլիոյ Սահակ-Վար-
դուհեան նորակառոյց վարժարանին բացումը, նա-
խագահութեամբ Առաջնորդին, Այս դպրոցին գետի-
նը նուիրած է Միհրան էֆ. Իփիկիճեան, ի յիշա-
տակ իր վաղամեռիկ ամուսնոյն: Աէնքը կառուցած
է Աւետիս էֆ. Աւետիքեան, ի յիշատակ իր ծնո-
ղաց, Աւետիքեան Սահակ աղայի և Տիկ. Վարդուհի
Ս. Աւետիքեանի: Գպրոցին Տնօրէն որոշուած է Գ.
Տէր-Բարթոլոմէոսեան էֆ., նախորդ տնօրէն Իզմի-
րի ազգային երկսեռ վարժարանին:

—Տ. Մեսրոպ արքեպիսկ. 14 Փետր. ի Մայր
Եկեղեցի պատարագ մատուցանելով կուսակրօն քա-
հանայ ձեռնադրեց Մկրտիչեան Ստեփան աւագ
սարկաւազն որ կոչուեցաւ Տ. Կարապետ Արեղայ:
Տ. Կարապետ Արեղայ ձեռնադրուեցաւ Կիւմիւշ-
խանէի Ս. Փրկչի վանուց վրայ:

Պատրիարքարանի կողմէ յանձնարարուած
էր Կարնոյ ազգայիններէն Տէր Աղարեան Կարապետ
էֆ. ի քննել Կարնոյ Կարմիր վանուց մէջ հաստատ-
ուած Որբանոցի վիճակը: Տէր—Աղարեան էֆ. իր
քննութեան արդիւնքը տեղեկագրած է Ս. Պատրի-
արքին: Կառաջարկէ ոչ միայն պահել Կարմիր վան-
քին մէջ արդէն բացուած Որբանոցն, այլեւ Կարնոյ
քաղաքին մէջ ուրիշ Որբանոց մ' ալ հաստատել: Ս.
Պատրիարքն հարկ եղածն տնօրինեց:

— Պալըքսէրի առաջն. Տեղապահ Յակոբեան
Տ. Վահան Ծ. Վ. է չորրորդ տեղեկագիր մ' ալ
հասաւ ի Պատրիարքարան, որմէ կիմացուի թէ
երկրաշարժի զօրաւոր ցնցումները մերթ ընդ մերթ
կշարունակուին, և աւերներ կսփռեն: Երկու Հայ
ևս փլատակաց ներքեւէն հանուած են: Ազգային
կալուածները նորոգուելու համար առ նուազն 500

ոսկի, եկեղեցւոյ տաճարին և երկու աւանդատու-
ներու վերանորոգման համար՝ 1500 ոսկի, իսկ
դպրոցին նորոգութեան համար 300 ոսկի ծախք
կենթադրուի: Նպաստամատոյց տեղական Յանձնա-
ժողովոյն կողմէ շինել տրուած տաղաւարներն ալ
օգուտ մը չեն ընծայեր պատսպարելու համար: Ղի
շարունակ հեղեղանման անձրևներ անպակաս եղած
են: Կառավարութիւնն ամէն աղբի կարօտելոց հա-
մար հաց, բրինձ և քիչ շատ ածուխ բաշխած էր:
Բայց ասոնք անբաւական կնկատուին աղետին մե-
ծութեան հետ բաղդատելով: Ուստի, առաջն.
Տեղապահն իր թեմերը շրջաբերականներ հանած
է, օգնութիւն ու նպաստ փութացնելու համար:
Պանթրմայէ և ուրիշ թեմերէն քիչ շատ նպաստ-
ներ զրկուած են, բայց անբաւական են օրուան
թշուառութիւնն ամօքելու: Ուստի Տ. Վահան Ծ.
Վ. Ս. Պատրիարքին գթութեան կոչումն կ'ընէ:
Ն. Սրբազնութիւնն առ այժմ 40 ոսկի նպաստ մը
ղրկեց, ամէնէն աւելի կարօտեալ ազգայնոց բաժա-
նուելու համար:

—Ս. Հայրապետը մասնաւոր գրութեամբ մը
2500 ռուբլի գումար մը ղրկած է Ս. Պատրիարքին
հետեւեալ կերպով բաշխուելու համար.—1800 ռ.
կարօտեալ դաւանները ղրկելու համար. 500 ռուբլ.
Մշոյ Ս. Կարապետ վանքին նորոգութեան համար,
որոյ մասին—ինչպէս յայտնի է—քանիցս գրուած
էր Մշոյ Առաջն. Փոխանորդ Յակոբեան Տ. Վարդան
Վ. ի կողմէ: Մնացեալ 200 ռուբլը՝ Վարադայ վա-
նուց Որբանոցին ի նպաստ:

Երուսաղէմ 11/22 փետր.—Երկու շաբաթէ ի վեր
Երուսաղէմ կգտնուի Սողգալըրի անգլիքան եպս. և
հետաքրքրութեամբ կշրջագայի Փրկչական քաղաքին
ու շրջակայից պատմական և նուիրական վայրերը, Կը
լսուի թէ անկէ. եպիսկոպոսը մասնաւորապէս ղըր-
կուած է Քէնդըրպըրի Արքեպիսկոպոսի կողմէն՝
Ս. քաղաքիս հիւսիսային կողմը, Դամասկոսի դռնէն
դուրս՝ նորաչէն Անգլիկան եկեղեցին օրհնելու
և Արեւելեան Եկեղեցեաց հետ ի մտոյ ծանօթու-
թիւն ունենալու համար: Այս վերջին նպատակաւ՝
Երուսաղէմ ժամանելուն երկրորդ օրն իսկ՝ Ս. քա-
ղաքիս անգլիկան եպիսկոպոսին ընկերակցութեամբ
Ս. Աթոռս այցելելով պտտեցաւ Ս. Յակովբեանց
տաճարն, և Ամեն. Սրբազաններու հետ տեսակցե-
լով՝ խօսակցութիւններ ունեցաւ եկեղեցական և
կրօնական խնդրոց վրայ:

— Ազգ. Հիւանդանոցի վարչական Յանձնաժո-
ղովն հաստատած է Առաջին Դամասկոսներու ղըր-
ութիւնն, որուն համեմատ փափագող հայ ընտա-
նիքներ իրենց տան մէջ պիտի ունենան զանձանակ
մը, ուր պիտի ձգուին իրենց հիւրերէն կամ իրենց
ընտանեկան շրջանակին անդամներէն պարբերաբար

և զանազան բարեպատեհ առիթներով նուիրուելիք զրամներն, և տարին անգամ մը գանձանակը) զըրկուելով Հիւանդանոցի գրասենեակը, հոն պատի բացուի, և պարունակած գումարը պիտի ծանուցուի լրագրաց մէջ, Այս գանձանակներ գեղակերտ սիրուն առարկաներ են, և տան սալօնին մէջ իբրև զարդ կրնան դրուիլ, Առ այժմ, 1,000 գանձանակ պատրաստուած է, և վստահ ենք թէ միջին հաշիւով իւրաքանչիւր գանձանակ մէկ ոսկի կրնայ արտադրել տարին:

— Ս. Պատրիարքը զիմում ըրած է առ որ անկ է, որ պետական վարժարանաց մէջ նոր Հայ ուսանողներ ընդունուին, Սոյն խնդիր նկատողութեան առնուած և պարտ ու պատշաճը տնօրինել խոստացուած է:

— Արարկիրի Առաջն. Տեղապահ Ս. Մուշեղ Ծ. Վ. Պատրիարքարան նամակ մը ուղղելով, կը ծանուցանէ տեղական Որբանոցին բացումը, շրջակայ տեղերէ որբեր հաւաքելն և յայ առթիւ Ս. Պատրիարքէն նպաստի նախնական գումար մը կը խնդրէ: Ն. Սրբազնութիւնը զրկեց որոշեալ նպաստը սոյն նորահաստատ Որբանոցին:

— Խարբերդի Առաջնորդ Ս. Պետրոս Ծ. Վ. Բագրատունի ևս նամակ մ'ուղղելով ի Պատրիարքարան, կաւետէ Խուլէ—Վանքին մէջ հաստատուած Որբանոցին բացումը, և այս առթիւ կ'անդրբէ Ն. Սրբազնութեան զրկել կանխաւ խոդոացուած ամսական 15-ական ոսկին: Ս. Պատրիարքը պարտ ու պատշաճը տնօրինեց ի քաջաւերութիւն:

— Բաղէշէ Ս. Ղևոնդ քհնյ. Յարութիւնեան կզրէ, գովելով տեղւոյն նորահաստատ բողոքական Որբանոցին Տեսչութիւնն, որ Ս. Պատրիարք Հօր պատուէրին ու բաղձանքին համաձայն կը շարժի, որրերը կանոնաւորապէս եկեղեցի զրկելով ամէն կիրակի և տօն օրեր, կրօնական ամէն պարտաւորութիւնները կատարել տալով Ազգ. Եկեղեցւոյ ծոցին մէջ, և կրնուին հայ կրօնուսոյց Որբանոցին մէջ, Առաջ ազգ. վարժարանի դասատու Մելքոն էֆ. Քաջբերունի շարժան անգամ մը կերթար կրօնագիտութեան դաս տալու որբերուն: Հիմակ ինք նամակագիր քահանան կերթայ, և ջերմ ընդունելութիւն կգտնէ թէ Տեսչութեան և թէ աշակերտներէն:

— Վանայ գաւառական Խառն ժողովն և Առաջն. Տեղապահ Աղապտեան Ս. Ստեփան Ծ. Վ. ընդարձակ տեղեկագիր մը զրկած են ի Պատրիարքարան, Աղթամարայ կաթողիկոսական թե-

մերուն նկատմամբ, որով ի մէջ այլոց, Աղթամարայ թեմին մէջ գտնուող 25-ի չափ վանօրէից տըխուր վիճակը, ժողովրդեան կարօտութիւնն, Աղթամարայ Աթոռին անշուք կացութիւնն, և հետզհետէ թափուր և աւերման վիճակի ենթարկուելը շեշտելով, խնդրած են Պենդր. Վարչութեանն, որ հաճի Աղթամարայ Աթոռոյն համար ընտրել տեղւոյն բարքն ու դիքն ուսումնասիրած, ժողովրդեան լեզուին գիտակ, և կառավարութեան ու ազգին համակրութիւնը վայելող բարձրաստիճան եկեղեցական մը:

— Տ փետր. Օրթա գիւղի եկեղեցւոյն մէջ քարոզիչ Ս. Վահրամ Եպիսկ. Մանկունի քահանայ ձեռնադրեց Երանոսեան Գրիգոր և Աւետիս սարկաւազները: Գրիգոր կոչուեցաւ Ս. Գէորգ աբեղայ, և Աւետիս Ս. Ղևոնդ քահանայ, Խարտաւիլակութիւնը կատարեց աւագերէց Ս. Սահակ Հայր, Ս. Վահրամ Եպիսկ. պատարագ մատոյց և քարոզ խօսեցաւ քահանայական պաշտօնի վերայ, Այս առթիւ յիշեց Էջմիածնայ Գէորգեան ճեմարանն և երուսաղէմի ժառանգաւորաց վարժարանին և անոնցմէ ելած կղերականները, Երէկ իրիկուն ալ հանդիսաւոր կերպով վեղար տուաւ Ս. Գէորգ աբեղայի, որ Գէորգեան ճեմարանի շրջանաւարտներէն է:

«Բիւզանդիոն»:

Պ Ա Շ Տ Օ Ն Ա Կ Ա Ն Բ .

ՔԵՂԱՅԵԹԻ Ի ԿՈՆԳՐԵՍՈՅ ՎԵՃԱՓՈՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ.

Կոնդակ օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն տիկին Աննայի Աթամալեանց Բագուեցւոյ, սակս նուիրաբերութեան 700 ռուբլոյ, ի տրամադրութիւն Վեհ. հայրապետի ազգիս. թ. 184:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն պարոնայց եղբարց Թումանեանց Դավրիժեցւոց՝ վաճառականաց ի Բագու, սակս նուիրաբերութեան մի հազար ռուբլեաց ի տրամադրութիւն Վեհ. հայրապետի ազգիս. թ. 191:

— Յանուն սինօդի ս. Էջմիածնի առ ի

յերդունն մատուցանել զԳէորդ Տ. վարդապետն Երիցեան՝ վասն ընդունելոյ նորա զտտրիճան եպիսկոպոսութեան. [Թ. 233:

— Թանուէն Տ. Գէորդ նորապետ եպիսկոպոսի Երիցեան՝ լինել նմա ի վկայութիւն և յաղարարումն վսեմական պարտուց նորին. [Թ. 240:

— Թանուէն նորին Տ. Գէորդ եպիսկոպոսի որով շնորհեցաւ նմա պանակէ եպիսկոպոսական. [Թ. 241:

— Թանուէն Ամեն. Տ. Յարութիւն Պատրիարքին ս. Երուսաղեմի որով յայտ առնէ զձեռնադրութիւն Տ. Գէորդ եպիսկոպոսի. [Թ. 242

— Թանուէն Ամեն. Տ Մաղաքիա Պատրիարքին Կ. Պոլսոյ որով յայտ առնէ զձեռնադրութիւն Տ. Գէորդ եպիսկոպոսի և զառաքումն ս. միւռոնի ի ձեռն նորին, պէտս եկեղեցեաց Հայոց ի սահմանս Տաճկաստանի. [Թ. 243:

— Թանուէն Տ. Կարապետ վարդապետի՝ Տեսչի Ժառանգաւորաց Ուսումնարանին Երուսաղեմի որով շնորհեցաւ նմա Լանջախաչ վարդապետական ականակում. [Թ. 244:

— Թանուէն Եղեկիէլ վարդապետի Առաջ. Տեղապահի վիճ. Տիգրանակերտի որով շնորհեցաւ նմա Լանջախաչ վարդապետական ականակում. [Թ. 245:

— Թանուէն Տ. Խաչատուր քահանայի Տ. Գաբրիէլեան Մայր եկեղեցւոյ Կ. Պոլսոյ որով շնորհեցաւ նմա Լանջախաչ քահանայական. [Թ. 246:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն պ. Ստեփանայ Աստուածատուրեան Պարսկաստանցւոյ, վասն պատապարելոյ և խնամելոյ նորա զմերազգիս՝ գաղթեալս ի սահմանս Պարսկաստանի. [Թ. 260:

— Թանուէն Տ. Թովմայ վարդապետի Բաղդասարեան՝ վասն գնալոյ նորա ի զիւղն ի Մաստարայ և բաժանելոյ ցորեան չքաւոր ընտանեաց ի Հոհմարանէ Մ. Աթոռոյ, այլ և քարոյելոյ ի զիւղօրայս վիճ. Ալէքսանդրապօլու յընթացս մեծի պահոց. [Թ. 298:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն պ. Սողոմոնի Գալստեան Գօրեցւոյ՝ վաւրն նորեգելոյն նորա զքարաշէն բեմն ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյ տեղւոյն. [Թ. 302:

— Օրհնութեան և գոհունակութեան յանուն պ. Գէորգայ՝ նոյն և Յովսէփայ Տ. Պետրոսեան Գօրեցւոյ, վասն նորոգելոյ նորա զլանգակատուն Հնաշէն ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյ տեղւոյն (Գօրի). [Թ. 303:

— Թանուէն Ստեփաննոս քահանայի Մոյսսեան Ռոման քաղաքի Ռումանիոյ, որով շնորհեցաւ նմա Լանջախաչ քահանայական. [Թ. 309:

— Թանուէն Տ. Կարապետ տ. քահանայի Պոյաճեան՝ Ռուսձուկ քաղաքի Պուլկարիոյ, որով շնորհեցաւ նմա Լանջախաչ վարդապետական ականակում. [Թ. 310:

— Թանուէն ս. սինօզի, որով պատուիրի կարգել զՏէր Վահրամ՝ վարդապետ Սլկունի ի վանահայր Այրի վանուց (Գեղարդ). [Թ. 313:

— Թանուէն Հոգ. Կառավարութեան Հայոց Ալէքսանդրապօլու, որով պատուիրի տալ զպտղի ցորեանն վիճակին Տ. Թովմայ վարդապետի, վասն բաշխելոյ չքաւորաց Մաստարայ վանքապատկան գեղջ. [Թ. 320:

— Թանուէն Ամեն. պատրիարքի Կ. Պոլսոյ Տ. Մաղաքիա արքեպիսկոպոսի, որով թոյլատրի երկրորդ ամուսնութիւն Եովհաննիս Ասլանեան Արաբկերցւոյ ի ներելի աւուրս Հարսանեաց. [Թ. 326:

— Թանուէն նորին Տ. Մաղաքիա Պատ-

ընթացի որով մերժեցաւ լուծումն պատկի
Յովիկ Դարազէօզեանի ընդ կին իւրի զի չիք
ինչ առիթ անհրաժեշտ լուծման։ Թ. 327:

— Յանուն Սիօն վարդապետի, վասն
զնալոյ նորա առ ի քարոզել յընթացս մեծի
պահոց ի կողմանս Սուրմալուոյ և Սարգա-
րապատի։ Թ. 335:

— Օրհնութեան և զոհունակութեան
յանուն պարոնայց եղբարց Նարաթեանց
Դանձակեցոյ, վասն հիւրասիրելոյ նոցա
զՆորին Վեհափառութիւն ի տան իւրեանց և
նուիրելոյ ի տրամադրութիւն Նորին Սըր-
բութեան երկու հազար լուրջիս։ Թ. 349:

— Օրհնութեան և զոհունակութեան
յանուն պ. Յովսէփայ Կարապետեան Թումա-
յանց Բազուկեցոյ, վասն նուիրելոյ նորա մի
հազար լուրջի ի տրամադրութիւն Նորին
Սըրբութեան։ Թ. 351:

— Օրհնութեան և քաջալերութեան
յանուն հոգաբարձուոյ ժառանգաւորաց որ-
բանոցին Վարադայ Վանուց, որ ի վան.
Թ. 379:

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ՍԻՆՈՒԻ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՅ

9 փետր. Երևանի կոնսիստորիայի 1897
Թ. 4572 զրութեամբ Սինօզին ներկա-
յացրած Թ. 175/90 զործից երևում է, որ
Գէօղալ Դրիգորեանցին խաբէութեամբ պատ-
կել են 60 տարեկան Նազար Սարգսեանի հետ:
Սինօզը վճռեց պատուիրել Երևանայ կոն-
սիստորիային՝ յանցաւորներին Երևանի նա-
հանգական դատարանի պ. պրօկուրորի մի-

ջոցով, ըստ զօրութեան 297 յօդ. քրէա-
կան դատաստանի ենթարկել:

25 փետր. Սինօզը վճռեց հրամայել
Տփլիսի կոնսիստորիային դատի ենթարկել
Ներսէս քհ. Ղամազեանին, ըստ զօրութեան
պատժ. օր. 282 և 940 յօդ.:

4 մարտի. Սինօզը վճռեց հրամայել
Աստրախանի կոնսիստորիային մահմետական
Սաբերջան Իւնիզու Չուրմանտիւին մկրտու-
թեամբ ընդունել Հայոց եկեղեցու ծոցը:

6 մարտի. Սինօզը լսելով Աստրախանի
կոնսիստորիայի Թ. 84 յայտարարութիւնը,
որով նոյն Թեմի առաջնորդը խնդրում է Սին-
օզի Թոյլտուութիւնը Աստրախանում մոմի
զործարան բանալու համար, վճռեց մերժել
առաջնորդի խնդիրը:

6 մարտի. Ըստ բարեհաճ կամայ Վե-
հափառ Հայրապետի Սինօզը յայտնեց Երե-
ւանի նահանգական դատարանի նախագահին,
որ Մայր Աթոռի հոգևոր Ճեմարանը հա-
մաձայն չէ Թոյլ տալ, Վիկենայում վախ-
ճանուած ռուսահայտակ Կոստանդին Վարշա-
մեանի յանուն Ճեմարանի կտակած գումարից
ուրիշներին մաս հանելու, այլ ցանկանում է
հանգուցեալի կտակը ի կատար ածուած տես-
նել իսկութեամբ:

13 մարտի. Սինօզը 1890 Թ. 2110
և 2145 զրութիւններով զիմել էր Երեքին
գործոց նախարարութեանը և միջնորդել վար-
ձաւորելու Հին Ղրիմի Ս. Աստուածածին ե-
կեղեցու երեցփոխան Կարապետ Յովհաննի-
սեան Բէզլարեանցին և Նոր Նախիջևանի Ս.
Թէոդորոս եկեղեցու երեցփոխան Մկրտիչ
Քրիստափորեան Սադեբեանցին՝ նոցա իննամեայ
հաւատարիմ և շահաւէտ ծառայութեան
համար: Արդ, Օտար դատանութեանց հոգե-
ւոր զործոց գեղարտամենալ իւր Թ. 715
զրութեամբ յայտնում է Սինօզին, որ Թա-
ղաւոր Կայսրը ամենաողորմածարար շնորհել
է Մկրտիչ Սադեբեանին մի ոսկէ մէդալ և

Աննայի ժապաւինով պարանոցին կրելու, և մի արծաթեայ մէլով կարապետ Բեզլարեանին կրծքի վերայ կրելու համար: Սինօզը վճռեց՝ մէղալները ուղարկել Բեսարաբիոյ կոնսիստորիան՝ ըստ պատկանելոյն յանձնելու համար:

13 մարտի. Սինօզը վճռեց հրամայել Բեսարաբիոյ և Նոր Նախիջևանի կոնսիստորիային հրէուհի Աննա Մարկովնա Ազիցկուն մկրտութեամբ ընդունել Հայոց եկեղեցու ծոցը:

ՅԱՆՆԵԼՈՒՄԻ ԱՐԱՐԱՏԻ 1898 Թ. ՄԱՐՏ Է ԱՊՐԻԼ.

ՍՈՊՐԱՏ ՊԱՏՄԱԳԻՐ

Ե Ի

ՄԱՐՏ Է ԱՊՐԻԼ ԽՈՐԵՆԱՅԻ.

Այս երկու պատմագիրների վիճակը զարմանալի կերպով կապուեցին միմեանց հետ. երկուսի առընչութեան խնդիրը՝ զանազան տեսակ կարծիքների և քննութեանց ենթարկուելով, այժմ երեւում է թէ վախճանական լուծման է հասնում: Դեռ միայն մի քանի ամիս է անցել Սոկրատի պատմութեան հրատարակութիւնից, որի յառաջարանի մէջ այնպիսի արդիւնքների էի հասել, որ համոզուած էի թէ՛ վերջնական է լինելու, և ահա չնկատուած, ուշադրութիւնից վրիպած մի փոքրիկ՝ աննշան հաստատած այսօր յեղաշրջել է իմ համոզմունքը և ես ստիպուած եմ թողնել բաժանուել իմ երկարժամանակեայ հաստատուն կարծիքից և միանալ նոցա հետ, որոնք վաղուց փոխել են իրենց հայեացքը մեր Պատմահօր մասին: Այսօր ինձ համար էլ իրողութիւն է, որ Մովսէս Խորենացու անունով մեր ձեռքը հասած Հայոց Պատմութիւնը այլ ևս չէ կարող եւրոպացի գործ համարուել: Եւ Սոկրատի հրատարակութեան յառաջարանի մէջ ընդարձակ տեղ էի տուել Սոկրատի, Սեղբեստրոսի և Խորենացու պատմութիւնների փոխառութիւններին. իմ նպատակից դուրս է ելել քննել Խորենացու խնդիրը ամբողջութեամբ, այլ ես փորձել եմ որոշել մի-

միայն յիշեալ գործերի մասին յայտնած կարծիքները, եւ ստացած արդիւնքի էական կէտերը ստեղծել:

ա. Խորենացին անկախ է Մեծ և Փոքր կոչուած Սոկրատներից, ինչպէս նաև Սեղբեստրոսի վարքից. նա դոցանից ոչ մէկից չէ օգտուել՝ ոչ յունարէն ընդգրից և ոչ էլ հայերէն թարգմանութիւնից:

բ. Յիշատակարանների տուած հաստատուն վկայութիւններով գտել եմ Մեծ Սոկ. և Սեղբեստրոսի վարքի հայերէն թարգմանութեան տարիները և հաւանական հիմունքներով որոշել Փոքր Սոկ. կրօնատման ժամանակը:

գ. Պրոֆ. Կարիէրի և ուրիշների հետ ընդունելով որ կապ կայ Խորենացու և Փ. Սոկրատի մէջ, պնդել եմ նոցա դէմ որ Խորենացին է վերջինին աղբիւր ծագայում, որը համառօտուել է Եւրոպացի հետեւապէս Խորենացին այդ ժամանակ արդէն կար և տարածուած էր, ուրեմն նրան չէ կարելի Ե կամ Թ դարը բերել:

Դրքիս հրատարակութիւնից շատ չանցած քննական յօդուածներ լոյս տեսան: Պ. Ստ. Մալխասեանը գրեց «Մշակ»ի 1897 № 113-ի մէջ. նա ընդունում է իմ եզրակացութիւնները: Պրոֆ. Գր. Խալաթեանը ամենաընդարձակ քննութիւն տուեց «Հանդէս Ամսօրեայի» 1897 թ. Հոկտ. Նոյ. և Դեկտ. ամսահամարներում: սրա մասին իմ ասելիքը ստորեւ է. Գր. Սահակ եպիսկոպոսը տուել է Սոկրատի տպագրի Ա. գրքի և Երուսաղէմի ձեռագրի տարբեր ընթերցումները՝ իւր զիտողութիւններով «Արարատ»ի մէջ. դրա մասին ես արդէն գրել եմ նոյն «Արարատ»ում 1897, Սեպտ. Հոկտ. (էջ 406-411-ի):

Դարձեալ նոյն տեղը (էջ 422-424) ԳԼ. Տէր Մկրտչեանը քննելով Խոր. Ժամանակի խնդիրը իւր նոր գտած փաստով ընդունում է իմ կարծիքը՝ միայն Փ. Սոկրատի մասին, եւ ի վերջոյ Հ. Բ. Սարգսեանը Բագմավէպի մէջ 1897. Դեկտ. (էջ 565-575) յայտնում է, որ Սոկրատի հրատարակութիւնը մեծ պակասութիւններ ունի, որովհետեւ իր ուղած ծրագրով չեն հրատարակել և որ հրատարակչի յառաջաբանի մէջ մի բան չկայ ասուած, որ ինքը իւր համալից յօդուածներում արդէն ասած չլինէր:

Այս քննադատութիւնները, մանաւանդ Պրոֆ. Խալաթեանի և Գ. Տէր Մկրտչեանի՝ նոր կողմաններ են տուել խնդրի լուծման համար, ուստի հարկ եմ համարում՝ պատասխանելով նոցա, վերստին քննել և ուղղել յառաջաբանիս մի քանի կէտերը և ասել թէ՛ ինչ անհիմն բաներ կան նոցա ասածների մէջ:

Իմ արած մեծ սխալը Սեղբեստրոսի ընդարձակ վարքի մի հատուածի և Խորենացու պատմութեան Բ. 83 նմանութիւնների կշռագատութեան մէջն է կոչել, որովհետեւ թէ դոցա մէջ ակն յայտնի նմանութիւն կայ, այդ ես տեսել եմ և շեշտել. «*սորեկացի և Բնդարակ վարժ Կարելի է ասել բառացի աւսագում և ևն ևն աղբարից, Խորենացին համառօտում է»* (էջ ԾԵ), իսկ մի ուրիշ անգամ ասել եմ. «*Խորենացին Սեղ. համառօտ վարքի հետ համաձայնելով հանդերձ, ունի ակնյայտի տարբերութիւններ, դուրս է գալիս այն, որ նա մանրամասնութեան մէջ Բնդարակին է նման. և ինչ (էջ ԾԵ), ես ստորեւ կ'ըստարեմ թէ ինչն է ինձ շփոթեցրել և ուղիղ եզրակացութիւնից հեռացրել. բայց խնդիրը վրձնողը այնքան էլ իմ բաղդատած հատուածը չէ, այլ մի ուրիշ մեծ, բառացի արտագրած հատուած, որը վրիպել էր իմ ուշադրութիւնից և որ աւելանալով առաջինի վրայ՝ այլ ևս կասկածի տեղիք չէ թողնում:*

Այդ հատուածը Սեղբեստրոսի ընդարձակ վարքի այն կտորն է, որի մէջ վարքագիրը գեղեցիկ խօսքերով նկարագրում է իւր գոված սրբի հոգեկան բարձր յատկութիւնները և Մ. Խորենացին հայերէն խորհրդանշանից նոյնը փոխ առնելով չնչին, և այն էլ գիտակցական փոփոխութիւններով յատկացրել է ս. Մեսրոպին: Հատուածի նմանութիւնը միաժամանակ և միմանցից անկախ նկատել են պ. պ. Նորայր Բիւզանդացին, Գրիգոր Խալաթեանը և Գալուստ Տէր Մկրտչեանը, երեքն էլ Խորենացու պատմութիւնով մասնագէտ պարագիտներ, իսկ ես Խորենացիով առանձնապէս մինչև օրս չեմ պարագայ, և չէի կարող հետեւապէս՝ Սեղբեստրոսից—Մեսրոպ՝ այդքան հեռու անձանց վարքերի մէջ որևէ նմանութիւն որոնել և գտնել:

Խնդրական հատուածները արդէն Պրոֆ. Խալաթեանի և Գ. Տէր Մկրտչեանի վերոյիշեալ յօդուածներում առաջ են բերուած և պարզաբանուած:

սակայն խնդրի լուսաբանելուն համար իմ պարզաբանութիւններով այստեղ կ'ընեմ:

Նախապէս պէտք է լմացած՝ որ երեք միմեանցից համարեա անկախ զրբեր կան, որոնցից իւրաքանչիւրի առնչութիւնը Խորենացու հետ հարկաւոր է ապացուցանել կամ հերքել:

Դոցանից ժամանակով ամենահինն է Հռոմայ Սեղբեստրոս պապի ընդարձակ վարքը, որը թարգմանուել է հայերէն «Աբասուն Գրիգորի Զորոյփորեցու» ձեռքով, Վամարականների փեսայ Վրաց Ներսէսէ իշխանի¹ հրամանաւ (Տ. յառաջ. էջ 2Ե) փրկչական 678 թուին, Բացի Հ. Բ. Սարգսեանից, միւսները ընդունում են այս թուականը, որ առնուած է հաստատուն յիշատակարանից: Այս գործի բուն բնագիրը իւր ներկայ գրութեամբ գրուել է Ե. դարու վերջերում՝ լատիներէն, իսկ Զ. ի սկիզբները թարգմանուել է յունարէն լեզուով,² միայն Լ. րդի վերջին կիսում յունարէնից հայերէն:

Երկրորդն է Սոկրատ Աքոլաստիկոսի Գ. դարում յունարէն լեզուով գրած ընդհանուր Եկեղեցական Պատմութիւնը. Փիլոն Տիրակացին ուղիղ 695—696 թ. նոյնը թարգմանել է հայերէն. թարգմանութեան տարեթիւը առնուած է Երուսաղէմի ձեռագրի մի յիշատակարանից, որի մէջ կան հնչ. համաժամանակ (synchrismoi) տարեթուեր (տ. յառաջ. էջ 2Գ—2Ե). զարձեալ նոյն Հ. Բ. Սարգսեանը ընդգէծ իմ և միւս քննադատների փորձում է մի մեծ գիւտ անել և ապացուցանել, որ այդ թարգմանութեամբ յաջող կիրպով պիտի պարզուի Խորենացու կնճիռն, եթէ ընդունինք (?), որ դա՛ ոչ թէ 696-ին, այլ Լ. և ոն Բ. կայսեր առաջին տարին, այն է 474-ին կարելի է (?) որ թարգմանուած ըլլայ՝ փոքրը թարգմանիչներէն միոյն ձեռքով.³ մենք մընալով մեր կարծիքի, սպասենք և յուսանք:

Վերջապէս երրորդն է Փոքր Սոկրատ կոչուածը, որ առաջին երկու գործերի հայերէն թարգմանութեան համաձայնութիւնն է ի մի ձուլուած, այնպէս որ սա թէ գիրք է ներկայացնում: Սրա տարեթիւը յայտնի չէ. մտաւորական հաշիւներով ենթադրական ժամանակը համարել եմ Լ. րդ. դարի վերջը, Մեր պատմագիրներից իմ գտած ամենահին տեղեկութիւնը ինձ հասցրել էր միայն մինչև ԺԳ-րդ. դարը, բայց յետոյ Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը Անանիա Մոկացու

¹ Բնդարակում եմ Գր. Խալաթեանի ասածը Արշարունակ Գրիգոր կաթողիկոսի մասին (սեւ մաս յօդուածը էջ 290):

² M. l'abbé Duchesne. Le liber Pontificalis etc I. p. cix et cx.

³ Տեւ Բագմալիկ 1897 Դեկտեմբերի էջ 574—575: Հետաքրքիրն այն է, որ Հ. Սարգսեանը Հիւն հաւաքամանի քուերը մի կողմ ե քողը և չգիտեմ ինչ կիման վրայ, ուղիղ է հաւատում զոցանից միայն մեկը. իսկ միւսները:

Թղթերի մէջ գտել է Սոկրատի յիշատակութիւնը: Մոկացիներ իւր մի Թղթի մէջ, «Յաղագս որ ասեն թէ մի պատիւ հայրապետին և եպիսկոպոսին և վաստն մի լինելոյ կոչմանն»¹, խօսելով հայրապետական աստիճանի մասին հարցնում է. «զի՞նչ իմանաս զխորհրդածոյրեանն ժամն, զոր թագաւորն հրամայէր ի վերայ Պրոկղի, յորժամ յեպիսկոպոսութենէ ի հայրապետութիւն կոչեն ըստ շառն-Բէտի Սոկրատէ»²: Այդ յիշատակութեան մասին Գ. Տ. Մկրտչեանը (յ. տ. էջ 279 Ծն.) այս բացատրութիւնն է տալիս. «Բայց աւելի արժանի է ուշադրութեան Անանիայի մէջ բերած «զխորհրդածութեան ժամն» ասացուածը, որ անպայման Փ. Սոկրատից է և մեծումը չկայ (տես Մեծ և Փոքր Սոկր. երես. 673): Այս վկայութեամբ անպայման ապացոյցանում է, որ աստիճանի զարգացումը Սոկրատի Եկեղ. պատ. Փոքր խմբագրութեան արդիւնն էր և ծանօթ ու արտաքին գրաւածք էր»³: Սրանով գտնուել է Փ. Սոկ. ամենաուշ ժամանակուայ հաստատուն սահմանը:

Այժմ տեսնենք թէ այս երեք գրքերից որն է Խորենացուց օգտուել կամ հակառակը, Բարեբախտաբար նոցա գրութեան ժամանակները յայտնի են, որով և մեծ զիւրուութիւն են տալիս Խորենացու պատմութեան ժամանակի հնազոյն սահմանը գտնելու՝ գոյցէ նաև վերջին սահմանը:

Ա.

ՍԵՂԱԲԵՍՏԻՈՍԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՎԱՐՔԸ ԵՒ ԽՈՐԵՆԱԿՅՈՒ ՊԵՏԱԳՐԱԹԻՒՆԸ:

Մինչև այժմ նկատուած են երեք նման հատուած, երկուսը մեծ, մէկը փոքր. մեծերից մէկը քաղուածօրէն է, միւսը համարեա բառացի և այդ է որ չէի նկատել:

1.

ՎԱՐՔ ՍԵՂԱԲԵՍՏԻՈՍԻ ԷՋ. 699. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱԿԻ Գ. 67.

... ևն (Սիղբատրոս) բարե- ևն երանելին Մեսրոպ ... գե- վայելացեալ քան զբոլոր վի- բաղանցեալ քան զամենայն: ճակատորսն:

Վասն զի ամբարտաւանութիւն և մարդահաճոյութիւն առ ի նորա վարս տեղի գտանել ոչ ոքերք տեղի գտանել երբեք ոչ կարա- կարացին, այլ հեզ և բարիակամ ցին, այլ հեզ և լաւազամ և բա- և բարեխորհուրդ գոլով, և երկ- ընխորհուրդ գոլով, և երկնայնոցն շայնոցն զարգարեալ սովորու- զարգարեալ սովորութեամբք զին- թեամբք զինքն բոլորից ցուցա- քնն բոլորից ցուցանէր:

Վասն զի գոյր տեսեամբ հրեշ- տակական, բանիւ արամապայծա- Վասն զի գոյր տեսեամբ հրեշ- տակական, մտօք ծնեղական, բա- նիւր պայծառ, գործովք ժոռժ- նով արտափայեալ, սարսափք կալ, մարմնով արտափայեալ:

1 Տես «Արարես» (1897 թ. Յունիս էջ 277 և էջ 283)՝ Հրատ. Գ. Տեր Մկրտչեանի:

անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, սարսափք անճառ, խորհրդակ- հաւատով ուղիղ, յուսով համ- ցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, բերողական, սիրով անկեղծաւոր: յուսով համբերող, սիրով անկեղ- ծաւոր, ուսուցանելով ամեն- ժոռոյ:

Այլ վասն զի զբոլորսն նորա Սյլ վասն զի զբոլոր ուղիղու- զուղիղութիւնն ոչ եմ բաւական թիւնս նորա ոչ եմ բաւական տ- ասել, առ ի մասնաշարականն սել, ի հանցիտ եղրա եկիարա- զործեցեալս զարձուցից զբանս: 1 ցրն զարձուցից զբանս:

Ահա այս նշանաւոր հատուածն է, որ պէտք է ամենավճռողական նշանակութիւն ունենայ Խորե- նացու ժամանակը որոշելու ինչդրում: Ամենատեսակ ենթադրութիւն՝ թէ կամ Խորենացին է յունարէ- նից Խ-րդ գարում՝ թարգմանել և պատահաբար այդքան նմանուել Խ-րդ գարում թարգմանին, կամ թէ Խ-րդ գարում թարգմանին է այդ կտորի թարգ- մանութեան ժամանակ ազդուել Խորենացուց, զը- ժուար և անհիմն ենթադրութիւններ կման, մանա- ւանդ որ միայն այս հատուածը չէ Խորենացու փո- խառութիւնը, Իմ կարծիքով միայն մի ճանապարհ կայ Խորենացուն յետ՝ իւր ժամանակը տանելու. այդ այն է թէ ցոյց տրուի, որ Սեղբատրոսի վար- քը աւելի շուտ է թարգմանուած, քան ձեռագրի յիշատակարանն է ցոյց տալիս, որի դէմ են սակայն մեր ունեցած հաստատուն յիշատակարանը և թարգ- մանութեան լեզուն: 2 Համեմատութեան մէջ ստորա- գծուած են երկու հատուածի թեթեւ տարբերու- թիւնները. դոցանից մի երկուսը սրբագրուած են Խոր. ձեռագրի տարբեր ընթերցուածներով. օրինակ Սեղ. «առ ի նորա վարս», Խոր. 3 ձեռ. ունի «առ ի նորա վարս». Սեղ. «համբերողական», Լամբ. ձեռ. «համբերողական». իսկ մնացեալ թեթեւ տարբերու- թիւնները, ինչպէս են Սեղ. «ոչ ուրիշ», Խոր. «եր- րիկ ոչ», Սեղ. «բարիակամ», Խոր. «լաւազամ», Ս. «ստամպայծառացեալ», Խ. «պայծառ» և ինչպէս նկա- տել են պ. Խալաթեանը և Տէր-Մկրտչեանը, Խորե- նացու կոկած ձեւերն են:

Համառօտ վարքի համապատասխան հատուածը աւելորդ եմ համարում առաջ բերել. հետաքրքրող-

1 Համեմատիր Գ. Տեր-Մկրտչեանի «ժողովուրդի ժամա- նակը որոշելու նոր փորձ». «Արարես» (1897 էջ 422-424) և Գր. Խաչատրեանի «Մով. Խոր. խորագոյն աղբիւրների մասին». «Հանդ. Ամսօրեայ» (1897 էջ 337—340). ևս և Նորայր Բիւ- զտեղի Յուլիսի 25-ին առ ինձ ուղղած մասնաւոր նամա- կում նշանակում են ինչդրական հաստատուների կերպ (սես Գ. Տ. Մ. յիշեալ յօդուածի ծանօթաբիւրը):

2. Հ. Բ. Սարգսեանը դրա թիւով 12-րդ դարու «կարկա- սակ» է համարել և երբ հաստատուք ուրիշ բան է ապա- ցուցնել, դժուարեւոր է գիր խոստովանել իւր՝ մշակութաբիւ- ռը որոշելու զրդուրից առաջ կիւծ, սխալ. զիստրիւնը մարդկային ակադամականութիւն չէ ընդունում և ոչ էլ սխալ խոստովանելը մեղք համարում:

ները կարող են բնագիրը կամ վերջին յօդուածները համեմատել. համառօտը շատ է տարբերում. Պ. Խալաթեանի ենթագրութիւնը՝ թէ Խոր. հատուածի սկզբի «գերազանցեալ» բառը՝ փոխանակ «բարեկայելացեալ»-ի, Փ. Սոկրատիցն է կարծում ենք, ոչ մի հիմք չունի. «գերազանցեալ»ը շատ սովորական բառ է, եթէ այդպիսի բառերի համար աղբիւրներ որոնենք, այլ ևս ո՞վ կունենայ իւր աշխատութիւնը:

2.

ՎԱՐՔ ՍԻՂՐ. էջ 745.

ՄԱՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆ. Գ. 29.

«Յետ բարեբախտագոյն ձեր «Յետ բարեբախտագոյն Վարդապետացոյն Սարգիսեանցի գարձի»: 4

Այստեղ ոճական փոխառութիւն է և ցոյց է տալիս, որ Խորենացուն ծանօթ է ընտանի էր Սեղրեւորոսի թարգմանի ոճը:

3.

ՎԱՐՔ ՍԻՂՐ. էջ 740—727.

ՄԱՎՍԵՍ ԽՈՐ. Բ. 85.

4. (Վոստա) ոչ գիտէր զառիստեանէն ծնեալն... առ ի Հեղինեայ (740)...

5. Ընդ նոյն առաքելին հարսանիք և Մարտիրոսի զօտերն Դիոկղեաթիմոսի (ի Նիկիոյիցայ), փեսայնալով նմա Վոստանիանոսի կեսարի, որդւոյ Վոստայ թագաւորին Հռոմայ:

2. Վոստանդինոս կայսր պատանեակ գոլով... պարտեալ... տրտմեալ էր... տեսնէ ի գիւղերն... յորում ննջէր (744) տեսիլ տկենքեակի յերկին խաչ... աստեղաց (ձառքնտ. աստեղեայ). այսու յաղթեալ (745)... հրամայեաց առնել զաւրինակ խաչին... և տանել առաջի... պատերազմաւ յաղթեաց (746):

2. որ ոչ էր ի զօտերէն Մարտիրոսի, այլ Հեղինեայ պոռնկէ ծնեալ... (եւ յետ ոչ բազում ամաց մեռեալ Կոստանդիանոս զնորին որդի և զիւր որդիացեալն Վոստանդիանոս):

5. Դիոկղեաթիմոսի թագաւորի... վասն Վոստանդինոսի կայսրի, որդւոյն Վոստայ թագաւորին Հռոմայեցւոց... փեսայացուցանել ի դուստրը... Մարտիրոսայ (749)... և զին ապա հարսանիք Վոստանդիանոսի և Մարտիրոսայ (720):

4. Սա յառաջ ըսն զբազանքն մինչդեռ կեսար էր, պարտեալ ի մարտն և տրտմութեամբ մեծաւ ննջեալ, երեսութեալ նմա ի քուն խաչ աստեղեայ յերկինց, պարտեալեալ գրով, առեալ այսու յաղթեալ, զոր արարեալ (սխալեց) և յառաջարեալ յաղթեաց պատերազմացն:

4. Իսկ Վոստանդինոս թագաւոր զՄարտիրոսայ Դիոկղեաթիմոսի (724) դուստր ունելով կին, զբազում ի թրքաւորնէն սատակէր, և ինքն եղբորանդական բոլորութիւն ըստ բոլորն ընկալ-

4. Բայց յետոյ հրապարակեալ ի կնոջն իւրմէ Մարտիրոսայ, ի զստերէն Դիոկղեաթիմոսի, յաբոյց հաւածանս եկեղեցւոյ, և զբազում վկայեալ, ինքն եղբորանդական բոլորութեամբ ըստ

եալ մարմնոյ վերադրեցաւ: Բոլոր ընկալեալ մարմնոյն ապականեցաւ (վասն յանդգնութեանն):

Աստի... Արեղիկեանն կախարդ և Մարտիրոսն բժիշկը, և ոչ միայն նորա (ձառքնտ. այնք) ի Պարսից և ի Հեղինայ, սակայն այլ և ուրք ի Պարսից ամեալք... ոչ կարացին աւգնել (722):

Ձոր ոչ կարացին բուժել և մարտիրոսն բժիշկը... դիւթս ի Պարսից և ի Հեղինայ, սակայն ոչ հասին նմա յօգուտ:

5... Ոմանք... ի քրմանց տաճարին ասելով... պարտ է աւազան լինել... և ընդ զնա արեւմաբ... մանկանց... չեմք գոլով... լուանալ... գտանել բժիշկութիւն... բազմութիւն մանկանց ամին...:

5. Ձոր և քրմք ոմանք (ի դիւթս ի Պարսից) հրամայեցին բազմութիւն տղայոց զեղու յաւազանս և չեմք արեւմաբ լուանալ և ողջանալ:

6. Մարք մանկանցն (725)... ագոլ մեծաւ գոչելով... կակախաբոյ որդւոյք (724)... Եւ պարտեալ թագաւորն... նախամեծաբիւ պատուեմ քան զինն ասող-լութիւն զանապական տղայոցն քրկութիւն (725):

6. Որոյ լուեալ զլալին մանկանցն հանդերձ մարցն կականմարք զթացեալ մարդասիրեաց, զնոցոյն լաւ վարկուցեալ քան զիւրն քրկութիւն:

7. Եւ ի նմին գիւղերի տեսանէ... Երեսեան սուրբ առաքեալքն... ասելով... զի առաքեսցես առ Սիղբեստրոս եպիսկոպոս... որ է ի Լիւնն Սեղապլուս (726) թագաւորեալ... զանին, ի ձեռն Սեղբեստրոս ցուցանել քիչ կարացեց աւազան բարեկայտութեան, յորում լուացեալ բացամաքեացն (727):

7. (Յաղագս որոյ զփոխաբէն յԱստուծոյ ընդունի), յաբոյցն... ասելով... զի առաքեսցես առ Սիղբեստրոս եպիսկոպոս... որ է ի Լիւնն Սեղապլուս (726) թագաւորեալ... զանին, ի ձեռն Սեղբեստրոս եպիսկոպոսի Հռոմայ, որ ի նմանէ հաւածանացն թագուցեալ էր ի Սորապիոն Լեւոնն:

(Յորմէ և աշակերտեալ) հաւատաց, զընաւորն ամենայն բաւաւով Սատուծոյ յերեսաց նորա, որպէս համառօտ ուսուցանէ քեզ Սեղապլուս (727): 4

Պր. Խալաթեանը արտագրում է Սեղբեստրոսի համարեա ամբողջ հատուածը և ստորագրում նման բառերը. մենք զիմամբ քաղուածքէն ենք վերարտագրել և թուահամարներով համեմատութիւնը հեշտացրել:

Այս հատուածը ևս արդէն բաղդատել եմ յառաջարանիս մէջ (էջ Ծ—ԾԿ) և թէ և գտել էի «ակնյայտնի նմանութիւններ» և նոյն իսկ «բառացի արտագրութեան» հետքեր, բայց իսկական եզրակացութիւն չէի հանել. ոչ թէ «ինչ որ կանխակալ կարծիքի շնորհիւ նախապնդուել էի» վիճելի խնդիրը, ինչպէս Պրոֆ. Խալաթեանն է ինձ մեղադրում, այլ որովհետեւ Խորենացու երկու կէտը ինձ մոլորեցրել էին. առաջինն է յիշեալ զլիւս մէջ գործածուած «սիւզնոյն» բառը և ապա զլիւս վերջում Ագաթանգեղոսի անբերական յիշատակութիւնը, երբ նկատուել է առաջի մեծ բառական փոխառութեան հատուածը իրաւ հեշտ է հասկանալ, որ Խորենացին գիտաւորեալ, նախա-

1. Տես Գ. Տեր-Մկրտչեանի յօդ. էջ. 423 և ծն. Այս կտորը եկաւ իմ միայն պ. Նորայրը և Տեր-Մկրտչեանը:

1 Տես Գր. Խալաթեան յ. 8. էջ 341—343. համաձայն եմ նրա հետ, որ Խորենացու միայն վերջի տողին եւ Ագաթանգեղոսին վերաբերում և ոչ ամբողջ գրութիւնը:

մտածած ծրագրով ցանկացել է շփոթեցնել իւր ընթերցողներին, Ինչ կասկած որ երբ նա օգտուում էր Սեղբեստրոսի վարքից, այդ վարքը արդէն ծանօթ կլինէր ժամանակակիցներին, բայց թէ նա ինչ հանձարեղ վարպետութեամբ կորցնում է իւր գործ դրած աղբիւրի հետքերը, այդ պարզ է. Երբ կարիք է զգում Մեսրոպին բարձրացնելու, նա առանց քաջուելու արտագրում է Սեղբեստրոսի վարքը—անձանց տարբերութիւնը ապահովում էր նրան—, իսկ երբ պատմում է Սոստանդի և Սեղբեստրոսի վարքը, նա քաղուածներ է անում յետ ու առաջ դասաւորութեամբ, մէջը հիւստում է Տրդատի պատմութիւնը և վերջն էլ տալիս իւր աղբիւրի անունը. Եւ այդ մարդու համար դեռ մի քանի ամիս առաջ գրել կամ. «բայց ոչ դք (բացի Վարիէրից) չէր յայտնել այն աստիճան ծայրահեղ կարծիք, հաստատուած այդքան հիմնաւոր թուացող փաստերի վրայ, թէ նա (Մ. Խոր.) կեղծել է, թէ երկար ժամանակ կարողացել է խաբել ընթերցողներին և որ նա երկու երեք դար ուշ ապրելով և գրելով կեղծելու արտակարգ ընդունակութեամբ զգալ չէ տուել այդ կեղծիքը» (էջ 180). և այսօր ստիպուած եմ խոստովանուել, թէ նա կեղծել է, և ամենամեծ վարպետութեամբ՝ հենց մեր համեմատած զուիւրը:

Ուրեմն համաձայնուելով պ. Խալաթեանի և Գ. Տ. Մկրտչեանի հետ, ես էլ ընդունում եմ որ Մ. Խորենացին օգտուել է 676 թ. հայերէն լեզուով թարգմանուած Սեղբեստրոսի վարքից, հետեւապէս նրա պատմութիւնը այդ տարեթիւից ուշ է:

Հ. Բ. Սարգսեանը իւր յօդուածի մէջ (էջ 569) փորձում է ցոյց տալ որ Խորենացին օգտուել է ոչ թէ Սեղբեստրոսի վարքից (նա սխալմամբ գրել է Մեծ Սոկ. 2), այլ Եւսիբիոսի պատմութեան յունարէն բնագրից, բայց երևում է որ նրա ձեռքը դեռ հասած չեն եղել Խալաթեանի և Գ. Տ. Մկրտչեանի յօդուածները (թէ և Խալաթեանը և Տ. Մկրտչեանը գրել են Հոկ. Նոյ. ամիսներին, իսկ Հ. Սարգսեանը Դեկտ.), այլապէս կտեսնէր որ այստեղ օտար

լեզուից թարգմանութեան խնդիր չկայ, որ յոյն հին կամ նոր աղբիւր որոնենք, այլ կայ միայն հայերէն թարգմանութեան արտագրութիւն:

Բ.

ԽՈՐԵՆԱԳԻՆ ԵՒ ՄԵԾ ՍՈԿՐԱՏՏ.

Անցնենք երկրորդ խնդրին. Խորենացին օգտուել է 695—696 թուի թարգմանուած Մեծ Սոկրատի հայերէն բնագրից, թէ ոչ:

Մենք մեր յառաջաբանի մէջ եկել ենք այն եզրակացութեան, թէ «Խորենացին զգալատարար չէ ունեցել իւր ձեռին Սոկրատի պէս պարզ և ճիշտ տեղեկութիւններ տուող մի պատմագիր, ժխտելով, որ ոչ յունարէն բնագիրը և ոչ էլ հայերէն թարգմանութիւնը նրան աղբիւր են ծառայել: Իմ քննադատներից Հ. Սարգսեանը (էջ 570, 571) պնդում է, որ հակառակ է ուղիղ «յունարէն բնագրի նկատմամբ», բայց փոխանակ փաստեր տալու, զգալատարար անցնում է՝ միայն ընդհանուր գատողութիւններ տալով. «մեր նպատակէն դուրս է այստեղ կանգ առնուլ ցոյց տալու համար, թէ Մովսէս ինչ բաներ Սոկրատէն օգտուած է և ինչ բաներու մէջ կը համաձայնի Եւսեբիոսի և ուրիշ պատմագրաց. վստիկ այդ ողբերգութեան ցոյց տրուած են որեւէ բան (?), և մենք իսկ առ Վարիէր ուղղած պատասխանին մէջ ջանացր ենք մատնանիշ ընել»: Ընդհանուր գատողութեանց առաջ ոչինչ ասելիք չունենք. հարկուոր և անհրաժեշտ էր ամենափոքր, բայց հաստատ փաստ, եւ ինչո՞ւ պէտք է խառնել խնդիրները. ինչ հարկ կայ Խորենացու «աղբիւրների» մասին խօսել, որոնցից շատերը յայտնի են իր Խորենացու վկայութեամբ, շատերն էլ ցոյց են տրուած որեւէ բան չեն: Դոցա մէջ է արդեօք Սոկրատը, Այդ չկարողացանք իմանալ Հ. Սարգսեանի ասածներէից:

Պրոֆ. Խալաթեանի կարծիքը կարեւոր կլինէր, եթէ նա խուսափողական ճանապարհ ընտրած չլինէր, նա որ շարունակ ուսումնասիրում է Խոր. պատմութիւնը և անշուշտ քաջ ծանօթ է նրան, դարձեալ ոչ մի փաստ չէ բերում հաստատուելու իւր այս ասածը. «Խորենացին որ անշուշտ զիտե Մեծ և Փ. Սոկրատին» (յ. տ. էջ 354), եւ Խորենացու և Մ. Սոկրատի մէջ նմանութիւններ գտել էի միայն Վրաց դարձի պատմութեան մէջ. պ. Խալաթեանն էլ հենց այդ հատուածն է քննել և բաղդատել, բայց վերջը եկել է այս եզրակացութեան. «Իսկապէս (Խորենացին) օգտուել է Փ. Սոկրատից, առանց այդ դարձրանելու դէպքում Մեծ Սոկրատը» (էջ 385). եթէ այս դէպքում էլ աչք չէ դարձրել դէպի Մեծ Սոկրատը, ինչո՞ւ չցոյց տալ թէ ուրիշ ինչ անգամ է

1 Տեւ Հ. Բ. Սարգսեան, Սոկրատայ հին բարձրագոյնութեան հրատարակութիւն և Մ. Խորենացի. Բազմակից. 1897. էջ 565—575:

2. Վերապատմելի Հայր. Դուխի հրատարակութիւնը պիտաւաւս էֆ անուանել. յառաջաբանին մէջ դրա մեղիք մեղակ ինձ վրայ եմ առել. բայց երբ 24 յոսուարապիս յայտնի լինելիս սպարոտիան զմարտարիւնները, գուցէ այլ կերպ դատեի: 24 յոսուարապիս գուցէ մասամբ խիստ պատասխանը շնորհ յառաջաբանին մէջ, 24 ինկանալ յոյուածի մէջ սասիկ անմեղական էֆ. ցանկալի էր ինկարեան մէջ ուրիշ լեզու շնորհ: Դուխ 24 կարծիքով հարկաւոր էֆ համարել հաւել յառաջեկ ընկարի հրատարակութիւնը, գուցէ իսկապէս հայերէնի և լիկնել կիսուս էֆ ինկարեան, միայն ինկալի որ յառաջեկ այն կիս ու ամբողջ յառաջեկ իսկապէս հաւել ինկնից ամբողջ ժամեր եւ իսկ:

օգտուել. և արգեօք հայերէն թարգմանութիւնից, թէ յունարէն բնագրից: Նա խուսափելով իւր վերջին երկու եզրակացութեան մէջ էլ շեշտում է միայն Սոկրատի եօթներորդ դարու թարգմանութեան համառօտութիւնը և Սեղբեստրոսի նշանակէս եօթներորդ դարու վերջում կատարուած ընդարձակ և համառօտ «քարտանդութիւններ» (?), առանց յիշելու հայերէն Մեծ Սոկրատը կամ նրա յոյն բնագիրը:

Ուրեմն մենք չենք գտել, մեր քննադատներն էլ չեն ցոյց տուել թէ Խորենացին ինչ դէպքերում է օգտուել Մ. Սոկրատի յոյն կամ հայ օրինակներից, մինչև այդ ցոյց չտրուի, նա չէ կարող Խորենացու աղբիւրների կարգում հաշուել:

Գ.

ԽՈՐԵՆԱՅԻ ԵՒ ՓՈՔՐ ՍՈԿՐԱՏ.

Անցնենք երրորդ, և իմ կարծիքով ամենակարևոր խնդրին. Խորենացին ծանօթ էր Փոքր Սոկրատին, թէ հակառակն է ուղիղ: Եթէ 676 թիւը այժմ Խորենացու պատմութեան ամենահին յայտնի թուականն է, որից առաջ նա լինել չէ կարող, ապա եթէ ցոյց տրուի այս երկու պատմագիրների կապը և հաստատուն առնչութիւնը, այն ժամանակ կունենանք Խոր. պատմութեան մի երկրորդ տարեջրը, թէ և ոչ առաջուայ պէս հաստատուն տարեթիւով, որից յետոյ և կամ որից առաջ, անհնար կ'լինի նրա պատմութիւնն ընդունել:

Իմ բացատրութիւնները՝ թէ Խորենացին է Փոքր Սոկրատին աղբիւր ծառայել, պ. Խալաթեանին չեն համոզել. նրա կարծիքով պ. Կարիէրը արդէն հակառակն ապացուցել է. «Խորենացին» ասում է նա (էջ 292), ճանաչել է հայերէն Սոկրատի պատմութիւնը, այդ ապացուցել է, և մեր կարծիքով, համոզեցուցիչ կերպով, Պրօֆ. Կարիէրը. «Պէտք է հայերէն Սոկրատ. Փոքրը հասկանալ, որովհետև պ. Կարիէրին միայն այդ էր յայտնի. Իսկ մենք կարծում ենք և համոզուած ենք, որ աւելի համոզեցուցիչ կերպով հակառակն ենք ապացուցել: Ի հաստատութիւն Կարիէրի կարծիքի պ. Խալաթեանը համեմատում է Մեծ Թէոդոսի պատերազմը բռնակալ և զէնիոսի դէմ (Սոկր. Ե. Գլ. 25 էջ 480) և Հայոց պատերազմը դաւաճան Մեհրուժանից առաջնորդուած պարսիկների դէմ Չիրաւի գաշտում (Սոկր. Գ. 37-րդ գլուխ), Խորենացու այդ գլուխը ըստ Խալաթեանի՝ մի քանի աղբիւրից յօրինուած մօզաիկ է», որի մէջ «Եւ խմբեցաւ պատերազմն, որ կոչի միկել պարսեցաւ, հոգմ, ընդդէմ, ի փախուստ դարձուցանէր, զօրն քչեւեւս» և լին թանկագին քարերը առնուած պիտի լինին Փ. Սոկրատի վերոյիշեալ պատերազմի նկարագրու-

թիւնից, «ուր Փ. Բիւզանդ՝ թէ և կերպարանափոխուած, պատմութեան հիմքն է կազմում» (էջ 292—293), Եւ հաւատում եմ և ընդունում որ Մ. Խոր. իսկապէս յայտնի գրուածքներից «մօզաիկ» կազմել սիրում է, ինչպէս այդ ցոյց է տուել ուրիշների հետ ինքը յարգելի զիտնականը, և բայց թէ մի որևէ պատերազմ նկարագրելով Խորենացին ստիպուած լինէր զիմելու Փ. Սոկրատի պատմութեան պէս մի խեղճ գործի և այնտեղից փոխ առնէր, զօրք, թըշնամի, պարտեցաւ, հողմ, պատերազմ, ընդդէմ, լոկ հայերէն և ամենասովորական բառեր, այդ մենք ըմբռնել չենք կարողանում. որովհետև չենք ընդունում թէ Խորենացին այդքան սահմանափակ, լատիններէն շարադրութիւն գրող աշակերտի յատկութիւն ունեցող մէկը լինէր, որը իւր գրութեան մէջ յարմար թէ անյարմար գործ է ածում Կիկերոնի, Յ. Կեսարի և լին անգիր, սովորովի ոճեր ու բառեր, այլ է եթէ պ. Խալաթեանը իւր համեմատած հատուածի մէջ ցոյց տար այնպիսի բնորոշ փոխառութեան օրինակներ, ինչպիսիք շատ կան Գր. Աստուածաբանի գործերի մէջ (համեմ. իւր իսկ քըննութիւնը «Արարատ»-ի մէջ օր. 11, 12, 13, 14, 15, և լին. և սոքա աշակերտական փոխառութիւններ չեն):

Մի ուրիշ հարց. Փ. Սոկրատի և Խորենացու նման դարձուածների մի մասը կայ նաև Մեծ Սոկրատի մէջ, միայն քերականական թեթև փոփոխութիւններով և իրեն յատուկ աննշան յաւելումներով, և հենց այդ փոփոխութիւններով «աննշան յաւելումներով» են երկուսը իրար նման, հետևապէս տարբեր Մ. Սոկրատից, որ ասել է Փ. Սոկրատի աղբիւրից: Սա շատ նշանաւոր խնդիր է. մեր յառաջաբանի մէջ քանիցս շեշտել ենք այդ իսկ պ. Խալաթեանը միանգամայն լուռութեան է տալիս այդ կէտը, եթէ Խորենացին իրեն յատուկ վարպետութեամբ կարիք ունէր «մօզաիկ» կազմելու, ինչքան աւելի մեծ է եղել այդ կարիքը Սոկրատի համառօտի համար, որ խեղճ և սահմանափակ մէկն էր, թէ այդ նոր, պ. Խալաթեանցի շատ անյաջող կերպով բաղդատած, հատուածում և թէ Վրաց դարձի ու Կոստանդին մեծի բորոտութեան պատմութիւնների մէջ խորենացին և Փոքր Սոկրատը իրար նման են այդ կարելի է տեսնել, բայց նմանում են այնպիսի մանրէրով որ չեն Մեծ Սոկրատի և Սեղբեստրոսի ընդհանր մարտի մէջ, Պր. Խալաթեանը ինձ հետ համաձայն է, որ Փոքրը երկուսի համառօտութիւնն է իրեն յատուկ յաւելումներով, թէ և նա իւր վերջի եզրակացութեան մէջ խնդիրը շփոթելով կրկին՝ երկու «թարգմանութիւնների» մասին է խօսում, Արդ՝ բնական է

1. Համեմատիր նրա ֆենոլոգիան. «Մովսէս Խորենացիի և իւր աղբիւրների. Գրիգոր Աստուածաբան». Յաւելում «Արարատ»-ի 1897 թ. նոյ. Դեկ. էջ 531—539.

երբ Խորենացու աղբիւրն ենք որոնում, որոնքն են ան
Փոքր Սոկրատի իւրատեսակ յաւելեալ աղբիւրը,
որոնք անկասկած հայկական են, և ոչ թէ առանց
փաստի ընդունենք թէ հենց Խորենացին է ամեն ինչ
վերցրել, Ուրեմն մի առժամանակ Մեծ Սոկրատը
մի կողմ թողնենք և քննենք Փոքրի յաւելուած-
ների խնդիրը, ինչպէս որ վարուել ենք գլխաւորա-
պէս մեր յառաջարանի մէջ 12 հատուածները բաղ-
դատելիս, որոնց դարձեալ քննութեան կենթարկենք:

Հատուած 1. (Ծանաջ. Սոկր. էջ Ժ. պր. Խալ.
յող. էջ 342)

Ծանաջարանիս այս առաջին հատուածում բաղ-
դատուած է կեսար Վոստանդին կրած պարտութիւ-
նը Բիւզանդացիներից և աստեղանշան խաչի տեսի-
լը երկնքում: Պր. Խալաթեանի հետ ընդունում եմ,
որ Ընդ. Սեղբ. է Խորենացու աղբիւրը, բայց աւել-
լացնում եմ, թէ հայ որ Խոր. վերցրած լինէր
Համառօտ Սեղբեստրոսից, և կարիք էլ չկար, որով-
հետեւ ամենը կայ Ընդարձակում տարբեր Համա-
ռօսից:

Հատ. 2. (Ծան. էջ ԺԲ. Խալ. էջ 342.)

Բաղդատուած է Վոստանդին մեծի բորոտու-
թեան, անմեղ մանուկների զոհելու գիտաւորու-
թեան և Սեղբեստրոս կախսկոպոսի ձեռքով հրաշ-
քով աղատուելու պատմութիւնը, Խորենացու աղ-
բիւրը Ընդարձակն է, բայց նա ունի մի քանի դար-
ձուածներ և բառեր, որոնց նմանը կան և Փոքրում.
Թէ Խոր. և Թէ Փոքրի մէջ դժբա բղխում են ուղ-
ղակի Մեծից և ցոյց են տալիս փոխ աւնողի ինք-
նուրոյնութիւնը. օրինակ.

Խոր. բայց հրապուր-	Ընդ. Վ. իսկ կիննորա	Համ. Վ. բայց հրա-
եալ է կնոջն իւրմէ վրդովեաց	դնա հակա-	պուրեալ է կնոջն
Մաքսիմիայ... յարոյց	ուակ քրիստոնէից...	իւրմէ Մաքսիմիայ...
հալածանս եկեղեցւոյ	զբաղումն է քրիստո-	արար հալածանս ե-
կզբաղումն վկայեալ...	նէից սատակեր...	կեղեցւոյ, բազումք
է Պարսից և է Հնդկաց	է Պարսից	կղեն վկայք...
...մարմնոյն ապակա-	...մարմնոյ վիրաւորե-	է Պարսից և է Հայոց,
նեցաւ...	ցաւ...	մարմին... ապականէր.
բուրմբ ոմանք ի զիւաց,	ոմանք առ ի քրմանց,	բուրմբ ի դիւաց.

Ընդարձակի «վրդովեաց» բառը Խոր. և Փոքրի
մէջ զարձել է «հրապուրեալ» իսկ երկուսն էլ քրիս-
տոնեաների մասին չկամենալով «սատակէր» գործ ա-
ծել, փոխել են «յարոյց» (արար) հալածանս եկեղեց-
ւոյ... Այս դէպքում երկուսն էլ միեւնոյն աղբիւ-

րից են քաղում. զուցէ երկուսն էլ անկախ նոյն
ձեռով են կրճատել. կարեւորն այս է, որ ընդհանուր
աղբիւրը երկուսի ձեռքն էլ տալիս է նիւթը, երկ-
րորդ աղբիւրի գիմելու կարիք չկայ: Միակ թէական
մնում են Խոր. «ի Հնդկաց», իսկ Փոքրի «ի Հայոց»
յաւելեալ բառերը, Հետեւապէս այս հատուածը ան-
կախ կերպով խնդիրը վճռել չէ կարող, ուրիշ փաստ
որոնքն և յետոյ ինքն իրան այս հարցը կվճռուի:

3. Հատ. (Ծանաջ. էջ ԺԶ.)

Համեմատուած է Լիկինիոսի կայսր կարգուիլը Վոս-
տանդին մեծից. այս հատուածը ամբողջ կը կրկնենք:

ԽՈՐ. Բ. 88.

Փ. ՍՈԿՐԱՏ Էջ 5.

«Ի բառեայն Աստուծոյ զբռնաշոր- ալն ամենայն յերեսաց Վոստանդի- նոսի, մեծարեաց նա զԼիկինոս մե- ծութիւն յոյժ, և ետ նմա կնութեան զքոյր իւր ոչ համամայր. ծիրանեօք և պսակաւ կայսերական զարդարեաց զնաւ և յերկրորդական հասուցեալ պատիւս, արքայ ամենայն արեւելից կացոյց»:	«Երբժամ էառ (Վոստան- դինոս) զյաղթութիւն մի- անսի, ամենայն թագաւորացն, զԼիկինոս քեռայր իւր քա- ղաւքս, զարեւելեալ արեւելից կացոյց»:
---	---

Մեծ Սոկրատի՝ Փոքրի ընագրի մէջ պատմուած
է որ Վոստանդին իւր մեծնելուց առաջ Լի-
կինոսի խառնուրդէն, իսկ Վոստանդինը իւր թա-
ղաւորակցին իւր քրոջը կնութեան տուաւ. ուրեմն
ընագիրն ու համառօտութիւնը տարբեր են: Եթէ
մի րոպէ ընդունենք, որ Խոր. օգտուել է թէ Մեծից
և թէ Փոքրից, ինչպէս Պրոֆ. Խալաթեանն է ասում,
այդ դէպքում էլի Խոր. հատուածը չի բացատրուի,
և մենք ստիպուած երրորդ աղբիւր պէտք է որո-
նենք նրա «և յերկրորդական հասուցեալ պատիւս»
արքայ ամենայն արեւելից կացոյց» նախադասութիւնը
բացատրելու համար. իրաւ է Մեծի մէջ կայ. «կեայր
(Լիկինոս) յարեալս», բայց թէ պատուով երկրորդա-
կան էր, երկուսի մէջ էլ ոչինչ չկայ: Մինչդեռ տե-
սանք թէ Խոր. Սեղբեստրոսի վարքից օգտուելիս շատ
անգամ քերականական ձևերն էլ է պահպանել, ին-
չու այստեղ այդքան տարբեր, և ո՞րտեղից են նրա
յաւելուածները, ո՞րտեղից է ՓոքրՍ.ի աղբիւրը, Ու-
րեմն Խորենացու հատուածը Մեծ և Փոքր Սոկրատ-
ներով չէ բացատրուում: Հարկաւոր է ուրիշ աղբիւր
որոնել. Փոքր Սոկրատը տարբեր է պատմում իւր
ընագրից, նրա արքայութեանը քաջութիւնը և խառնու-
րդէն հառաքելութիւնը, իսկ Խորենացուն ոչ: Թէ Վոս-
տանդինը «միահամուռ» թագաւորներին յաղթեց,
այդ չկայ Մեծի մէջ, դա է Խորեն. «ի բառեայն զըրու-
նաւորան ամենայն», և թէ «Վոստանդինոս զքեռայր
իւր թագաւորեցուցանէր» դրա միտքն էլ կայ Խոր.
«արքայ կացոյց» բառերի մէջ: Այստեղ փոխառու-

Թիւնը բառական չէ, այլ մոլորով. բայց նախնեթաց հատուածում մենք տեսանք բառացի նմանութիւններ. այնտեղ ինքիրը չկարողացանք հաստատապէս որոշել, իսկ այստեղ երբ պարզ երևում է թէ երկուսից որը կարող է կախում ունենալ միւսից, նախնեթացի անպատասխան թողած հարցը իւր լուծումն է ստանում:

5. Հատ. (էջ ԿԲ—ԿԴ) (4-ը թողնում ենք իբրեւ անկարեւոր.)

Խոր. Բ. 88 զլխում պատմում է Բիւզանդիոն քաղաքի վերաշինութիւնը Կոստանդին Մեծի ձեռքով. նա «յանքական իմն նախատեսութեանց հրամայեալ» քաղաքը վերակոչում է «Նոր Հռոմ», իսկ աշխարհ կոչեաց զնա Կոստանդինոս քաղաք: Բաղաբը զարդարելու համար «գաղտնի եհան ի Հռովմայ զասացեալսն պաղտսիոն քերածոյ, և եղ զնա ի փորոնի»: Մեծ Սոկրատը, նրանից առնելով Փոքրը, ունեն այս պատմութիւնը, էութեամբ նման Խորենացուն, մանրամասնութեան մէջ տարբեր: Մեծը միայն այսքան է ասում, որ Կոստանդին թագաւորը իւր իշխանութեան 20-րդ տարին «յինքեան իսկ համանուն» Բիւզանդիոնը մեծամեծ պարիսպներով և շինութիւններով զարդարեց «հաւասար թագաւորեցելոյն Հռովմայեցոց Կոստանդինի քաղաք անուանելով, երկրորդ Հռոմ տիրացոյց»: Եւ զղլխուսն զերեքոտեանսն յասպարիսի նոր քաղաքիս զնէր: Այնչ չկայ ոչ երազի և ոչ էլ «պաղատիոն»-ի ու «փորոնի» մասին. յետոյ այստեղ Կոստանդինը ինքն է քաղաքի անունը փոխում: «Կոստանդինի քաղաք անուանելով»: Իսկ Խոր. մէջ Կոստանդինը «անուանեաց Նոր Հռոմ, իսկ աշխարհ կոչեաց զնա Կոստանդինոս քաղաք»: Տեսնենք Փոքրը ինչպէս է պատմում. արդեօք նա հետեւում է իւր բնագրին թէ ոչ, Թագաւորը արեւմուտքից «դանայր» (ունի Խոր. Մեծը չունի) «ի Կոստանդնուպօլիս» (Խոր. ուղիղ ունի «Բիւզանդիոն») և «ըստ տեսլեան ցուցակութեան» զարդարեց շինութիւններով, ինքն անուանելով Կոստանդինա քաղաք և «երկրորդ Հռոմ տիրացոյց ի վերայ աշխարհիս»: Հարունակութիւնը Մեծի պէս է: Այստեղ էլ բնականաբար առաջ են գալիս նոյն հարցերը. երկու գրողներին դրն է միւսի աղբիւրը, Խորենացու պատմութեամբի զանազանութիւնները չեն մեկնում ոչ Մեծ, ոչ էլ Փոքր Սոկրատը, և ոչ էլ երկուսը միասին առած. պէտք է դարձեալ երրորդ աղբիւրի դիմել, որից նա պէտք է վերցնէր «պաղատիոն քերածոյ» և «փորոն» դարձուածները: Մինչդեռ Փ. Սոկրատի երազի և մանաւանդ «աշխարհին» խօսքի յաւելուածները բացատրում են

Խորենացու պատմութեամբ. ուրեմն եթէ կայ փոխառութիւն,—իսկ այդ ընդունում են բոլորը, անպայման Խորենացուց է:

Այսքանը բաւական եմ համարում երրորդ Փոքր Սոկրատի և Խորենացու առնչութեան խնդրի մասին. աւելին ցանկացողները թող բարեհաճեն հրատարակութեանս յառաջաբանի ԿԵ—ԷԶ. էջերը նորից ուշադրութեամբ կարդալ:

Ինչ համար անհամոզեցուցիչ, հետեւապէս անընդունելի մնացին պրոֆ. Խալաթեանի քննական յօդուածի եզրակացութիւնները, որոնք են.

ա. «Խորենացին ճանաչել է Սոկրատի եկեղեցական պատմութեան եօթներորդ դարու հայերէն թարգմանութեան համառօտութիւնը, կամ որ նոյն է, Փ. Սոկրատի և օգտուել է նորանից» (էջ 359): Մենք տեսանք որ Փ. Սոկրատը Խորենացու աղբիւր լինել չէ կարող, այլ հակառակն է ուղիղ:

բ. «Խորենացին ճանաչել է Ս. Սեղբեստրոսի վարքի նոյնպէս եօթներորդ դարու վերջում կատարուած Բնդարձակ և Համսոս հայերէն թարգմանութիւնները¹ (2), և օգտուել է նոյնանից»: Ուղիղ է Բնդարձակի մասին ասածը, իսկ Համսոսի մասին ոչ: Ուստի լրացնելով և ուղղելով մեր հրատարակութեան յառաջաբանի եզրակացութիւնները՝ ի նկատի առած մեր քննադատների ասածները ընդունում ենք:

ա. Խորենացին օգտուել է 676 թ. հայերէն լեզուով թարգմանուած Սեղբեստրոսի ընդարձակ վարքից, հետեւապէս այդ թուից առաջ չկար Խորենացու պատմութիւն:

բ. Խորենացին չէ ճանաչում Մեծ Սոկրատի ոչ հայերէն թարգմանութիւնը և ոչ էլ յունարէն բնագիրը:

¹ Յարգելի Պրոֆեսորը մի քանի անգամ է (էջ 340), որ ևս Խորենացու աղբիւր լինողներով Սոկրատի պատմութիւնը, որիչ «մեր ձեռք չհասած քաղցնամարտի» եւ հեքիաթի, և լիցիսի ինչ հիման վրայ իմ հերքարած է: Բարգմանութիւնը երբեք էր, եւ Կամ «Երբեք» եւ զարմել, որիմն վերջինիւ ինչ այն, ինչ որ լեւ մակ. իսկ այժմ կհամի՞ նա արդեօք ցոյց ար «Սոկրատի երբեք» հայ Բարգմանութիւնները» (էջ 358 և 259) որով ինքն իրան պարզօրեւ հակառակ է, քանի որ ինչ մեծ համաձայնելով ընդունել է Փ. Սոկրատի Բարգմանութիւնը և զրանից կատարուած մի համառօտարիւն (Համ. էջ 291, 292 և մասնաւոր 359 եւ եզրակացութիւնը):

դ. Փոքր կոչուած Սոկրատը կրճատուելովեօթ-
ներորդ դարու վերջում կամ ութերորդի սկիզբ-
ները, իւր բնագրից շեղուելիս և յաւելուած-
ներ ընդունելիս, օգտուել է ի միջի այլ հայ աղբիւր-
ների, նաև Խորենացու պատմութիւնից:

դ. Խորենացու պատմութիւնը, ինչպէս որ այ-

սօր ունենք, գրուել է Փրկչական 676 թուից մինչև
եօթներորդ դարու վերջը, մօտաւորապէս նոյն դա-
րու վերջի 20—25 տարիների շրջանում:

Մեսրոպ Վարդապետ:

1898 թիւ. 13 փետ.

Ս. Եջմիածին:

ԲԱՎԱՆԻԱԿՈՒԹԻՒՆՔ.

(Փ ե տ ր ու ա ը ա մ ի ս)

ՀԱՆԳԻԾ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ.

Եղիսաբեթուպոլսոյ Հայոց այլևայլ քաղաքա-
յին օրէնքներն ու կարգադրութիւնները. 33: —
Փաւստոս Բիւղանդացի և իւր պատմութեան խար-
դախողը. 38: — Քննութեան արժանի կէտ մը. Արա
Գեղեցիկն» աւանդակէպին մէջ. 41: — Ակնարկ մը
Հայ հնագրութեան վրայ. 44: — Հաւաքածոյ Թրան-
սիլուանիոյ հայոց գաւառական բառերուն. 46: —
«Եղբայրական» օգնութիւն». 51: — Յիշատակք Ռու-
բինեանց յերուսաղէմ և ի շրջակայս. 57:

ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ.

Նոր հրատարակութիւնք. 58: Ազգային թեր-
թերէ ծաղկէփունջ. — 1. Հայերէն նոր թերթեր. —
2. «Նոր լոյս». — 3. «Բիւրակն» — շաբաթաթերթ: —
4. Նուիրատուութիւն: — 5. «Վարցիներու և հայ-
կաթողիկեաներու խնդիրը»: — 6. «Եղբայրական օգ-
նութիւն»: — 7. «Ներսիսեան դպրոցի պատմութիւնը»: —
8. «Վտակներու շուրջը»: — 9. Հայ գիտնական Ն.
Կարակաշի դիտարկումներ. — 10. Հ. Գ. Զարբանա-
լեանի յօդուեանը. — 11. † Գեղիւնով. — 12. Գաղ.
հայերէն ընդարձակ բառարանը. 60:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. 63:

Թանգեղոս. 90: Կենդանաբան Աբրահամ քահանայ
Կ. Պօլսեցի. 66: Նոր ուղեորութիւն ի Կովկաս: Հնա-
խօսական և ազգաբանական. — Հայք. 74: Հարցա-
քննութիւնք ուսանողաց Մուրատ — Համալսարանա-
կան վարժարանին Պագուայի. 79: Կատարեալի այ
վերջաւորութիւնը աշխարհաբարի մէջ. 82: Կննու-
թիւն Ասլանբէգի բարբառին. 83:

ՍՈՒՐՀԱՆԻԱԿ ԲԱԶՄԱՎԻՊԻ.

1. Հայ Բրիտանեայ հոգեւորականներու
նախնական տարալն. 38: 2. Վրաց մատենադրու-
թիւնն. 88:

ՊԱՏԱՍԽԱՆԻՔ ՍՈՒՐՀԱՆԻԱԿԻ.

1. Գրաբարի և աշխարհաբարի խնդիր (շաբ.
և վերջ Գ. պոստինի (1897) Սուրհանդակի երրորդ
հարցման) 89: 2. Գրաբարի և աշխարհաբարի խնդիր
(Է պատասխան (1897) յունուար ամսոյ Սուրհան-
դակին Գ. հարցման) 93: 3. Գաւառական բառեր
Ուրմիոյ և Սալմաստի Հայոց (պոստի. յունիս ամսոյ
(1897) Սուրհանդակի Գ. հարցման) 96:

Լեռնեան հայկական վարժարան ի Հոռովմ. 99:
Բաղրամիական ամիս. — Լուրեր ց25 յունուարի. 108:
Զառանցանք (ընտղծ. Կէս գիշերին մենաւոր
առանձնութեան մէջ անտառում). 113: Նորալուր.
114: Պարունակութիւն ազգային պարբերական թեր-
թից. 115:

ԲԱԶՄԱՎԻՊ.

Եղիշէի պատմութեան շաբաթաթերթեան թուա-
կանը. 57: Մարաբա Մծուրնացի կամ Կեղծ — Ազա-

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԱԳԵՐ.

Յիսուս Գրիստոսի երկրաւոր կեանքը և վար-
դապետութիւնը. — Տաճատ քահանայ Մարաղեան,
Բագու 1898. գինը 1 ր.

— Յունաստանի անցեալից (պատմ. տեսու-
թիւն). — Ե. Թոփչեան. Ս. Պետերբուրգ 1898. գի-
նը 20 Կ.

— L'Univers et sa formation. — N. Dagavarian,
Constantinople 1898.

Տիկին Տ. Կոստանեանցի Թարգմանութիւնները.

Ա. Կեանքի դպրոց. — Հոփմանի. ԼԹԻՖԼԻՍ 1897.
գինը 10 Կ.

Բ. Զինուոր Յակոբ. գինը 7 Կ.

Գ. Աստղէ դրամ. Հարուստը և աղքատը. Սպի-
տակ օձ. — Գրիմմ. գինը 7 Կ.

Դ. Օնիկը և Մարգարիտը. Նապոստակը և Ոգնին.
Գայլն ու մարդը. գինը 10 Կ.

Ե. Մատանի. Թռչնիկ. Զար մտքով չէ. 1898.
գինը 7 Կ.

Զ. Յունաց ուսուցիչ Սոկրատէսը. գինը 20 Կ.

Վերջին գրքոյկը Տիկնոջ 21-ր Թարգմանու-
թիւնն է. Բոլորը միատեղ կազմում են մի փոքրիկ
մատենագարան, ըստ մեծի մասին փոքրիկ ընթերցող-
ների համար, որոնց թիւը, ցանկալի է, շատ լինէր.
Այդ գրքոյկներն, իրենց ընտիր բովանդակութեամբ
և ընտիր լեզուով՝ ամենագեղեցիկ ընթերցանու-
թեան նիւթ են մեր մանուկների համար, և իրենց
գներով՝ ամէնքին մատչելի.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵ-
ԶՈՒԱՅ. ՄՈՍԿՈՒԱ.

Պետ. Խորհրդ. Դանիէլ Դաբրիէլեան Բանա-
եանի մրցանակի Բարձրագոյն կանոնադրու-

թեան 7-րորդ յօդուածի հիմամբ Լազարեան
Ճեմարանի Մասնագիտական Դասարանների
Խորհուրդը իւր սոյն Փետրուարի 7-ին կա-
յացած նիստում վճռեց յայտարարել ի գի-
տութիւն մասնագէտների առաջիկայ էջն-
նիւթերը՝ էջն- մրցանակի համար՝ իւրաքան-
չիւրը 600 ռուբլի.

Ա. — «Հաւաքումն և դասաւորութիւն Արա-
բացի մատենագիրների հաղորդած տեղեկու-
թիւնների հայաստանի և Հայերի մասին՝
մինչև ԺԴ. դարու վերջը՝ ներկայացրած
նիւթերի քննական բացատրութեամբ հան-
դերձ».

Բ. — «Նիւթեր ժամանակակից Հայերի
սովորութեան, իրաւունքի կամ ազգային
իրաւաբանական սովորոյթների».

Շարադրութիւնները կարող են ներկա-
յացուել Հայերէն կամ Ռուսերէն, Փրանսերէն
կամ Գերմաներէն:

Հաւաքոյն շարադրութիւնը յիշեալ իւ-
րաքանչիւր նիւթերից մէկի մասին կը պար-
զեւարուի Խորհրդի կողմից վէց հաշիւ-
(600) ռուբլի մրցանակով:

Նիւթ առաջին կամ երկրորդ նիւթի
մասին ներկայացրած շարադրութիւններից
երկուսը հաւասար արժանաւորութիւն ունե-
նան, Խորհուրդը կարող է բաժանել մրցանակը
երկուսի հեղինակների մէջ:

Շարադրութիւնները պէտք է ներկայա-
ցուեն ոչ ուշ քան 7-ն Օգոստոսի 1900թ.:

Վերատեսուչ Ճեմարանի Վա. Միլլեր.
Քարտուղար Խորհրդարանի Դ. Խաչաթեանց.

15 Փետրուարի 1898 թ.

Մոսկուա.

Տ Պ Ա Ր Ա Ն

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ

Վ Ա Յ Ա Ռ Ո Ւ Ռ Ո Ւ Մ Ե Ն Հ Ե Տ Ե Ի Ե Ա Լ Ն Ո Ր Գ Ր Գ Ե Ր Ը .

	Ու. Կ.
1. Վկայաբանութիւն ԳՈՐԻԱ և ՇՄՈՆԻ. (Ազաթանգեղոսի աղբիւր- ներից), — գրեց Գ. ՏԷՐ ՄԿՐՏՁԵԱՆ	— 50
2. ՊԱՐՁ ԲԱՐՈՋՆԵՐ. (Ա. զրքոյկ) — գրեց ԷՄՄԱՆՈՒԷԼ ԲԱՀ. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅ	— 15
3. ՆՈՅՆ Գ.	— 20
4. ՆՈՅՆ Գ.	— 20
5. ՍՐԲԱՋԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆ ՈՒԽՏԻ. ԱՄԲՐՈՍԻՈՍ Վ. ԳԱԼՖԱՅԵԱՆՅԻ	1 —
6. ՆՈՅՆ, ՆՈՐ ՈՒԽՏԻ (Պատկերազարդ)	— 50
7. ԿՐԾՆԱԿԱՆ—ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՌԻԹԻՒՆՆԵՐ, Թարգ- մանեց Գերմաներէնից Գրիգոր ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՂԱԲԻՐԵԱՆ Ա—Ժ. զԻՐՔ, ԽՐԱՔԱՆՀԻՐ զԻՐՔՐ	— 20
8. ՍՈԿՐԱՏԱՅ ՍՔՈԼԱՍՏԻԿՈՍԻ ԵԿԵՂ. պատմ. Աշխատ. ՄԵՍՐՈՊ Վ. ՏԷՐ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ	2 —
6. ՍՈԿՐԱՏԱՅ (վարք) պատմ. եկեղ. Մ. Տ. Մ.	— 60
10. ՏԷՐ—ՊԵՏՐՈՍ Ա. ԳԵՏԱԴԱՐՁ. Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ	— 10
11. ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ Մ. ԳԻՅԵՌՈ-Ի, Թարգմանեց Ս. Մ.	— 60
12. ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ Ս. ԿԱՐԳԸ, ԱՐՇԱԿ ՏԷՐ ՄԻՔԵԼԵԱՆԻ	— 60
13. «ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԱՂԷՏԻՅ», ԳՐԻԳՈՐԻ ԽԼԱԹԵՑԻՈՅ, աշխատ. ԳՐԻԳՈՐ ԽԱԼԱԹԵԱՆ	— 15
14. ՊԱՐԹԵՆՆԵՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՒ ՆՐԱՆՅ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒ- ԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅՈՅ ՀԵՏ. Ն. ԲԱՐԱՄԵԱՆ	— 35
15. ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆ ՎԱՐՈՒՅ ՅՈՎԱՍՏՓՈՒ ՈՐԴԻՈՅ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ՀՆԴԿԱՅ. Աշխատ. ՄԵՍՐՈՊ Վ. ՏԷՐ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ.	— 70
16. ՆԵՐԲՈՂԵԱՆ ՅԱՂԱԳՍ ՎԱՐՈՒՅ ԵՒ ՄԱՀՈՒԱՆ Ս. ՎԱՐԴԱ- ՊԵՏԻՆ ՄԵՍՐՈՊ Վ. ՄԵՍՐՈՊ Վ. ՏԷՐ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ	— 40
17. ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ՍՈԿՐԱՏԻ ԵՒ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՉԵՌԱԳՐԻ ՍԱՀԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ և ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏ	— 10
18. ՅԱԽԵԼՈՒԱԺ ԳՐԻԳՈՐԻ ԽԼԱԹԵՑԻՈՅ Պատմական վիպասանու- թեան. աշխատ. Գր. ԽԱԼԱԹԵԱՆ	— 3

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ ԵՆ

1. Պատմութիւն Պարսից Խաչատուր Վարդապ. Զուլայեցւոյ
2. Համառօտութիւն բիւզանդական կայսրերի պատմութեան Գեղեցիկ. —
Թարգ. Մեսրոպ Վ. Տ. Մովսիսեան:
3. Պատմութիւն Մատթէոս Ուռհայեցւոյ.

Կոստանդնուպոլիս 20 0/0 դեջմ-մ:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԿՐՈՆԱԿԱՆ—ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ.

1. Վրիստոս յարեան ի մեռելոց	99
2. Յիսուս մահուան հանդէպ	100
3. Յիսուս հանգուցիչ	103
4. Ս. Ներսէս Շնորհալի և Նորա Յիսուս որդի եղերերգութիւնը	107
5. Երգեցողութիւնը Ս. Պատարագի	111
6. Եղուանքի պատմութիւն	117
7. Դաւիթ Բաղիշեցի	120
8. Կաթողիկ և Օրթոդոքս եկեղեցիներ	124

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ.

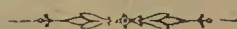
9. Մի քանի խօսք մեր երկու գրական լեզուների մերձեցման մասին	Ս. Ս. 128
10. Երջանկութիւն, գպրոց և աշխատաւոր եղբայրութիւն Ս. Յ. 137	
11. Հրէից ուսումն ու դաստ. Գերմանիայում	Ս Ս. 139
12. Միլիոններ և նրանց դործադրելու եղանակը	Ե. Յ. 144
13. 1897 թ.-ի աշխ որհագրութեան մասին համառօտ տեղեկութիւններ	Ն. Յ. 146
14. ԱՅԼ և ԱՅԼԳ	150
15. Սուր մտքեր	153

ԵԿԵՂԵՅԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ.

16 Վարող մեր մէջ	153
17. ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ	156
ՏԱԺԿԱՀԱՅՑ	161

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ.

Յաւելուած	162
Բովանդակութիւնը ազգ. հանդիսից	
Ստացուած գրքեր	
Յայտարարութիւններ.	165

Ի ՎԵՐԱՅ ԽՍԿԱԿԱՆՆԵՐ ԳՐԵԱԼ Է.

ՀԱՍՏԱՏԵԱԼ Է Ի ԶԵՌՆ

ՆԵՒԵՐԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՅ

Ի 15 Յունուարի 1898 թ.

Ծ Ր Ա Գ Ի Ր

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳՐՈՅ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ
Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ
ԸՆԴ ԱՆՈՒԱՄԲՍ
Ա Ր Ա Ր Ա Տ

Ա. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

Տնօրինութիւնք կառավարութեան յաղագս եկեղեցական վարչութեան Հայոց.

Տնօրինութիւնք Ա. Եհափառ Հայրապետի.

Քաղուածք ի կոնդակաց Ա. Եհ. Հայրապետի և յօրագրոց Սիւնօղի Ս. Էջմիածնի.

Օ. Եկուցագիրք պատրիար-

քաց, վիճակաւոր առաջնորդաց, փոխանորդաց և վանահարց.

Տեղեկագիրք վանական վարչութեանց, վիճակային ատենից, հոգևոր կառավարութեանց, գործակալութեանց, հոգևոր դպրոցական վարչութեանց և բարեգործական հաստատութեանց:

Բ. ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

Ա.

Ուսումնասիրութիւն Ս. Գըրոց. բացատրութիւնք, հետազօտութիւնք, տեսութիւնք և ըն.

Յօդուածք ի պատմութենէ եկեղեցւոյ, յիշատակարանք նորին և հնութիւնք.

Ս. Հարք եկեղեցւոյ.

Ա. արդապետութիւն եկեղեցւոյ.

Եկեղեցական կանոնք և կարգք և ուսումնասիրութիւն նոցին.

Բ.

Արդի վիճակ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ.

Յօդուածք ղժամանակակից եկեղեցական — հասարակական խնդրոց.

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի.
Թեմք Հայոց. Ռուսաստան,
Տաճկաստան, Պարսկաստան,
Հնդկաստան, այլ աշխարհք.

Գ.
Արդի վիճ. այլոց եկեղեցեաց.
Յօդուածք զժամանակակից
եկեղեցական — հասարակական
խնդրոց.

Գ. ՄԱՆԿԱՎԱՐԹԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

Հանրամատչելի յօդուածք
յաղագս դաստիարակութեան.
Տեղեկութիւնք և նկատողու-
թիւնք յաղագս հոգևոր կրթա-

կան հաստատութեանց Հայոց.
վիճակ նոցին, ծրագիրք, դա-
սադիրք և այլն:

Գ. ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ Ք

Հանրամատչելի յօդուածք և
նկատողութիւնք ի ժողովրդա-
կան բժշկականութենէ, յառող-
ջապահութենէ և ի գիւղատն-
տեսութենէ. համբաւք ի ժա-
մանակին:

Թղթակցութիւնք.
Քննադատութիւնք և գրա-
խօսութիւնք երկասիրութեան,
կրօնական — բարոյական և
մաստասիրական բովանդակ-
ութեամբ:

Քրոնիկոն և նորալուրք.

Ե. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՔ

Զ. ՅԱՒԵԼՈՒԾ

Հրատարակութիւնք հին ձե-
ռագրաց Հայոց, առաւելապէս
ի մատենադարանէ Ս. Էջմի-
ածնի.

Գիտական հետազոտութիւնք
նոցին և ծանօթութիւնք.

Հրատարակութիւն կոնդա-
կաց, արձանագրութեանց և

այլոց վաւերացեալ յեկեղե-
ցական դիւանաց.

Նկարագրութիւնք ձեռագը-
րաց.

Տեսարանք եկեղեցական յի-
շատակարանաց, նկարք և օրի-
նակք.

Ժամանակ հրատարակութեան՝ ամիսըստ ամսոյ.

Գինը քաժամորդագրութեան՝ 4 ռ. ի Ռուսաստան, 5 ռ. ի Տաճկաստան, 6 ռ.
ի Հնդկաստան: